

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

**BİR TARİH KAYNAĞI OLARAK MURAVYEV VE VELİHANOV'UN
ESERLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Turatbek MANTAYEV

**DANIŞMAN
Yard. Doç. Dr Ali Osman DEMİRAL**

İZMİR-2010

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Turatbek Mantayev
İmza

ÖZGEÇMİŞ

22 Şubat 1984'te Kazakistan Cumhuriyetinin Güney Kazakistan iline bağlı Zhetisay kasabasında dünyaya geldim. İlk ve orta tahsilimi aynı kasabada tamamladım. Daha sonra yüksek tahsilime 2002 senesinde Türkistan şehrine bağlı olan Ahmet Yesevî Üniversitesi, Tarih Bölümünde başlayarak 2006 senesinde mezun oldum. Aynı yıl lisansüstü tahsilimi Türkiye'de yapmak istediğim için gereken başvuruları yaparak 2006 Eylül ayında Ankara Üniversitesine bağlı olan TÖMER'de bir sene Türkçe eğitimi gördüm. Daha sonra 2007 yılında Ege Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimi almaya hak kazandım. Hazırlamış olduğum "Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri" başlıklı Yüksek Lisans teziyle 11/ 03/ 2010 tarihinde Yüksek Lisans eğitimimi tamamladım.

Turatbek MANTAYEV

İÇİNDEKİLER	1
<u>ÖNSÖZ</u>	1
<u>GİRİŞ</u>	2
<u>MURAVYEV İLE VELİHANOV'UN ÇALIŞMALARINI YAPTIKLARI DÖNEMDE MERKEZİ ASYA'DAKİ GENEL DURUM</u>	2
<u>I. BÖLÜM</u>	8
<u>MURAVYEV İLE VELİHANOV'UN KİŞİLİKLERİ VE ESERLERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME</u>	8
<u>1.1 Muravyev'in Kişiliği ve Kısa Biyografisi</u>	8
<u>1.2 Muravyev'in Eserleri.</u>	12
<u>1.2.1 Muravyev'in "Putoşestviye v Turkmenny i Hivu 1819 i 1820" İsimli Eserinin Tanıtımı.</u>	13
<u>1.3 Velihanov'un Kişiliği ve Kısa Biyografisi.</u>	16
<u>1.4 Cokan Velihanov'un Eserleri.</u>	24
<u>1.4.1 Velihanov Külliyyatının Tanıtımı.</u>	26
<u>II. BÖLÜM</u>	32
<u>MURAVYEV VE VELİHANOV'UN ÇALIŞMA YAPTIKLARI COĞRAFÎ BÖLGELER</u>	32
<u>2.1 Türkmen Bölgesi.</u>	32
<u>2.1.1 XIX . Yüzyılda Türkmen Bölgesinin Coğrafi Durumu.</u>	32
<u>2.1.2 Türkmenlerin Siyasi Örgütlenmesi</u>	33
<u>2.1.3 Türkmenlerde Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret (XIX yy)</u>	35
<u>2.1.4 Türkmenlerde Şehir.</u>	37
<u>2.1.5 Türkmenlerde Adet, Din, Kültür ve Aile Anlayışı.</u>	37
<u>2.1.6 XIX. yüzyıl Rus İşgali Sırasındaki Türkistan Hanlıkları ve Türkmen Bölgesindeki Siyasi Durum</u>	39
<u>2.2 Hıve Hanlığı</u>	41
<u>2.2.1 XIX. Yüzyılda Hıve Hanlığı'nın Coğrafi Yapısı ve Hudutları</u>	41
<u>2.2.2 Sosyal Örgütlenme</u>	42
<u>2.2.3 Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret</u>	42
<u>2.2.4 Hıve Hanlığı'nda Şehir</u>	44
<u>2.2.5 Din, Adet ve kültür</u>	45
<u>2.3 Alatav, Issık Göl ve Tanrı Dağları Civarındaki Kırgızlar</u>	45
<u>2.3.1 Kırgız Boylarının Yaşadığı Bölgeler</u>	45
<u>2.3.2 Kırgızlarda Sosyal Örgütlenme</u>	46
<u>2.3.3 Ekonomi ve Ticaret</u>	47
<u>2.3.4 Sosyal Hayat, Adet, Din ve Kültür</u>	48

2.4 Doğu Türkistan	49
2.4.1 Doğu Türkistan'ın Coğrafi Yapısı	49
2.4.2 Sosyal Örgütlenme ve İdari Yapı	50
2.4.3 Ekonomi ve Ticaret	52
2.4.4 Doğu Türkistan'da Şehir Medeniyeti (XIX y.y)	54
2.4.5 Din, Sosyal Hayat, Adet ve Kültür	55

III. BÖLÜM **57**

VELİHANOV VE MURAVYEV'İN ESERLERİNİN METİNLERARASI İLİŞKİLER BAĞLAMINDA İNCELENMESİ **57**

3.1 “Tan-lu, Altı Şehir Ülkesinin Vaziyeti” Eserinde Velihanov’un Bölge ile İlgili Tespitleri	67
3.1.1. Yazarın bölge ile ilişkin coğrafi tespitleri:	67
3.1.2 Yollar	68
3.1.3 Yazarın bölgedeki şehir ve yerleşim yerleri hususundaki tespitleri	70
3.1.4 Yazarın Bölgeye İlişkin Tarihi Tespitleri	76
3.1.5 Bölge Ahalisine İlişkin Tespitleri	78
3.1.6 Bölgedeki Yönetim Sistemi ve Siyasî Duruma İlişkin Tespitler	81

3.2 N. N. Muravyev’in “Putesestviye v Turkmeniyu i Khivu” İsimli Eserinde Hıve Hanlığı’na İlişkin Tespitleri	92
3.2.1 Yazarın Hıve Hanlığının Coğrafi Yapısı ve Hudutlarına İlişkin Tespitleri	92
3.2.2 Hıve (Harezmi) Devletinin Eski Konumu	93
3.2.3 Hıve’deki Sulama Sistemi ve Su Tesisatlarına İlişkin Tespitleri	94
3.2.4 Eser Müellifinin Araştırdığı Bölgeye İlişkin Bazı Önemli Tespitleri	94
3.2.5 Hıve Yolları	96
3.2.6 Yazarın Bölge Ahâlisine İlişkin Tespitleri (Sosyal Örgütlenme)	96
3.2.7 Yazarın Hıve Hanlığı’ndaki Şehir ve Yerleşim Yerlerine İlişkin Tespitleri	97
3.2.8 Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret	97
3.2.9 Din, Adet ve Kültür	99
3.2.10 Hıve Hanlığının Savaş Kudreti	100
3.2.11 Hıve’yi İşgal Etmeyen Bazı İhtimalleri Hususunda	102

IV. BÖLÜM **104**

MURAVYEV VE VELİHANOV’UN ESERLERİNİN ORYANTALİST SÖYLEM **104**

BAĞLAMINDA İNCELENMESİ **104**

4.1 Siyasal ve Toplumsal Kargaşa.	108
4.2 Kadın.	111
4.3 Kötü Alışkanlıklar	113
4.4 Giyim Kuşam	114
4.5 Sofra Adabı	115
4.6 Şehir	116
4.7 Savaş Kudreti	118
4.8 Eğitim	121

4.9 Despotizm

122

SONUÇ

126

KAYNAKÇA

129

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da ve neredeyse tüm dünyada pek bilinmeyen Orta Asya'nın, yazdıkları eserlerle tanınmasında büyük katkıları bulunan Nikolai Nikolayeviç Muravyev ve Çokan Velihanov'un keşif faaliyetleri ve ilmî araştırmaları ele alınmıştır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın Giriş kısmında, iki araştırmacının çalışmalarını yaptıkları dönemde Orta Asya'daki genel durumu hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, Muravyev ve Velihanov'un kişilikleri ve etnik kökenleri, sosyal konumları ve statüleri ele alınmıştır. Araştırmacıları bu şekilde ele almamızın nedeni, hiçbir metnin yazarından bağımsız ele alınmayacağı gerçeğinden hareket eden metinler arası ilişkiler kuramıdır. Biz bu araştırmacıların eserlerini bu kuram muvacehesinde ele almaya çalıştık. Zira yazarların yukarıda saydığımız özellikleri yazdığı eserleri doğrudan etkileyen faktörlerdir.

İkinci bölümde ise, araştırmacıların keşif faaliyetlerini yürüttükleri coğrafi saha, bu sahadaki meskûn yerli halk, siyasal durum, çevredeki havzalarla ilişkileri gibi konular ele alınmıştır.

Üçüncü ve dördüncü bölümde ise, araştırmacıların kaleme aldıkları eserlerinin gerek metinler arası ilişkiler kuramı ve gerekse oryantalist söylem bağlamında karşılaştırmalı incelemeleri yapılmıştır.

Çalışmamızın Sonuç kısmında ise, Muravyev ve Velihanov'un eserlerinin bir tarih kaynağı olarak değeri hakkında bir yargıya varılmıştır. Bunun yanında bu kaynakları kullanacak tarihçilerin bu eserleri kullanırken nelere dikkat etmeleri gerektiği hususunda uyarılar yapılmış ve diğer taraftan Türkiye'deki tarihçilerin pek kullanmadıkları eserlerin Türk tarihçilerine tanıtımı yapılmıştır.

Çalışmalarım esnasında teşviklerinden dolayı sayın Prof. Dr. Turan Gökçe'ye, danışmanlığımı yapan Yard. Doç. Dr. Ali Osman Demiral'a ve özellikle konunun tespitinden son noktasına kadar görüşlerine müracaat ettiğim Yard. Doç. Dr. Abdullah Temizkan hocama içtenlikle teşekkür etmeyi kendime borç bilirim. Ayrıca, çalışmam sırasında maddî ve manevî her türlü yardımlarda bulunan bütün arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Turatbek MANTAYEV

İZMİR- 2010

GİRİŞ

MURAVYEV İLE VELİHANOV'UN ÇALIŞMALARINI YAPTIKLARI DÖNEMDE MERKEZİ ASYA'DAKİ GENEL DURUM

XVIII. asrın ortasına doğru Asya kıtasının güneyindeki Hindistan'da Fransızları mağlup etmekle kendi başlarına kalan İngilizler ile kuzeyde Ruslar ciddî istila hareketlerine başladılar. Her iki tarafta da yeni yerlerin işgali, evvelce işgal edilen yerlerdeki kıyamlarla muvazâ gidiyordu.

Rusya XVIII. asrın ortasına doğru Türkistan ve Orta Asya meselesiyle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Bunun sebebi Kırım Harbinin Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanmasıydı. Yine Rusların, Türkiye aleyhine genişleme faaliyetlerin İngiltere ve Fransa'nın müdahalesiyle önünün alınması, Rusya'yı Türkistan yönünde yayılmaya teşvik eden en mühim amillerden biri olmuştur.¹ Rusların en büyük gayesi, Orta Asya'yı özellikle Türkistan Devletlerini işgal etmek, Hint ve Çin'den gelen ticaret kervanlarına ve bu ülkelerin zenginliklerine sahip olmaktı. Böyle bir büyük paya güneyden hızla kuzeye doğru ilerlemekte olan İngilizler de talip idiler².

XVIII. asrın ortalarında İngilizler, Hindistan'daki halk isyanlarıyla uğraşırken, Ruslar yerli halkların karşı çıkmalarına rağmen Kazakistan ve Başkurdistan hudutlarında kaleler, şehirler, ticaret merkezleri kurmaktaydılar. 1716 yılı İrtiş havzasında Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1734'te Yayık nehrinde Orsk, 1742'de Orenburg, 1752'de Petropaul (Kazakça isimlendirilmesi Kızılcar) kale-şehirlerini kurdular. Rusların ajanları her yere gidiyorlardı. 1824 yılına kadar Ruslar kendilerine tabi olan Batı Kazakistan'daki, Kiçi Cüz hanlarının dâhili muhtariyetlerini kabul ettiler. Avrupa hadiseleriyle meşgul olan I. Aleksandr, hayatının

¹ S. Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Konya, 1996, s. 75.

² M. Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-2, Kazak Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 45,46.

son yıllarında ve halefi İmparator I. Nikolai bütün saltanatı boyunca işgal siyasetini şiddetle takip etmişlerdir. 1839 senesinde tekrar Hîve'ye bir sefer yapılmış ve Kazakistan'ın doğu kısımları tamamen işgal edilmiştir. 1824'te Karkaralı, 1832'de Akmola, 1845'te Turgay ve Irgız, 1847'de Türkistan'ın en doğusunda ve Çin hududunda Kapal ve Ay Öğüz (Sergiyopol) kaleleri yapılmıştır. 1839'da Afganlarla çarpışarak Kabil ve Kandahar'ı işgal ettikten sonra İngilizlerin hudutları da doğrudan doğruya Türkistan'a temas ediyordu. Bu suretle Türkistan'ın medenî ülkesi olan Maverâünnehir iki Avrupalı devlete komşu olmuştur.

Rus Çarı I. Nikolai, 22 Haziran 1854'te bir ferman (Ukaz) yayınlayarak Kazak topraklarının Rus hâkimiyeti altına geçtiğini ve Kazakların Rus kanunlarına tabi olduklarını ilan etmiştir. Yeni işgallerden sonra Kazak toprakları üç askerî valiliğe ayrılmaktaydı: Orenburg, Batı Sibirya ve Türkistan. Rus sömürgecilerinin kuzey ve doğu Kazakistan'daki bu çok verimli topraklara yerleşmesi I. Dünya savaşının çıkmasına kadar devam etmiştir. 1914 senelerinde ise bu bölgelerde yaşayanların yarısına yakınını Ruslar meydana getirmekteydi.³ Rusların, Asya'da ilk istila ettikleri memleketlerde, bilhassa Kazan, Kırım, Kafkas ülkeleri, Başkurt ili ve Kazakistan'da yaptıkları ilk iş buralardaki idarî sistemi değiştirmek olmuştur. Bu ülkelerin çoğunda idareciler (Hanlar, sultanlar, beğler v.b) ya veraset yoluyla, ya da halk temsilcileri olan aksakallar vasıtasıyla seçilip başa geçiyorlardı. Ruslar bu sistemleri değiştirerek, yeni idarecileri kendileri tayin etmeye başlamışlardır⁴. İşgal edilen her Türk ülkesinin başına idareci olarak kendi siyasetlerini uygulayacak yerli idareciler tayin etmişlerdir. Böylece, Ruslar, bir taraftan ellerinde tuttıkları ülke ticareti, diğer taraftan başa geçirdikleri idareciler vasıtasıyla topladıkları ağır vergilerle zaten bu işgaller esnasında maddeten yıpranmış olan halkı iyice ezmeye ve bir daha kendilerine başkaldırmayacak hale getirmeye başlamışlardır. Bu maddî işkence ile yetinmeyen Ruslar, Müslüman Türk ülkelerinde açtıkları özel okullar ile yeni yetişen nesilleri Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak kampanyası başlatmışlardır. Rus idaresi dinî konularda da kısıtlamalar getiriyordu. Dinî eğitim ve cami inşaatı Rus yetkililerinin takdirine ve iznine bağlı idi. Bu tedbirleri almalarının en büyük sebebi, Kazaklar arasında İslam'ın nüfuzunun azalmasını sağlamaktı. Bu arada, camilere ait vakıf arazilerine de el konarak İslam faaliyetlerinin maddî kaynaklarından kurtulmuş oluyordu⁵. Rusların bu idarî sistemi tatbik başlamaları ile birlikte Kazaklar arasında huzursuzluk artmaya başlamıştır. Giderek ağırlaşan vergiler, yoksul Kazak halkını

³ Gömeç, a.g.e, s. 77-78.

⁴ Saray, a.g.e, s. 49.

⁵ aynı eser, s. 49-50.

başkaldırmaya sürüklemiştir. Ayrıca yaylak ve kışlak bölgelerine göç etmelerine büyük sınırlandırmalar getirilmesi çoğu hayvancılıkla geçinen halkı büyük ölçüde huzursuz etmiştir⁶.

XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın 30'lu yılları arasındaki zaman diliminde, Kazak sahrasında, Rus işgalcilerine karşı irili ufaklı birçok isyan hareketi gerçekleşmiştir. Bu isyanların içinde en çok etkili ve uzun süreli olanı Kenesarı Kasımoğlu liderliğindeki 1837-1847 tarihleri arasında vuku bulan Kazakların milli mücadelesi idi. Bu mücadelenin başka bir özelliği de tüm Kazak sahrasına sıçramasıydı.

Kenesarı Kasımoğlu başkanlığındaki millî mücadele, Rusların Türkistan bölgesine doğru ilerlemesini kısa süre için de olsa durdurmuş ve Rusların Merkezî Asya'daki vahşi yeni sömürge siyasetlerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Dolayısıyla, Rusların Kazak halkını Hıristiyanlaştırma siyaseti de bu millî mücadele yüzünden amaçlarına ulaşamamıştır.

Rusların, Türkistan istikametindeki ilerleyişini 1853-1856 senelerindeki Kırım Harbi geçici olarak da olsa durdurmuştur. Fakat harpten yenik çıkmasına rağmen Ruslar, yaptıkları askerî ve ekonomî reformlarla kendilerini toparlamıştır. Bu yenileşmeye rağmen Avrupa cephesinde ilerlemeye cesaret edemeyen Ruslar, yayılma hareketine Orta Asya cephesinde hız vermeye karar vermişlerdir. Bu maksatla Albay İgnatiyev başkanlığında Hîve ve Buhâra'ya tetkik heyeti gönderen Ruslar, durumun kendileri için gayet müsait olduğunu tespit edince, hemen Türkistan devletlerini işgal hazırlıklarına başlamışlardır⁷.

Rusya cephesinde Türkistan'ı işgal planları yapılırken, Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devletinin tavsiyelerinin aksine, dostluk ve beraberlikten uzak bir dönem yaşıyordu. Buhâra ile Hîve Hanlıkları'nın, Merv bölgesi hakimiyeti için giriştikleri uzun mücadelenin arkasından bu sefer Buhâra ile Hokand Hanlıkları arasında birbirlerin içiçlerine karışma gibi anlamsız bir rekabetin içine girmişlerdi. Kapılarına kadar gelip dayanmış olan Rus istilasına karşı, tavsiye edildiği gibi birlikte mücadele yerine kendi aralarında çekişmeleri, Türkistan Türklerinin en büyük talihsizlikleri olmuştur. Rusların, bu iç mücadeleden istifadeyle Buhâra'yı bilhassa Hokand'a karşı destekler görünmesi, Hokand'da bir grubun Buhâra hakimiyetini istemesi, Emir Muzaffereddin'in (1861-1885) bir kısım Hokand arazisini işgal ederek Buhâra'ya ilhak etmesine yol açtığı gibi, Rus işgalinden önce enerjilerini tüketerek zayıf düşmelerine sebep olmuştur.⁸

⁶ Saray, a.g.e, s. 52.

⁷ Saray, Kırgız Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993, s. 34.

⁸ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, s. 19,20.

Diplomatik ve askerî hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da hiç güçlük çekmemişlerdir. Rus-Çin hududunda keşif seferi yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'de Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertip edilmiş ve bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtirash generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'de Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zaptetmiştir.⁹ Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başlamışlardır. Rus ordusu, 23 Haziran 1865 gecesi Hokand askerlerinin kahramanca müdafaalarına rağmen, satın aldıkları hainlerin sayesinde Taşkent'e girip, şehri zapt etmişlerdir. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa etmeye çalışan Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledilmiştir.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demektir. Nitekim öyle de olmuştur. 24 Haziran 1865'de Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuz sahasına dâhil edilmiştir.¹⁰

Daha önce Hokandlıların yardım isteğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemezler düşüncesiyle, zamanında yerine getirmeyen Buhâra Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül duruma düşmüştür. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmalarını istemiştir. Ruslar tarafından teklifi reddedilince Rusların Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etmiştir. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedilmiştir. 1865-1866 senelerinde, Buhâra ve Rus hükümetleri arasındaki münasebetler iyice çelişmeye başlamıştır. Zaten Buhâralılar ile anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri, Buhâra'da tutuklanan Rus elçilerini bahane ederek, Sır-derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır.¹¹ Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhâra kuvvetleri, Rusları geri çekilmeye mahkûm etmişlerdir. 1866 senesinin 8 Mayıs'ında Rus işgal kuvvetleri, ansızın Buhâra kuvvetlerine hücum etmiştir. Özellikle topçu kuvvetlerin yardımıyla Ruslar, Ircar 'da yapılan bu muharebeyi kazanarak, Buhâra devletinin en önemli şehirlerinden Hocend'i işgal etmişlerdir.¹² Ircar muharebesi Buhâra devleti için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin ilk adımlarından biriydi. Buhâra Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulunmuş ise de, Rusların büyük bir harp tazminatı istemesi ve ağır şartlardaki bir antlaşma teklif etmesi, onu

⁹ Saray, a.g.e., s. 21.

¹⁰ Aynı eser, s. 22.

¹¹ Aynı eser, s. 22.

¹² Aynı eser, s. 23.

kararından döndürmüştür. Bu kadar ağır şartlar içeren antlaşmayı Emir kabul edilmeyeceğini bildirince Rus kuvvetleri, Buhâra üzerine ilerleme hareketlerine devam etmiştir. Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 ilkbaharında Taşkent'e geldiğinde kendisinden sulh talebinde bulunan Buhâra Emiri'nin ricasını kabul etmiştir. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır olduğu için, Emir bu antlaşmayı reddetmek zorunda kalmıştır. Buna karşı Rus kuvvetleri, işgal hareketlerine hız vererek, önce Semerkand'ı, daha sonra da Urgut, Katta ve Korgan'ı alarak Buhâra kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Çaresiz kalan Emir, Rus hükümetinin isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek zorunda kalmıştır.¹³

Rus hükümetinin dikte ettirdiği ve Buhâra Emiri'nin de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhâra 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek, o ana kadar Rusların işgal ettikleri Buhâra toprakları (Buhâra'nın üçte ikisi) Rus tabiiyetinde kalacak ve Buhâra Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktır¹⁴. Böylece, Hokand Hanlığı'ndan sonra varlığını müstakil olarak sürdüren Buhâra Emirliği de Rus tabiiyetine girmiş bulunuyordu. Şimdi, aynı acı akıbetle karşılaşma sırası Hîve Hanlığı'nda idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hâkim olmalarında en büyük engeli her zaman Hîve Hanlığı teşkil etmişti. Zira Hîve, Türkmenler ile birlikte Hazar Denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunması ve etrafının çöllerle çevrili olmasından dolayı işgal edilmesi oldukça zordu. Ruslar, bu hanlığı işgal etmek için birkaç defa seferler düzenlemişler ise de, bütün seferleri yenilgiyle sonuçlanmıştı. Bu nedenle Ruslar, 1852'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı istilaya Hokand Hanlığı'ndan başlamak zorunda kalmışlardır. Hokand ve Buhâra'yı işgal ettikten sonra Hîve'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 senesinin ilkbaharında tamamlayarak Hîve Hanlığı'nın üzerine yürümeyi planlamışlardır. Rusların planlarından haberdar olan Hîve Hanı Said Muhammet Rahim (1864-1910), vakit kaybetmeden Ruslara bir elçi göndererek; "Tarafımızdan sulhu bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz adaletsiz hareketleri anlamak mümkün değil fakat yine de anlaşmamız imkan dahilindedir" diye bir sulh antlaşması teklif ettiyse de Rus tarafından hiçbir cevap alamamıştır.¹⁵ Buhâra Emiri Said Muhammed Rahim Han,

¹³ Aynı eser, s. 24.

¹⁴ Aynı eser, s. 24.

¹⁵ Aynı eser, s. 24.

Hîve'ye yaklaşmakta olan Rus tehlikesine karşı yardım talebinde bulunduğu Osmanlı ve İngiltere'den olumlu cevap alamayınca, hiç bekletmeden olası Rus saldırısına karşı Hîve kuvvetlerinin hazırlıklı olması emrini vermiştir. Ama ne yazık ki, Hîve kuvvetlerinin modern silahlarla donatılmış Rus ordusuna karşı duracak halleri yoktu. Bütün hazırlıklarını tamamlayan Rus kuvvetleri, 1873 senesinin Mart ayında General Kaufman kumandasında dört koldan Hîve üzerine işgal hareketlerini başlatmışlardır. Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hîve önlerine kadar gelmiştir. Mayıs sonlarına doğru taarruza geçen Rus kuvvetleri Hîve'yi kuşatmayı başarmışlardır. Han'ın son sulh isteğini de kabul etmeyen Ruslar, Hîve şehrini almışlardır.¹⁶

Hîve Hanlığının kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte ettirilerek, Hîve Han'ı bir Rus vassalı¹⁷ haline getirilmiştir. Bununla beraber Hîve Hanlığı harp tazminatı olarak, Rus hükümetine 2.200.000 ruble civarında tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Bu ağır harp tazminatından sonra Hîve Hanlığı'nın yerli halkı çok fakir düşmüş ve uzun süre kendilerine gelememişlerdir.¹⁸

Hîve'nin istilasından sonra Orta Asya'ya hemen hemen hâkim olan Rusların işgal edemediği yegâne ülke, 1860'da henüz istiklallerine kavuşmuş olan Türkmen yurdu idi. 1869 senesinde Ruslar tarafından uzun bir süre ve kanlı bir surette sürdürülen mücadele, 1884 senesinin Ocak ayında Rusların Türkmenistan'ı işgaliyle sona ermiştir. Uzun yıllar boyunca Rus işgaline karşı savaşarak istiklallerini korumuş olan Türkmenlerin, Rus hâkimiyetine geçmesiyle tüm Türkistan toprakları, Rusya'nın eline geçmiş bulunuyordu.¹⁹

1877'de doğuda Ruslar, Uygur Türklerinin karşı koymalarına rağmen Doğu Türkistan'ı işgal edip, Gulca hududuna kadar gelmişlerdir. 1881'de ise Gulca da dâhil olmak üzere, şimdiki İle ırmağının yukarı kısımları Ruslar tarafından Çinlilere verilmiştir. 1895 senesinde, Pamir sıradağları hududunda Rus ve İngilizler arasında hudut çarpışmaları olmuş ve orası da Rusların eline geçmiştir. Bu suretle, Ruslar ile İngilizler arasındaki hudutlar tamamıyla tayin edilmiş ve arada Afganistan, tarafsız bir saha olarak bırakılmıştır²⁰.

¹⁶ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, s. 25.

¹⁷ Vassal- süzerene bağımlı derebeyi.

¹⁸ Saray, a.g.e., s. 25.

¹⁹ Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 233-237; Saray, Türkmen Türkleri Tarihi, s. 19-36.

²⁰ Togan, Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 237-238.

I. BÖLÜM

MURAVYEV İLE VELİHANOV'UN KİŞİLİKLERİ VE ESERLERİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

1.1 Muravyev'in Kişiliği ve Kısa Biyografisi

Ünlü Rus asker ve siyaset adamı Nikolai Nikolayeviç Muravyev-Karski, (doğumu 14. 07. 1794- ölümü 18. 10. 1866) 1794 senesinin 14 Temmuz'unda, kendisi gibi Rus ordusunda görevli bulunan, albaylıktan tuğgeneral rütbesine kadar yükselmiş olan baba Nikolai Nikolayeviç'in altı çocuğundan biri olarak dünyaya gelmiştir. Baba Muravyev ve anne Aleksandra Mordvinovna çocuklarının eğitimleriyle yakından ilgilenmişlerdir.²¹

Çocuklarının esas öğreticisi ve akıl hocası olan baba Muravyev, 1811'de oğlunu Moskova'daki Harbiye mektebine vermiştir. Muravyev, kendi günlüğünde Harbiye mektebinde geçirdiği günlerini, şu sözlerle ifade etmektedir: “Çorbamızı ağaç kaşıkla içerdik. İçecek çayımız da yoktu. Kullandığımız mobilyalar çok eski ve kırık. Kaputumuz; elbisemiz (cüppemiz),örtümüz yerine geçerdi.”²² Genç Muravyev, Harbiye mektebindeyken Fransız aydınlarının düşünceleriyle yakından ilgilenmiş (özellikle, Jean Jack Rousseau'nun) ve birçok gelecek dekabristlerin²³ de aralarında bulunduğu gizli yetişkinler topluluğunun kurucusu olmuştur. Bu topluluk üyeleri gelecekte, Uzak Doğudaki Sahalin adasında özgür bir cumhuriyet kurmayı hayal eder ve onun planlarını yaparlardı.²⁴

Hayalperest ve özgür düşünceli genç Muravyev, askerliği bırakmayı düşünmüş, ancak 1812 senesinde aniden patlak veren Rus-Fransız savaşı, onun bu kararından vazgeçmesine neden olmuştur. Muravyev, savaş sırasında I. Rus ordusunun kvartirmeisterlik 25 bölümüne

²¹ Aleksei Şişov, Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin, Moskova 2003, s. 452-453.

²² Şişov, a.g.e, s. 454.

²³ Dekabrist- Rusya'da Çara karşı 1825 senesinin 14 Aralığında yapılmış olan isyana iştirak edenlerden her biri.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız- <http://decemb.hobby.ru/>

²⁵ Kuartirmeister- (Almanca: *Quartiermeister*) Orduyu yönetme kuruluşlarında çalışan üst düzey, makam sahibi. Bu askerî makam, XXI. Asırda Fransa, Almanya, Prusya gibi bir sürü devletlerin ordusunda mevcut olmuştur. Rus ordusunda ise, “kvartirmeister” makamı, XVII. Asırda, yani I. Petro'nun döneminde tayin edilmeye

gönderilmiş ve Borodino, Tarutino, Vyazma için gerçekleşen savaflara katılmıştır. Daha sonra, geri çekilen Fransız ordusunu batıya doğru takip eden Rus ordusunun Avrupa serüvenine katılmış olan Muravyev, Lützen, Bautzen, Leipzig ve Kulma cephelerinde, 1814 senesinde ise Fere-Champenoise (Fransa) ve Paris için gerçekleşen çatışmalara aktif olarak katılmıştır. Muravyev, başarılı askerî hizmetinden dolayı birkaç savaş nişanesiyle mükâfatlandırılmış ve savaşı da teğmen rütbesinde bitirmiştir.²⁶

Savaştan sonra, N. N. Muravyev, merkezî Rus askerî karargâhı subayı makamına getirilmiştir. Savaş kurallarını iyi bilmesiyle beraber, yüksek derecede eğitim sahibi olan Muravyev, bu makamdaki hizmeti sırasında, Rus ordusundaki bazı meseleleri değerlendiren ve eleştiren “Kurs Fortifikatsii” (Türkçe çevrisi: “İstihkâmlar Yöntemi”) eserini hazırlayıp yayınlamıştır. 1816 senesinde Muravyev, kendisini Rus-Fransız savaşından bu yana iyi tanıyan, dönemin Kafkas Ötesi yöneticisi, General A. P. Yermolov’un komutası altında hizmet vermeye vazifelendirilmiştir. Kafkaslardaki hizmeti sırasında, Muravyev, General A. P. Yermolov’un İran’a düzenlediği diplomatik seferi sırasında ona eşlik etmiş, daha sonra da Yermolov’un denetiminde kolordu subayı (kvartirmeister) olarak hizmet etmiştir. 1819 senesinde Muravyev, Yermolov’un emri üzerine, Hazar Ötesi’ni her yönden inceleyip araştırmak ve bu bölge hakkında Rus hükümetine bilgi toplamakla görevlendirilmiş ve bu amaçla Orta Asya’ya gönderilmiştir.²⁷

Türkistan görevi başarıyla sona ermiştir. 1819 senesi 24 Aralıkta Hazar Ötesine gönderilen Rus mürettebatının bulunduğu “Kazan” korveti, Bakü rıhtımına demir (çapa) atmıştır. Kafkas Ötesi yöneticisi General A. P. Yermolov’un daveti üzerine Derbent şehrine giden Muravyev, Yermolov’a, kendisinin Hazar Ötesinde gerçekleştirdiği vekillik görevini tafsilatlı bir şekilde rapor etmiştir. Aleksei Petroviç, bu ikili görüşmeden sonra, Muravyev’i, Hîve seferi ve Muhammet Rahim Han’la yaptığı diplomatik görüşmeleri neticesinde ele aldığı beyanname raporuyla beraber Petersburg’a göndermiştir.²⁸

Başkentte Muravyev, resmî olarak İmparator I. Aleksandr’ın huzuruna kabul edilmiştir. Hükümdar, Yermolov tarafından organize edilmiş Hîve seferi neticelerinden memnun kaldığını bildirmiştir. Muravyev, başkentten Kafkaslardaki görevine döndüğünde,

başlanmıştır. Kuartirmeisterler, genellikle, asker ve askerleri kamp ve konaklama yerine, ya da açık ordugaha yerleştirme işleriyle ilgilenmişlerdir. Günümüzde bu askerî makam, ABD ve İngiltere devletleri ordularında kullanılmaktadır.

²⁶ Şişov, a.g.e, s. 454-459.

²⁷ Muravyev, Puteşestviye v Turkmenny i Hivu, Moskova 1822, kısım 1, s. 1; Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, İstanbul 2003, s. 257-258; Ali Suavî, Hîve Hanlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması, İstanbul 1977, s. 24-25; Şişov, a.g.e, s. 460-463.

²⁸ Şişov, a.g.e, s. 462.

artık albay rütbesinde dönmüştür. Cesur seyyahın, Hîve seferi sırasında Rus hükümeti lehine yaptığı değerli çalışmaları böylece mükâfatlandırılmıştır.

Muravyev, Hazar Ötesine yaptığı seferini, kendisinin iki kısımdan ibaret “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu” isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Eser, 1822 senesinde Moskova’da yayınlanmış ve müellifine büyük şöhret kazandırmıştır. Çok geçmeden bu eser, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi birkaç Avrupa diline çevrilmiştir.²⁹

1826 – 1828 senelerindeki Rus-İran savaşı sırasında, kendi komutasındaki askerî bölümle iyi iş çıkararak Muravyev, Kafkas Ötesi yöneticisinin yardımcısı görevini de başarıyla yerine getirmiştir. 1831’de Lituanya alayına bağımlı grenader³⁰ ekibinin komutanı olarak Polonya’da meydana gelen Leh ayaklanmasını basma hareketi ile Varşova kentine düzenlenen sefere katılmıştır. Polonya’da gerçekleştirilen askerî harekâtlar esnasında gösterdiği başarılarından dolayı, tümgeneral rütbesine terfi eden Muravyev, daha sonra da 24. Rus Piyade Tümeni komutanlığına atanmıştır.³¹ 1832’ de Osmanlı ve Mısır devletleri arasında yaşanan gerginlik sırasında, diplomatik girişimler ile arayı bulmaya çalışan Rusya, Muravyev’i Osmanlı padişahı II. Murat ile görüşmek üzere İstanbul’a gönderildi. Muravyev, kendisinin Osmanlı ve Mısır devletlerine düzenlediği diplomatik amaçlı seyahatlerini daha sonra ele aldığı “Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg” (1832 ve 1833 senelerinde Türkiye ve Mısır) ve “Ruslar Marmara’da 1833 ” gibi eserlerinde ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.³² 1849 senesinde, grenader kolordusunun safında Macaristan’a düzenlenen askerî sefere katılan Muravyev, 1853 senesinde ise, Rusya İmparatorluğu piyade askerî birlikleri generali olmuştur.³³

Kırım savaşı başladığı sırada, hükümdar tarafından Kafkaslardaki yerli yönetici makamına getirilen ve Hususî Kafkas Ordusu’nun kumandanı olan Muravyev, “tembelliğe, uykuculuğa ve kaygısızlığa” karşı savaş açmış, orduyu düzene sokmuştur. O, Rus ordusunda bulunan askerlere 1804-1813 senesindeki Rus-İran savaşının kahramanı, General Kotlyarovski’yi örnek olarak gösterirdi. 1855 senesinin Mayıs ayında, kendi komutasındaki ana kuvvetleri, Kafkas hattında bulunan özel 8 tabur ve 3 Don Kazak Alayı ile birleştiren Muravyev, kendi komutasındaki 25 bin kişilik ordusuyla Aleksandropol’dan Kars’a

²⁹ Şişov, a.g.e,s. 462

³⁰ Grenaderler- (Fransızca: *Grenadiers*), düşman istihkamını muhasara altına almak veya hücum etmek gibi askerî hareketlerde, diğer askerî bölümlerden önce harekete geçen, birçok Avrupa devletlerinin piyade (bazen de süvarî) birliklerinde bulunan seçkin askerî bölüm (XYII-XIX yy). Grenaderlerin esas silahları, el bombası ve ateşli silahlardan oluşurdu.

³¹ Şişov, a.g.e, s. 473,474.

³² Aynı eser, s. 474-477.

³³ Aynı eser, s. 480-482.

yürümüştür. Bu sırada Kars Kalesi'nde Anadolu'da bulunan Türk ordusunun büyük kısmı konuşlandırılmış durumdaydı. Buna karşın, kendi imkân ve pozisyonunu iyi değerlendiren tecrübeli komutan, kaleyi kuşatma planını zihnindeki gibi organize etmiştir. Kaleyi kuşatmaya aldıktan sonra Muravyev, kaleye gelecek yardım güçlerinin yolunu kesmiş ve kale muhafızlarının dışarıyla irtibatını engellemiştir. Top ateşiyle, Rus silahlı birliklerini harekete geçiren Muravyev, kale müdafilerini zor durumda bırakmıştır. Sivastopol'ün düştüğünü ve Kars'a yeni Türk silahlı kuvvetlerinin gönderildiği haberini alan, Muravyev, 17 Eylül'de Rus silahlı birliklerine esas hücum emrini vermiştir. Türk birlikleri, bu hücumu zorlukla bertaraf etmiştir. Ordusunun eksikliğini yeni silahlı güçlerle tamamlayan Muravyev, kaleye yapılan muhasara ve bombardıman hareketini daha da kuvvetlendirmiş ve bunun neticesinde 6 Kasım'da Kars'ın savunmasını yöneten Vasıf Paşa, kaleyi Ruslara teslim etmek zorunda kalmıştır.³⁴

Daha sonra Muravyev, kendi komutasındaki Rus silahlı birlikleri ile beraber İstanbul'a doğru bir askerî sefer düzenleme planı yapmıştır. Ancak Rusya'nın İngiliz-Fransız-Türk koalisyonuyla barış antlaşmasını sağlaması onu bu kararından dönmeye mecbur etmiştir. 1856 senesinin 12 Şubat'ında düzenlenen Paris Barış Antlaşmasına binaen Rusya, Osmanlı devletine Kars'ı geri vermiş ve bunun yerine Kırım Savaşında kaybettiği Sivastopol, Balaklava ve diğer Kırım şehirlerini geri almıştır.³⁵ Kars'ın işgalinde gösterdiği başarılı askerî hizmetinden dolayı Muravyev, Rus hükümeti tarafından 2. dereceli Aziz Georgi şeref nişanesiyle mükâfatlandırılmış ve soyadına "Karski" unvanı ilave edilmiştir.

1856 senesinde General Muravyev-Karski, kendi isteğine binaen Kafkaslardaki yerli yönetici makamı ile Hususî Kafkas Ordusu'nun kumandanlığı görevinden istifa etmiştir. 1856 senesinde tahta oturan II. Aleksandr, onun yerine Kafkaslara yeni yönetici olarak Prens A. Baryatinski'yi tayin etmiştir. Görevinden istifa eden N. N. Muravyev-Karski, daha sonra Hükümet Konseyinin üyeliğine kabul edilmiştir. 1858 senesinde ise, Muravyev, Kırım Savaşı sırasında işlenmiş olan suçları araştırma komisyonunun başkanı olmuştur. 1861'te Samogit Grenader Piyade Alayı'nın başına getirilmiştir. 2 ciltlik "Voyna za Kavkazom 1855 goda" adlı eserini yazan Muravyev, ölümünden sonra arkasında XIX. Yüzyılın 70. ve 90. senelerinde "Russkoi Arhiv'te" (Türkçe çevrisi: "Rus Arşivi") neşredilen geniş kapsamlı günlükler bırakmıştır. Yazarın kabri ve anıtı, Rusya'nın Voronej vilayetine bağlı Skornyakovo köyünde bulunmaktadır.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şişov, a.g.e, s. 422-435; s. 438-448.

³⁵ Aynı eser, s. 447-448.

Rus tarihinde N. N. Muravyev-Karski'den başka, onun iki erkek kardeşinin ismi de saygıyla anılmaktadır. Ağabeyi Aleksandr Nikolayeviç, “Dekabristler Hareketi” içerisinde yer almıştır. İki senesini Sibiry'a da geçirmiş olan Aleksandr Nikolayeviç, daha sonra çeşitli idarî kurumlarda yöneticilik yapmış ve 1861'de tümgeneral rütbesinin sahibi olmuştur.

Muravyev'in küçük erkek kardeşi ise, Rus piyade birliklerinin generali, Kont Mihayil Nikolayeviç Muravyev'tir.(1796-1866). 1863-1864 tarihleri arasında patlak veren Leh isyanını bastırmada büyük başarı elde etmiş olan Mihayil Nikolayeviç'e, Lehliler acımazlığından dolayı “Cellât” lakabını takmışlardır.

1.2 Muravyev'in Eserleri.

Ünlü Rus ordusu komutanı ve siyaset adamı Nikolai Nikolayeviç Muravyev-Karski, kendisinin askerî ve siyasî kariyeri esnasında, birçok seçkin eserlere imza atmıştır. Yazarın, 1819-1820 senelerinde, Rus hükümetinin isteği üzerine gittiği ve Hazar Ötesi'ne gerçekleştirdiği bilgi toplama amaçlı seyahat sonrası ele aldığı, 1822'de Moskova'da neşredilen, iki kısımdan ibaret “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820” adlı eseri, Muravyev-Karski'ye büyük şöhret getirmiştir. Çünkü bu eser, sadece Rusya için değil sömürgeci bütün Avrupa ülkeleri için, o zaman kadar bilinmeyen, gizemli doğu yurtlarına: Hazar Ötesi ve Hîve Hanlığı'na dair şaşırtıcı ve dikkate değer ayrıntılı bilgiler vermekteydi. Avrupa ve Rus doğu bilim dünyasında büyük yankı uyandıran bu eser, kısa zaman içerisinde İngilizce (Londra, 1823), Fransızca (Paris, 1823) ve Almanca (Berlin, 1824)'ya çevrilmiştir.³⁶

Muravyev'in, kendisini büyük şöhret sahibi yapan “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820” isimli eserinin haricinde diğer eserleri siyasî ve askerî konulara ilişkindir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu eserleri arasında;

- 1812-1814 seneleri arasında patlak veren Rus-Fransız savaşı sonrası, merkezî Rus askerî karargâhında askerî hizmetkâr olarak çalışan ve savaş kurallarını iyi bilmesiyle beraber yüksek derecede eğitim sahibi olan Muravyev, bu makamdaki hizmeti sırasında Rus ordusundaki bazı meseleleri değerlendiren ve eleştiren “Kurs Fortifikatsii” (Türkçe çevrisi: “İstihkâmlar Yöntemi”)
- 1832 senesinde Osmanlı ve Mısır devletlerine düzenlediği diplomatik amaçlı seyahatleri sonrası ele aldığı “Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg” (1832 ve 1833 senelerinde Türkiye ve Mısır)
- “Russkiye na Bosfore 1833” (Ruslar Marmara'da)

³⁶ Şişov, a.g.e, 447-448

- 1856 senesinde, Kafkaslardaki yerli yönetici makamı ile mahsus Kafkas askerî bölümünün kumandanı görevinden istifa ettikten sonra ele aldığı 2 ciltlik “Voyna za Kavkazom 1855 goda” (Kafkas İçin Savaş 1855) adlı eserleri bulunmaktadır. Muravyev, bu eserini hayatta iken yayınlamamış, daha sonra kızı A. N. Sokolova, 1855-1893 seneleri arasında babasının ölümünden sonra, onun bazı hatırat ve yazılarını “Russkoi Arhiv’de” (Türkçe çevrisi: “Rus Arşivinde”) neşretmiştir. Ayrıca Muravyev’in damadı G. A. Çertkov da, yazarın vefatından hemen sonra onun “1832 ve 1833 senelerinde Türkiye ve Mısır” (yayımlandığı tarihler: Moskova, 1869 ve 1870-74), “Ruslar Marmara’da 1833” (Moskova, 1869) ve “Kafkaslar İçin Savaş 1855” (1876) gibi eserlerini yayınlayıp okuyuculara sunmuştur.

1.2.1 Muravyev’in “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820” İsimli Eserinin Tanıtımı.

Hiç şüphe yok ki, Nikolai Nikolayeviç Muravyev’in tüm hayatı boyunca ele aldığı birçok çalışmasının içerisinde en dikkate değer olanı, Rus ve Avrupa toplumunda büyük ilgi gören “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu” adlı eseridir. Muravyev, kendisinin Hazar Ötesine yaptığı seyahati hakkında, yukarıda ismi geçen eserinde ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Eser iki kısımdan ibaret olup, 1822 senesinde Moskova’da yayınlanmıştır. Çok geçmeden bu eser, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi birkaç önde gelen Avrupa dillerine çevrilmiştir.³⁷ Yazarın hazırladığı, metin ve gezi raporlarıyla beraber araştırdığı bölgelere ilişkin 5 portre, 6 resim, 2 plân, 2 cetvel ve 2 de haritayı içermekte olan bu eser 366 sayfadan ibarettir.

Muravyev’in iki kısımdan ibaret “Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu” adlı eserinin birinci kısmı, yazarın Hazar Ötesi’ne seyahati esnasında gördüğü yerler hakkında vermiş olduğu teferruatlı bilgilerden oluşmaktadır. Gezi raporları, yazar tarafından günlük halinde kaydedilmiştir. Yazar, günlüklerinde; seyahatin başlangıç noktası olan Tiflis’ten Elisavetopol-Arevşa-Şamaha-Bakü’ye kadar, Bakü’den Hazar’ın doğu kıyılarına yaptığı deniz yolculuğunu, Türkmen Bölgesinde yaptığı çalışmalarını, Türkmen Bölgesi’nden Hîve’ye kadar olan seyahatini, bölgede bulunduğu sıralarda görüp-işittiklerini ve Kafkaslar’a geri dönüş yolculuğunu detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

³⁷ Şişov, 447-448.

Yazar, Tiflis-Elisavetopol-Arevşa-Şamaha-Bakü yönüne yaptığı yolculuğu sırasında kaleme aldığı günlüklerinde, genellikle mola verdiği bu şehirlerin genel yapısını ve bulunduğu coğrafi ortamını, şehirde bulunan dikkate değer mimarî eserler ve onların yapılış tarihlerini, bu mimarî eserler hususunda ahâli arasında dilden dile dolaşan efsaneleri dile getirmektedir. Örneğin yazar kendisinin bulunduğu Bakü'den kısaca bahsederken, daha sonra şehrin önemli mimarî yapıtlarından biri olan “Kız Kalesi” hakkındaki efsaneyi anlatmaktadır.

Bakü rıhtımından Hazar'ın doğu kıyılarına yaptığı deniz yolcuğunda ise, yazar günlüklerinde genellikle, günlük hava ve denizin durumundan bahseder. Hazar'ın doğu kıyılarını ziyareti sırasında ise yazar gezi raporlarında; Türkmen ulusları ve onların yaşamakta oldukları bölgeler, bölgede bulunan yer altı kaynakları, boylar arasındaki karşılıklı ilişkiler, bölge ahâlisinin günlük yaşam tarzı, kültürü, dinî görüşleri, kabileler arasındaki sosyal örgütlenme ve sosyal yaşam, Türkmenler'in sanayisini, ekonomisini, askerî kabiliyetleri ve savaş kudreti hakkında bilgi vermektedir. İran ve Hîve Devletlerinin Türkmenler üzerinde yürüttükleri siyasî faaliyetler, Hazar Ötesi Türkmenleri ile komşu ülkeler arasındaki ticarî ilişkilere ilişkin bu gezi raporlarında önemli malumatlar vermektedir. Bununla beraber Muravyev, bulunduğu Hazar'ın doğu kıyılarını (Karaboğaz-Gol körfezi ile Balkan yarımadası çevresini) kara ve deniz yoluyla yapmış olduğu seyahatler ile gözleme imkânı bulmuş bu suretle gezi raporlarında bu bölgeler hakkında etraflıca bilgi vermiştir.

Yazar, Hazar'ın doğu kıyılarından Hîve'ye doğru yola koyulduğu sırada ele aldığı günlüklerinde ise; geçmiş olduğu uçsuz bucaksız steplerden ve bu bölgelerin kendine özgü coğrafi özelliklerinden bahsetmektedir. Bununla beraber yolculuğu sırasında dikkatini çekmiş olan önemli coğrafi nesnelere (dağ yamaçları, tepeler, derbentler vs.), yolculuk boyunca kervanın geçtiği yolların günlük genel durumundan, günlük hava koşullarından bahseden yazar, bulunduğu bölgelerin odun ve su stokları bakımından zengin olup olmadığından, su kuyularındaki suyun kalitesinden bahsetmekte eski şehir kalıntılarında, bulunmuş olduğu yerlerdeki bitki ve hayvanat tipine kadar ayrıntılı bilgi vermektedir.

Muravyev, eserinin birinci kısmında, Hîve'den kısaca bahsetmiş ve fazla yer ayırmamıştır. Buna rağmen, müellif, eserinin ikinci kısmının tümünü bu bölgeye ilişkin tespit ve tasvirlerle ayırmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, eserin ikinci kısmı genel olarak Hîve Hanlığı ve bu devlete bağlı topraklara ilişkin tespit ve bilgileri içermektedir. Yazar, Hanlığa ilişkin yaptığı

araştırma ve tespitlerini, eserinin ikinci kısmında beş başlık altına toplayıp okuyucularına sunmuştur.

Muravyev, eserinin ikinci kısmını içermekte olan “Hîve Hanlığının Genel Betimlemesi” başlığı altındaki birinci bölümde, genel olarak Hîve Hanlığı hudutlarından ve onun tabiiyeti altındaki topraklardan, Hanlığa özgün coğrafi özellikler ve ikliminden, bitki ve hayvanat dünyasından, Hîve Devleti’nin çevresini kuşatmakta olan uçsuz bucaksız stepler ile Hanlığa komşu diğer bölge ve uluslardan, Hîve (Harezmi) devletinin eski konumu ile Amuderya (Oks) Nehri’nin eski yatağından, bölgede bulunan önemli su havzaları (nehir ve göl, kuyu ve su tesisatları vs) ile yer altı kaynaklarından, Hîve’yi diğer bölgelerle bağlamakta olan önemli iletişim ve ticaret yolları ile bölgede bulunan önemli şehirlerden, bölge ahalisinden ve onların sosyal yaşamı ile sosyal örgütlenmesinden bahsetmektedir.

Yazar, “Hîve’deki iç savaşlar, evvelki idarenin değişimi, otokrasî yönetiminin yerleşmesi, hükümdarın ahlâk ve mizacı, Hanlığın başındaki bugünkü hükümet” başlığı altındaki ikinci bölümde ise, Hîve devletinin kuruluş tarihinden, Hîve Devleti hudutlarında yaşamakta olan kabileler arasındaki iç savaşlardan, devletin kuruluş aşamalarından, birbirinden dağınık halde düşman olarak yaşayan kabileleri bir çatı altına toplayıp devlet haline getiren Hîve devletinin ilk kurucularından, Hîve’de otokrasî yönetimin yerleşmesinden tafsilatlı bir şekilde bahsetmiştir. Bununla beraber Muravyev, bu bölümde Hîve hükümdarı olan Muhammet Rahim Han’ın kendisine özgün ahlâk ve mizacından, fizyolojik özellikleri ve karakterinden bahsetmektedir.

Eserin üçüncü bölümü ise, Hîve’deki sanayi ve ticaretin genel durumu ,vergi tahsili, malî durum, iç ve dış ticarî ilişkileri, kullanılmakta olan Hîve sikkeleri ve yabancı sikkeler gibi ülkenin ekonomisine ilişkin değerli bilgiler verilmektedir.

Yazar, dördüncü bölümde; Hîve Hanlığı’nın savaş kudretine ilişkin tespitlerde bulunmuştur. Bu bölümde yazar, Hîveyi ziyareti esnasında görme ve gözlemlene imkanı bulduğu Hîve ordusunun genel durumu, Hîve ordusunun askeri kabiliyeti, ordunun eksik ve üstün taraflarından, Hîve askerlerin kullandığı silah ve mühimmat hakkında bilgi vermektedir.

Eserin beşinci kısmını; bölgenin esas ahalisi olan Özbekler’e ayıran yazar, Özbekler’in kişisel özellikleri, örf- adetleri, günlük yaşam tarzları, giyim-kuşamları, eğitim ve dinsel özellikleri hakkında ait bilgi vermektedir.

Eserin son kısmında ise, yazarın araştırma yaptığı bölgeye ilişkin hazırladığı 5 portre, 6 görünüş ve resim, 2 plân, 2 cetvel ve 2 harita yer almaktadır.

1.3 Velihanov'un Kişiliği ve Kısa Biyografisi.

Çokan³⁸ Velihanov, 1835 senesinin kasım ayında Batı Sibirya Valiliğine bağlı olan Kökşetav bölgesindeki Kuşmurın Kalesi'nde³⁹ doğmuştur. Çokan çocukluğunu evvela Kuşmurın'da, daha sonra ecdatlarının yaşadığı baba ocağı Sırımbet'te geçirmiştir. Sırımbet kuzey Kazakistan'daki tarihî, efsaneleşmiş şahane bir güzelliğe sahip bölgedir.

Velihanov'ların hatıralarına göre Çokan, çok çevik ve akıllı bir çocuktur. Onun çocukluğu sahrada, geçmişteki kahramanlık hakkındaki efsane ve hikâyeleri hafızalarında saklı tutan halk arasında geçmiştir. Bu suretle zeki bir çocuk olan Velihanov, tarihî efsaneleri ve halk şiirlerini dinleyerek büyümüştür. Çokan'ın kendine has manevî özellikleri çocukken bile fark edilmeye başlamıştır. O, çocuk yaşta olmasına rağmen fikirleri ile büyükler yetişkinler arasında kendine yer bulabilmiştir.

Çokan'ın ataları eski sultanlar soyuna mensup insanlardı. Onun büyük atası Kazakların Orta Cüzü'nün meşhur hanı Abılay, Rusya'ya tabi olmayı kabul eden Kazak sultanlarının ilklerinden olmuş ve hayatının sonuna kadar Kazak-Rus ticarî ve siyasî ilişkilerini desteklemiştir. Abılay Han'ın oğlu ve Orta Cüz'ün son hanı Veli de babasının işlerine devam etmiştir⁴⁰. Veli Han, Çokan'ın soyadını almış olduğu öz dedesiydi.

Çokan'ın babası Cengiz Velioğlu da, gençlik dönemlerinden itibaren Ruslarla yakın münasebetler içinde olmuş dönemin en iyi Rusça bilenleri arasında yer almıştır. Omsk askerî okulunu da bitirmiş olan Cengiz, Çar hükümetiyle yakından temasta bulunan Kazak sultanlarından biriydi. Arşiv kaynaklarında Cengiz'in, Kazak toplumunun o devirdeki durumu ile örf-âdetini, ekonomî ve siyasî hayatını iyi bilen eğitimli insan olduğuna dair birçok mâlumat verilmektedir. Baba Cengiz, kendi zamanının eğitimli-kültürlü bir insanı olmakla beraber, ilim ve edebiyatın, yerli halk kültürü ile sanatının koruyucusu olmuştur. O, Kazakistan'na ilmî araştırmalar yapmak için gelen Rus bilim adamlarıyla yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve elinden geldiğince onlara yardımcı olmaya çalışmıştır⁴¹. Bilhassa Cengiz , ilmî araştırma merkezleri ile bilim adamlarının ricası üzerine, M. V. Ladıçenski, N. F. Kostileski, G. N. Potanin gibi Rus bilim adamlarına, Kazan Üniversitesi yanındaki antropoloji ve etnoloji cemiyetine Kazak folkloru ile etnografyası hakkında birçok kaynaklar toplayıp teslim etmiştir. Cengiz sultan, bu kaynakları toplamak ve hazırlamakla oğlu Çokan'ı

³⁸ Çokan Velihanov'un asıl ismi Muhammed-Khanapiya'dır, Çokan annesinin koyduğu isimdir.

³⁹ Şimdiki Kazakistan'ın kuzey tarafındaki Kökşetav bölgesinde Rusların XYIII asırda yaptıkları kaledir.

⁴⁰ Çokan Velihanov, Sobraniye sochinenyii v piyatih tomah (Beş ciltlik seçkin eserleri), cilt. 1, Almatı,1984, s. 9.

⁴¹ Velihanov, a.g.e., C. 1, s. 10.

görevlendirmişti.⁴² Dolayısıyla diyebiliriz ki, Çokan'ın ilmi araştırmalarla ilgilenmesine babası Cengiz ön ayak olmuştur.

Kazak şairleri ile şarkıcılarının Cengiz'in evine sık sık gelip gitmesi de genç Çokan'ın halk şiirlerine düşkünlüğüne vesile olmuştur. Çokan, bununla beraber gençlik döneminde bile Doğudaki diğer halkların nazımlarıyla da yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bilhassa o, doğu şiirlerine, kendi hatıratlarında bahsettiği gibi ömrünün sonuna kadar aşk olmuştur. Çokan, şair kalpli bir insandı. Arap şiirleri, onun çok hoşuna giderdi. Çokan'ın yakın dostu ve ünlü gazeteci N. M. Yadrıntsev, "Çokan'ın, hocası Kostileski ile beraber bu şiirleri okumaktan büyük zevk aldıklarını"⁴³ belirtmektedir.

Çokan'ın çocukluğundan beri en sevdiği sanatlardan biri de resim olmuştur. Çokan'ın resimle ilgisi o sırada Kuşburun'daki Velihanov'ların evinde sık sık misafir olan Rus ressam, topografçı ve jeodezi bilim adamlarından öğrenmiştir. Dolayısıyla, Velihanovları sık sık ziyaret eden bu Rus bilim adamları, mühendisler ve ilim sahibi subaylar, kabiliyetli Çokan'ın resim ve edebiyata olan ilgisini uyandırmışlardır.⁴⁴

Çokan, evvela Kuşmurın'daki Kazak okulunda eski eğitim sisteminde talim almıştır. Burada O, Arap yazısını öğrenmeye yönelik temel atmakla beraber resim çizmeyi de öğrenmiştir. Bu okulda talebelere Çağatay dilindeki Orta Çağın edebî eserleri okutulur, Arap ve Fars dilleri öğretilmekle beraber, doğu şairlerinin şiirleri ezberletilirdi. O devirde sultan çocuklarının birkaç doğu dilini öğrenmesi şarttı. Bu nedenle Çokan, arşiv kaynaklarındaki verilere göre, doğu dillerinde talim almış, evvela Arapça, daha sonra Uygurca'yı öğrenmiştir⁴⁵.

1847 senesinin sonbaharında on iki yaşındaki Çokan'ı, babası Cengiz, Rus arkadaşlarının yardımıyla Batı Sibiry'a'nın en iyi okulu olan Omsk şehrindeki Harbiye mektebine kayıt ettirmiştir. Okulun ders programında askerî ilimlerin yanı sıra genel coğrafya, Rusya coğrafyası, Rus ve Batı edebiyatı, felsefe, fizik gibi sosyal içerikli dersler de verilmekteydi. Bu okulda Rusça ve Fransızca haricinde doğu dilleri: Türkçe, Moğolca, Arapça, Farsça dersler de verilirdi.⁴⁶

Çokan, Harbiye mektebine ilk geldiğinde hiç Rusça bilmiyordu, ama mükemmel ve insanı şaşırtıcı kabiliyetiyle bu engelin üstesinden gelmiştir. O, okulun başarılı öğrencisi olmuş ve kendisiyle beraber okuyan okul arkadaşlarının önüne geçmiştir. Onun okul arkadaşı

⁴² Velihanov, a.g.e., C. 1, s. 16.

⁴³ N. A. Yadrıntsev, Ç. Velihanov Hakkında Hatıralarım, 1904, s. 37-den naklen Velihanov, a.g.e., c. 1, s. 16.

⁴⁴ Velihanov, a.g.e, C. 1, s. 15.

⁴⁵ Aynı eser, s.15.

⁴⁶ Aynı eser,, s. 18-19.

ve dostu olan meşhur Rus seyyahı G. N. Potanin, Çokan'ın okuldaki hatıralarından şöyle bahsetmektedir: “Çokan, çok hızlı olgunlaştı ve kendisiyle birlikte okumuş olan Rus dostlarının da önüne geçti. Çokan'ın okuldaki başarıları ve kabiliyeti çevresindeki birçok insanı etkilemişti.”⁴⁷.

Çokan'ın çalışkanlığı, kabiliyeti ve zekası okuldaki hocalarının yanı sıra Omsk şehrinin önde gelen münevverlerin de ilgisini çekmiştir. İkinci sınıftan itibaren Çokan ile hocaları arasında dostane münasebetler başlamıştır. Tarih dersinden hocası N. F. Kostiletski, genç Çokan'ın en sevdiği hocası olmuştur. Onlar birlikte birkaç sene boyunca Kazakların halk destanlarını araştırmakla uğraşmışlardır. Çokan ile hocasının çalışmaları kısa sürede meyvesini vermiş ve onlar, ”Kozı Körpeş-Bayan Sulu”destanının eski nüshasını ilk kez Rusça'ya çevirmişlerdir⁴⁸.

Çokan Velihanov, Harbiye mektebindeyken bile çok kitap okumakta, kendini geliştirmeye gayret etmekteydi. Rus bilim adamlarından S. F. Durov, P. P. Semenov-Tyaşanski, G. N. Potanin, N. M. Yadrinsev gibi dostları kendi hatıratlarında, Çokan'ın çok şey bildiğinden ve özellikle, doğu edebiyatı hakkında muazzam bir bilgiye sahip olduğundan bahsetmektedirler. Bilhassa Velihanov, Omsk şehrinde yaşadığı sıralarda şark medeniyeti, coğrafya, tarih ve felsefe ilimleriyle alakalı birçok kitap toplamış ve kendine ait, epeyce zengin bir kütüphane kurmuştur⁴⁹.

Bilhassa Harbiye okulundayken bile, kendi ülkesi ile doğu ülkelerini gezmek ve araştırmak genç Çokan'ın en büyük hayallerinden biri olmuştur. Velihanov'la Harbiye okulunda beraber okuyan sınıf arkadaşı Potanin, kendi hatıralarında “Harbiye mektebinin hocaları, Çokan'dan gelecekte seyyah veya bilim adamı çıkabileceğini söylediklerinde o, sadece on dört-on beş yaşlarında bir çocuktü⁵⁰” diye yazmaktadır.

Çokan, Harbiye mektebini bitirdiği zaman Türkçe ve Rusça'dan başka: Farsça, Almanca ve Fransızca da öğrenmiş ve müsteşriklerin doğuya ait neşriyatıyla alâkadar olmuş bulunuyordu.⁵¹ Çokan Velihanov, Harbiye mektebini bitirdikten sonra Sibiryadaki Kozakların süvarî bölüğüne subay olarak hizmete alınmasına rağmen, daha sonra onun, Batı Sibiryaya Genel Valisi yanında hizmette kalması sağlanmıştır. Bir sene sonra Çokan, Batı Sibiryaya ve Kazakistan'ın kuzey ve doğu bölgelerinin valisi olan general Gasfort'un yardımcısı

⁴⁷ G. N. Potanin,Ç.Velihanov'un Hayatı Hakkında Mâlumatlar, s. 14-ten naklen, Velihanov, a.g.e., c. 1, s. 21.

⁴⁸ Velihanov, a.g.e., c. 1, s. 23.

⁴⁹ Aynı eser, s.28.

⁵⁰ Potanin, a.g.e, s. 17-den naklen Velihanov, a.g.e, c. 1, s. 27.

⁵¹ Toğan, a.g.e., s. 544.

olarak göreve atanmıştır.⁵² Yerli halk arasından çıkmış ilim adamlarına ihtiyacı olan Çar hükümeti için Çokan çok önemli bir insandı. Çok genç olmasına rağmen (18 yaşında) o, Kazak halkının yaşamını, örf-adetlerini, maddî ve manevî zenginliklerini mükemmel derecede biliyor ve birkaç doğu dilinde konuşabiliyordu.

1854-1857 yılları arasında Çokan, Ulu Cüz Kazakları ile Kırgızların Sarıbağış, Buğu ve Soltu kabilelerinin Rusya'ya tabi olmalarına yönelik çalışmalara katılmıştır. Dolayısıyla o, Kazak ve Kırgız halklarının yaşadığı coğrafyayı, tarihlerini, örf-adetlerini ve halk türkülerini geniş kapsamda araştırmaya başlamıştır. 1855 senesinde Çokan, Merkezi Kazakistan, Semireçi ve Tarbağatay bölgelerine düzenlenen General Gasfort'un keşif seferine katılmıştır. Bu seferinde Çokan Kazak halkının tarih, efsane ve şiirlerinin nüshalârını yazıp derlemiştir. Onun yeteneğine ve ilmine General Gasfort da saygı duymaktaydı.⁵³ Çokan bu seferinden Omsk'a döndükten sonra topladığı kaynakları değerlendirerek, Kazakların toprak işleme becerileri, onların kabile ve aile ilişkileri, eski dinî inançları hakkında makaleler yazmıştır. Keşif seferinden döndükten sonra General Gasfort, Velihanov'u başarılı çalışmalarından dolayı ödüllendirmiş ve onu teğmen unvanına layık görmüştür.

1856-1857 seneleri arasında ise Velihanov, Homentovski soyadındaki ilimli bir Rus subayının idaresinde Alatau Kırgızlarına yönelik düzenlenmiş olan önemli askerî, ilmî keşif seferlerine katılmıştır. Bu keşif seferlerinin esas amacı, Kırgız halkını yakından tanımak ve Issık Göl havzasının genel haritasını çıkarmaktır. Velihanov, hatıralarında bu Kırgız bölgesine yaptığı keşif seferi hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve bu keşif seferinin kendisi için ne denli yararlı olduğunu hatıratında şu sözleri ile dile getirmektedir: “Bu seferler benim için çok yararlı oldu. Alatau Kırgızlarının arasında iki ay kalıp, çoğunlukla onların efsaneleri ile dillerini araştırdım ve çok yararlı kaynaklar toplayabildim.” Bilhassa Velihanov, Issık Göl ile Orta Tanrı Dağlarına yaptığı seferi esnasında, Buğu, Sarıbağış, Soltı gibi Kırgız boylarının köylerini sık sık ziyaret etmiş ve bu vesileyle, Kırgızların günlük ve sosyal yaşamlarını yakından tanıma fırsatını bulmuştur. Her fırsatta Kırgız boyları arasındaki yaşlı insanlar ile konuşmaya, sohbet etmeye gayret eden Çokan, Kırgız hikâyelerini, Kırgız şairlerinden Kırgız türkülerini, masallarını ve destanlarını dinleyip derlemiştir.⁵⁴ 1857 senesindeki Alatau Kırgızlarına yaptığı ikinci seferinde Çokan, Kırgız halkının hayatlarını, sosyal yaşamlarını daha iyi tanıma fırsatı bulmuş, Kırgız halkının tarihini, etnografyasını, halk türkülerini daha detaylı araştırmıştır. Bitmek tükenmek bilmeyen gayretiyle o, Kırgız halkı hakkında çok

⁵² Velihanov, a.g.e, c. 1, s. 28.

⁵³ Aynı eser, s. 33.

⁵⁴ Aynı eser, s. 34-39.

zengin tarihî kaynaklar toplamıştır. Bu durumu kendisi: “Etnografya ile ilgili makalelerim, istatistiki mâlumatlar, tarihî haberler, Usunlar ve Alatav Kırgızlarının halk edebiyatıyla ilgili mâlumatları hakkında yazdıklarım birkaç defter oldu”⁵⁵ sözleri ile dile getirmektedir.

Bu seferinde genç Çokan, Kırgız halkının ünlü “Manas”destanını ilk kez araştırıp derlemiş ve Rusça’ya çevirmiştir. Genç Çokan’ın 1856-1857 senelerinde yaptığı ilmî çalışmalarının neticeleri “Issık Göl Seferi”, ”Çin’in Batı bölgesi ve Gulca Şehri”, ”Kırgızlar Hakkında Yazılar” gibi mükemmel makalelerinde kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Velihanov’a Jetisu ve Tanrı dağlarında karşılaştığı eski uygarlığın kalıntıları da çok büyük tesir etmiştir. O, hususiyetle Issık Göl’deki eski şehir medeniyetini, sulama sistemleri ile mimari sanat eserleri kalıntılarını, epigrafisi ile taşa çizilmîş resimleri yakından inceleyip araştırmıştır. 1857 senesinin 27 Şubatı’nda Çokan’ın yaptığı önemli ilmî çalışmalardan dolayı, Rus hükümeti onu Petersburg’teki Rus Coğrafya Cemiyeti’nin üyeliğine kabul etmişlerdir⁵⁶.

Velihanov’un ilmî ve maarifçilik faaliyetleri özellikle, XIX. asrın ellinci senelerinin sonu ile altmışıncı senelerinin başlarında epeyce gelişmiş bulunuyordu. 1858-1859 seneleri arasında, Çokan kendisinin tüm dünyaca tanınmasına neden olan meşhur Kâşgar seferini gerçekleştirmiştir. Marko Polo ile Portekizli din adamı Benedict de Goes’den (1603) sonra bu ülkeye gidebilen “Avrupalı ilk insan” Çokan olmuştur. Bu seferi sayesinde, 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa’da pek bilgi sahibi olunmayan, Doğu Türkistan gibi bir ülkenin coğrafyasını, tarihini, kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuş olan Çokan Velihanov, Doğu Türkistan üzerine yapılacak ilmi araştırmaların temelini atmıştır.⁵⁷ O dönemlerde, ilim dünyası içinde hala pek bilinmeyen, çok eski bir uygarlığa sahip olan Kâşgar gibi zengin bir ülkeyi araştırmanın önemi çok büyüktü.

Bazı kaynaklara göre, o dönemlerde uzun yıllardan beri kalıplaşmış kurallara göre Kâşgar kapısı Avrupalı bilim adamları için kapalı ve tehlikeliydi. Ünlü Alman coğrafyacı Adolf Shlagintweit, Çokan’dan bir sene önce Kâşgar’a gelmiş , Velihan isimli bir Hoca tarafından tutuklanarak katledilmişti. Adolf Shlagintweit’in ölümünü haberdar eden de Çokan’ın kendisi olmuştur. P. P. Semenov Tyanşanski, “Çokan Velihanov, tüm Altışehir ahalisinin yaşamı hakkında çok kıymetli mâlumatlarla beraber, bilim adamı Adolf Shlagintweit’in ölümünün sebepleri hakkında da mâlumatlar getirdi”⁵⁸.” diye yazmaktadır.

⁵⁵ Velihanov, a.g.e, c. 1, s. 41.

⁵⁶ Aynı eser, s.44.

⁵⁷ Aynı eser, s. 44; Toğan, a.g.e., s. 544.

⁵⁸ P. P. Semenov Tyanşanski, Oristun geografiyalık kogamının jartı gasırlık enbeginin tarihi, 1. bölüm, 1896, s. 276-dan naklen Velihanov, a.g.e, c. 1, s. 45.

Böyle bir tehlikeli yolculuğa ve o dönemdeki Çin'in batı bölgelerindeki huzursuzluğa rağmen⁵⁹, Çokan Rus hükümetinin özel olarak tertip ettiği ticarî kervanla Kâşgar seferine çıkmıştır. Bazı kaynaklar, Velihanov'un, bu sefere kendi emniyeti için Alimbay lakabını kullanarak tüccar kılığında katıldığından bahsetmektedir⁶⁰. Z. V. Togan ise Çokan'ın Kâşgar'ı gizlenmeksizin kendi ismiyle açıkça gezdiğinden bahseder. Z. V. Togan, kendisinin "Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi" eserinde bu hususta şöyle demektedir: "Raporuna bakılırsa Çokan'ın Kâşgar seferi, Kazak elbisesini giyen bir Rus subayının seferi gibi görülmekte ise de, bunda da gizlilik olmamıştır. Çokan'ın "Cengiz Sultanın oğlu" Rusça tahsil eden bir genç Kazak Sultanı sıfatıyla Kâşgar'da açıkça gezdiğini bilen ve sonraları Yakup Bek zamanında Kâşgar siyasî hayatına iştirak eden bir zat, daha 1913'te hayatta idi⁶¹". Uzun ve yorucu yolculuktan sonra, Çokan yönetimindeki kervan Kâşgar'a geliyor. Onlar, Kâşgara, Issık Göl ve Orta Tanrı dağlarından geçen eski ticarî kervan yolu Aksay yoluyla ulaşmıştır⁶².

Velihanov, Kâşgar'da yaklaşık yarım sene (1858 senesinin 1 Ekimi'nden, 1859 senesi Mart ayının ortasına kadar) kalmıştır. Bu dönemde Çokan, Kâşgar şehrini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve Altı Şehir ülkesini gezip dolaşmıştır. O zamanlar kuzeyi Tanrı dağları, güneyi Kun-Lun dağlarıyla çevrili şehirler: Aksu, Üç-Turfan, Kâşgar, Yamısar, Yarkent ve Hoten şehirlerini Altı Şehir diye adlandırılmıştır. Bu şehirler, sıralar Hokand Hanlığı'nın siyasî tabiiyetinde olduğu için Orta Asya halklarıyla açık ticarî ve siyasî irtibatla bulunmuştur. Burada, o dönemde Andicanlılar ile Buhâralıların, Tacikler ile Farıslıların, Afganlılar ile Hinduların ve Ermenilerin ticarî mekânları bulunmaktaydı. XIX. asrın birinci yarısında ise, buraya Rus, Tatar, Kazak ve Gürcü tüccarları gelmeye başlamıştır⁶³.

Çokan, Kâşgar ülkesini siyasî ve iktisadî açıdan geniş kapsamda incelemiş ve bu ülkeyi eski devirden itibaren mekân edinen halkın tarihi ve etnografyası hakkında da çok zengin kaynaklar toplamıştır. Velihanov'un Yarkent ile Hoten şehrini gezme arzusunu oradaki siyasî durum engellemiş ve yarı yoldan geri dönmüştür. Ama onun gittiği Yanısar şehrinde, Yarkent ve Hoten'in yemyeşil vadileri hakkında çok değerli mâlumatlar toplamıştır.

Bir Kâşgar aksakallısı ve onun oğlunun sayesinde Velihanov, çeşitli bölgelerden gelmiş tüccarlarla, Kâşgar'ın önde gelen büyükleri, alimleri ve şairleriyle irtibat kurmuştur.

⁵⁹ Çokan'ın sefere çıktığı sıralarda, tüm Doğu Türkistan, yerli halkın Çin hükümetine karşı yaptığı isyanlarla alevleniyordu. Bölgede birkaç sene daimî hükümet olmadığından dolayı, tüm ülkede huzursuzluk hükümrandı. Ayrıca bkz: Velihanov, a.g.e, C. 1, s.45

⁶⁰ Velihanov, a.g.e, C. 1, s. 50.

⁶¹ Togan, a.g.e, s. 545.

⁶² Velihanov, a.g.e, C. 1, s. 52.

⁶³ Aynı eser, s. 54.

Bu durumu Çokan: “Çeşitli kabileler ile ülkelerin tüccarlarıyla yakın olmam, komşu ülkeler hakkında istatistikî, etnografik ve ticarî mâlumatlar almama yardımcı oldu⁶⁴” sözleri ile belirtmektedir. Çokan tarihî mâlumatları değerlendirirken, yerli yazılı kaynaklar, resmi evraklar ve kitaplardan yararlanmışır. Kâşgar’da bulunduğu sırada Uygur dilini güzel bir şekilde öğrenmiş olan Çokan’ın kişisel arşivinde Kâşgar seferinde Uygur dilinde yazmış olduğu yazıları da bulunmaktadır.

Ç. Velihanov, Kâşgar’daki irtibat kurduğu dostlarının yardımıyla çok değerli doğu el yazmalarını bulmuş, dolayısıyla eski zamanlardan kalmış değerli takdimnameler, milli zanaat eşyaları, çini sanatı eşyalarını toplamayla da ilgilenmiştir. 1859 senesi Şubat ayının sonuna doğru Kâşgar’daki vaziyetlerin ciddileşmesinden dolayı Kâşgar’dan ayrılmıştır. Çokan Velihanov ve arkadaşları Güney Kırgızistan yoluyla 1859 senesinin Nisan’ında Almatı’ya ulaşmıştır.

Velihanov, Kâşgar seferinden döndükten sonra toplayabildiği mâlumatları, “Cungarya Tasvirleri”, “Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Vaziyeti”(coğrafî ve tarihî mâlumat) unvanlarıyla 1861’de Rus Coğrafya Cemiyeti “Zapiski”lerinde (Tezkerelerinde) neşretmiştir. Bu makale, o zamanki ilim âlemi için bir keşif mahiyetinde idi. Bundan başka “Russkaya Ensiklopediya”ya (Rus Ansiklopedisine) büyük babası Abılay Han hakkında makale yazmıştır. “Kazaklarda Şamanizm”, “Kazakların Silahları”, “Kazak Mahkemelerinin Islahı”, “Başkurt Kahramanı Şunabatır”, “Kırgızların Manas Destanının tercümelere ve metni” (Köke-tayın Yuğ merasimi), “Edüğe Destanının Tercümelere ve metni”, “Tengri”, “Kazak Şaman İlahları”, “Ulu Cüz Kazaklarının efsane ve rivayetleri”, “Kazak şeceresi”, “Kazak Yaylaları”, “Kâşgar Seferinin Marşrutu”, seyahat raporunun “Doğu Türkistan’ın Ahalisi, İdaresi, Sanayii ve Ticarî Vaziyeti”ne ait kısmı; sadece “yazı N. 1” ve “yazı N. 2” unvanları altında yazmış olduğu yazıları ve “hatıraları” müsvedde halinde kalmış ve 1904’te Prof. Vesilovski idaresinde Rus Coğrafya Cemiyeti’nin Etnografya Şubesi “Zapiski”lerinin 29. cildi (46; 531; 32 s.s) olarak tab edilmiştir. Buna Çokan’ın, Potanin, İbrahimov ve Yadrıntsev gibi çağdaş dostlarının hatıraları ve Çokan’ın mektupları da ilave edilmiştir. Edüğe destanının metni, müsteşrik Melyoranski tarafından ayrıca basılmışır⁶⁵.

Harbiye mektebini bitirdikten sonraki yedi sene içerisinde bu kadar muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. İki yıl kadar Petersburg’da kalarak buranın en mühim muharrirleri ve mütefekkirleriyle dost olmuş ve kendisini Rusya’nın münevver tabakalarına

⁶⁴ Velihanov, a.g.e, C. 1, s. 54.

⁶⁵ Toğan, a.g.e., s. 544.

sevdirmiştir⁶⁶. Türk destanları, Çokan için ilham kaynağı olmuştur. O, "Manas" destanını birinci defa öğrenen ve onun destanlık itibarıyla bir "kül" olduğunu ilk defa meydana koyan münevver Türk'tür. Çokan, Edüğe destanın çok beğenmiş ve onu mükerrerin kaleme almış, tahlil ve terkip etmiş, tarihî isimleri ve o cümleden Kazak münevverlerinin bir çoğunca ne olduğu bugün bile meçhul kalan "Satimir"ın "Emir Temür" (Temürlenk) olduğunu, Fransız müsteşriki Derbelo (D'Herbelot)' nun "Bibliothèque Orientale" namlı eserinden ve o vasıta ile İbn-i Arabşah'dan naklettiği mâlumat ile ilk defa olarak tayin etmiştir⁶⁷. Çokan, Türk tarihine ait mütalaalarında, Rusça ve Türkçe eserler ile beraber Farsça'dan "Tezkere-i Khocegan" ve "Tezkere-i Satuk Buğra Han"dan ve Haydar Mirza Doğlat'ın telifi olan "Tarik-i Reşidi"den; Fransızca ve Almanca eserlerden; de De Duignes, D'Herbelot, Abel Remusat, Klaproht, Ritter, Sshot istifade etmiştir⁶⁸.

Avrupalılar da Çokan'ın gayretlerini takdirde hiç de gecikmemişlerdir. O zaman keşif mahiyetinde olan Doğu Türkistan seyahatinin neticeleri, Avrupa coğrafyasındaki mütehassıslar ve müsteşrikler tarafından daha Çokan hayatta iken takdirle karşılanmış ve onun bu eserlerinden istifade etmişlerdir. İngiliz İ. R. Michell, "Kaptan Velihanov'un Orta Asya ait makaleler ve mütalaalarını, Vininkov ve diğer seyyah ve mütefekkirlerin makaleleriyle beraber İngilizce'ye tercüme edip, 1865 yılında yani daha Çokan vefat etmeden önce "The Russian in Central Asia" unvaniyle neşretmiştir. Rusların meşhur müsteşriki Grigoryev'in Şarki Türkistan'ın coğrafya ve tarihine ait Ritter'in "Erdkunde" kitabının Rusça tercümesine ilaveten yazdığı önemli esrinin son kısımları Çokan'ın topladığı mâlumattan istifade edilerek yazılmıştır⁶⁹.

Çokan Velihanov, 1864 senesinde general Çernyaev'in Evliya-Ata kalesine yaptığı savaş hareketine katılmıştır. Ama, Çernyaev'in yerli halka yaptığı adaletsiz ve acımasız davranışları Çokan'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. Artık fazla dayanamayan Çokan kendisiyle aynı fikirde olan birkaç subayla birlikte orduyu bırakıp Almatı'ya geri dönmüştür⁷⁰.

Çokan Velihanov, 1865 senesinin Nisan ayında yakalandığı verem hastalığından vefat etmiştir.

⁶⁶ Aynı yer.

⁶⁷ Aynı eser, s. 545.

⁶⁸ Aynı eser, s. 547.

⁶⁹ Toğan, a.g.e, s. 550.

⁷⁰ Velihanov, a.g.e, s. 74.

1.4 Çokan Velihanov'un Eserleri.

Türkistan Türklüğünün, bilhassa göçebe Türklerin 19. uncu asır şeraitinde Avrupa medeniyetiyle temasa gelirken gösterebileceği dehanın en büyük tecellisi olmuş⁷¹, Çokan Velihanov, çok kısa süren hayatına rağmen ilim dünyası için muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. Çokan, Kazak sahrasındaki göçebe toplumun ortasından çıkarak, ilim dünyasının zirvesine yükselen ve tüm Rus ve Avrupa ileri gelenlerini kendine hayran bırakan büyük bir yetenektir. Onun Tanrı dağlarına, Jungarya'ya ve Doğu Türkistan'a yaptığı keşif seferleri ve ilmî araştırmaları sadece Rus doğu bilimi için değil, tüm dünya doğu bilimi için de çok önemlidir. Çokan, tüm dünya toplumuna, Doğu Türkistan'ın sosyoekonomisini ile siyasî durumunu tüm özellikleriyle tanıtan ilk şahıs olmuştur. Çokan'ın, Kazak ve Kırgız halklarının tarihi, etnografyası ve örf adetleri üzerinde yaptığı araştırmaları da, Rus ve Avrupa bilim adamlarının yeterince ilgisini çekmiştir. İlmî araştırmalarına daha Harbiye okulundayken bile başlamış olan, genç Çokan, kendi hocası, oryantalist Berezin'le Altın Orda Hanlarının "Yarlıkları" üzerinde çalışmıştır. Daha sonra hocasının ricasıyla Kazak dilinin meselelerini araştırmıştır. Celayirî'nin "Jâmi-ât-Tevârih" adlı eserini inceleyip, eserin önemli bölümlerini Rusça'ya tercüme eden, Çokan daha sonra bu eseri tahlil ederek bu sayede doğu terimlerinin sözlüğünü yapmak istemiştir. O, "Şeybâniname", "Şecere-i Terâkime" (eser müellifi: Ebülğazi Bahadür Han) gibi eserleri okuyup inceledikten sonra, o eserlerin esasında teori açısından büyük önem taşıyan "Kırgızların soyları" isimli meşhur eserini yazmıştır.

Bilhassa, Çokan, doğu ve Avrupa halklarının birçok dilini mükemmel derecede bilmiş ve onun sayesinde eski devir kaynaklarının asıl nüshasını okuyacak duruma gelmiştir. Orta Asya ve Kazakistan'la alakalı Rusça, doğu ve Avrupa dillerindeki tüm kaynaklardan haberdar olmuştur. Dolayısıyla, Velihanov, Fars, Arap, Türk dillerindeki kaynakların metinlerini, uzun süre inceleyip okumuştur. Daha sonra, o, "Babur-name", "Tarihî-Raşidi", Tazkiryan Hodcağan gibi eserleri okuyup, gerekli yerlerini kendi eserlerinde kullanmıştır.

Çokan Velihanov'un ilmî eserlerinden Jetisu, Issık Göl, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan hakkında beyan edilen tarihî ve coğrafi malumatlarının önemi çok büyüktür. "Cungarya

⁷¹ Z. V. Toğan, Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 543

Tasvirleri”, “Kırgızlar Hakkında Yazılar”, ”Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Vaziyeti” gibi eserleri bu cümledendir.

Velihanov’un, Kazak halkının tarihi ve etnografyası hakkındaki araştırmaları, dolayısıyla, Kazak bozkırlarındaki içtimaî ve siyasî yapılar, ilişkilerle ilgili makalelerinin de ilim için önemi büyüktür. Örneğin,”Abılay”, ”Kırgızların soyları”, ”Eski devirdeki Kazakların silahları”, ”Sahradaki Müslümanlık Hakkında”, ”Kazaklarda Şamanlığın Kalıntıları”, ”Kazakların Göçebe Hayatı Hakkında” v.b

Bazı eserlerine bakarak biz, Velihanov’un sadece tarihçi, etnograf değil, aynı zamanda edebiyatçılık, gazetecilik, söz ustası gibi özelliklerini de fark edebiliriz. Bu hususta onun Kazak halk şiirleri ve Kırgızların “Manas” destanı (tamamlanmayan) üzerinde çalıştığı araştırmaları dikkat çekmektedir.

Velihanov’u dünyaya meşhur eden eseri, bu Kâşgar seferinden döndükten sonra yazmış olduğu “Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Vaziyeti” (Küçük Buhâra) isimli önemli eseri idi. Bu eser, Doğu Türkistan halklarının tarihi ile coğrafyası, sosyal yapısı hakkında tam malumat veren ilk ilmî eseri idi.

Velihanov, Petersburg’deki Dışişleri Bakanlığı’nın Asya Şubesinde ve Rus Coğrafya Cemiyeti’nde çalıştığı sıralarda hükümetin verdiği emre göre, Orta Asya ile Doğu Türkistan’ın haritasını yapmıştır. Daha sonra, Çokan’ın başkanlığında “Balkaş Gölü ile Alatau yamaçları arasındaki vahanın haritası”, “İli ırmağının dışındaki vahanın haritası” (1856), “Gulca şehrinin planı”, “Issık Göl seferinin neticeleri hakkında hesabın beyan edilmesi için gerekli harita” (1856), “Çin İmparatorluğu’nun Batı ülkesinin haritası” gibi ilmî bakımdan çok önemli haritalar yapılmıştır. Dolayısıyla, Velihanov çeşitli dillerdeki eski haritaları da uzun süre inceleyerek dikkatlice araştırmıştır.

Velihanov’u başka bilim adamlarından farklı gösteren özelliklerinden biri de, mükemmel derecede resim çizebilmesidir. Çokan, kendisinin ilmî araştırmalar yaptığı bölgelerin özelliklerini, yaşamlarını ve millî ananelerini kağıt yüzüne resim olarak da çizmiştir. Onun Kâşgar seferinden getirdiği çok zengin kaynaklarının arasında Doğu Türkistan halklarının portreleri, yaşam hayatları hakkında çizdiği resimleri de var idi.

1.4.1 Velihanov Külliyyatının Tanıtımı.

Çokan Velihanov'un ölümünden sonra, onun eserleri ile ilmî araştırmaları, "yazı N1" ve "yazı N2" unvanları altında yazmış olduğu yazıları ve "Hatıraları" müsvedde halinde kalmış ve 1904'te Prof. Vesilovski idaresinde Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Etnografya Şubesi "Zapiskilerinin" 29.uncu cildi (46-531-32 sahife) olarak tabedilmiştir. Buna Çokan'ın, Potanin, İbragimov ve Yadrintsev gibi çağdaş dostlarının hatıraları ve Çokan'ın mektupları da ilave edilmiştir. Edüğe destanının metni, müsteşrik Meliyoranski tarafından ayrıca basılmıştır. Daha sonraki dönemlerde maalesef, Çokan Velihanov'un eserleri bir araya getirilerek kitap haline getirilmemiştir. 1961'de Rus ve Kazak bilim adamları, Çokan Velihanov'un ilmî faaliyetlerini ve hayatını araştırarak, onun eserlerini derleyip kitap haline getirmiştir.

1985'de Kazak Millî İlim Akademisi'nin alimleri, Ç. Velihanov'un 1961 senesinde derlenerek yayınlanmış olan külliyyatını beş ciltlik eser halinde tekrar neşretmiştir. Son derece mükemmel bir şekilde yayınlanmış olan bu eserde Çokan'ın tüm külliyyatı mevcuttur. Çokan Velihanov'un "Sobraniye Soçinenii v Piyatih Tomah" (Beş Ciltlik Seçkin Eserler Külliyyatı) isimli bu eserinin yayınlanması için, Kazak Millî İlim Akademisi'nin Başkanı olmuş, tarihçi ve İlimler akademisi üyesi A. H. Margulan başkanlığındaki Kazakistanlı bilim adamları da der dökmüştür. Bu eseri okuyarak biz Çokan Velihanov'un nasıl bir bilim adamı olduğundan ve bilim dünyası için nasıl bir yenilikleri getirdiğinden haberdar olabilmekteyiz. Çokan Velihanov'un bu eserinin yayınlanmasında S. Begalin, K. Beysenbiyev, S. Mukanov, S. Zimanov, A. Atışev, O. Segizbayev, N. İvlev v.s. Kazakistanlı bilim adamlarının, yazarlarının büyük katkısı olmuştur. Onlar karşılaştığı çeşitli zorluklara rağmen, Ç.Velihanov'un hayatı ve ilmî çalışmalarıyla alakalı kaynakları toplayıp bu büyük eserin en güzel bir şekilde hazırlanmasına vesile olmuşlardır.

"Sobraniye Soçinenii v Piyatih Tomah" eseri, 1985 senesinde Kazak Millî İlim Akademisi tarafından Kazak SSR Ansiklopedisi yazı kurulunca Almatı şehrinde yayınlanmıştır. Eser genel olarak kronoloji ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Örneğin, eserin birinci cildinde Çokan Velihanov'un 1853-1855 senelerindeki, ilmî

çalışmalara ilk başladığı sıralardaki çalışmaları, günlükleri ve makaleleri yayınlanmıştır. İkinci ciltte, 1856-1857 seneleri arasındaki ilmî çalışmaları; Üçüncü ciltte, 1858-1861 seneleri arasındaki, Velihanov'un ilmî kariyerinin geliştiği sıralardaki çalışmaları neşredilmiştir. Dördüncü ciltte ise, Ç.Velihanov'un 1862'den yaratıcılık hayatının son dönemine kadarki yazdığı makaleleri ve mektupları, tarihi gösterilmeyen yayınları ve arşiv yazıları yer almıştır. Eserin beşinci cildinde, âlimin çeşitli ilmî çalışmaları, makaleleri ve biyografi kaynakları neşredilmiştir.

Çokan Velihanov'un "Beş Ciltlik Seçkin Eserler Külliyyatı", Kazak âlimlerinin 1961-1971 senelerinde hazırlayıp yayınlamış oldukları en iyi eserlerinden biri olmuştur. Eserde Çokan Velihanov'un yazmış olduğu makalelerinin asıl nüshaları hiç değişiklik yapılmadan düzenli bir şekilde yayınlanmıştır. Arkasından da Rusça tercümesi yapılarak her makaleye açıklamalar verilmiştir. Eserde Ç. Velihanov'un kendine göre adlandırdığı coğrafi isimler, makalelerinde gösterdiği Kazakça, Kırgızca ve başka Türk lehçelerindeki özel isimler de hiç değiştirilmeden asıl nüshasında neşredilmiştir. Çokan'a ait vecizeler, atasözleri ve çeşitli dillerden kullandığı ayrı sözleri, ilmî terimleri eser metninde asıl nüshasında verilmiş ve tercümesi ile açıklanması dipnotta gösterilmiştir. Örneğin, Çokan kendi makalelerinde Kazakları, "Kırgız-Kaysak" diye, Kırgızları ise "Burutlar" diye adlandırmıştır.

Çokan Velihanov'un "Beş ciltlik Külliyyatının" birinci cildi tam olarak 432 sayfadan oluşmakta ve eserin arkasına da metinlerin yorumu ile genel bir dizin verilmiştir. Eserin birinci cildi üç bölümden oluşmuştur:

Birinci bölüm, Çokan Velihanov'un hayatı ve ilmî faaliyetleri hakkında makale, yani Velihanov'un biyografisinden ibarettir. Bu makaleyi, Kazak halkının meşhur tarihçisi Alkey Margulan hazırlamıştır.

İkinci bölüm, Çokan Velihanov hakkında dostlarının yazmış oldukları hatıralardan ibarettir. Bu bölümde, N. İ. Veselovski'nin "Kuyruklyıldız", A. N. Pipin'in "Çokan Cengizoğlu Velihanov Hakkında", P. N. Nebolsin'in "Ç. Velihanov Petersburg'da", İ. V. Muşketov'un "Çokan Velihanov ve Onun Jeoloji Koleksiyonu", P. P. Semenov, Tyanşanski ve Dostoevski'nin "Çokan Velihanov'un Kâşgar'a Yaptığı Seferinin Önemi", G. N. Potanin'in "Çokan Cengizoğlu Velihanov", Yadrintsev'in "Ç. Velihanov Hakkındaki Hatıralarım", İ. R. Michell'in "Kaptan Çokan Velihanov'un Orta Asya Meselelerine Ait Makaleler ve Mütalaaları" gibi hatırat ve makaleleri neşredilmiştir.

Üçüncü bölüm, Çokan Velihanov'un 1853-1855 senelerinde yazdığı günlük ve yazılarından ibarettir. "Kozı-Körpeş ve Bayan-Sulu" aşk destanının Kazakça nüshası, "İli Havzası Bölgesinin Coğrafi Denetimi", "Büyük Orda'nın Kazakları Hakkında", "Kazak

Barutunun Bileşimi”, ”Kırgız-Kazakların Eskiçağ Mezarlıkları Hakkında”, A. İ. Levshin’in “Kazak Ordası Hakkında” yazdığı tasvirlerinin üçüncü kısmıyla alakalı düşünceleri, “Ulu Cüz Kazaklarının Yönetimi Hususunda”, “Kazaklardaki Ağıt Adetlerinden Örnekler”, “Büyük Orda Halkının Atasözleri”, “Kazak Halk Nazmının (şiirlerinin) Biçimi Hakkında”, “Tanrı (Huda)”, “XVIII. Asırda Yaşamış Olan Kazak Bahadırları Hakkındaki Tarihî Efsaneler”, “Büyük Orda Kazaklarının Efsane ve Destanları”, “Han Yarlıkları” üzerinde çalıştığı notları, Prof. Berezin’e yazdığı mektupları, Kazak bahadırı Urak hakkındaki şarkıların Kazakça metni ve Rusça tercümesi, “Abılay Hakkındaki Şarkı”, Velihanov’un yazmış olduğu günlüklerinden parçalar ve ”Câmi-at Tevârih” eserinden aldığı notları yayınlanmıştır. Arkasından da metinlerin yorumları ve genel dizini verilmiştir. Dolayısıyla, eserin her bölümü Çokan Velihanov’un çeşitli dönemlerde kurşun kalem veya yağlı boya kullanarak çizdiği resim ve karikatür eserleriyle süslenmiştir. Bununla beraber, eserde Çokan Velihanov’un çeşitli dönemlerde çekilmiş olduğu resimleri ve portreleri de mevcuttur.

Velihanov’un “Beş Ciltlik Külliyyatının” ikinci cildi (416 sayfadan ibarettir), alimin 1856-1857 seneleri arasında yaptığı çalışmalarından ibarettir. Çokan bu çalışmalarını Jetisu (Semireçi) bölgesi ile Issık Göl’e düzenlediği birkaç gezi ve 1856’da ziyarete gittiği Çin’in Batı bölgeleri ile Gulca seferlerinden sonra kaleme almıştır. Bilhassa, Çokan’ın 1856-1857 senelerinde, Omsk şehrinin arşivlerindeki çalışmaları da bu cilde dâhil edilmiştir. İkinci cildin, birinci bölümü Çokan’ın 1856-1857 senelerinde hazırlamış olduğu “Kırgızlar Hakkında Tezkereler”, ”Köketaş’ın Ölümü ve Onun Ayin Töreni” ile “Kırgızların Şeceresi” eserlerinden oluşturulmuştur.

Bu eserler, Batı Sibirya, Orta Asya ve Kazakistan halklarının tarihi, Kırgız halkının tarihî efsaneleri ve destanlarıyla alakalı bilgileri içermektedir. Dolayısıyla, yukarıda adı geçen eserlerden Orta Asya halklarının etnik yapısı, kültürü ve örf-adeti, etnografyası ve folkloru hususunda da çok zengin bilgiler alabiliriz. İkinci bölüm, alimin “Çin’in Batı Bölgeleri ve Gulca Şehri” isimli Gulca seferinin günlüklerinden (1856) ve bir de iki büyük makalesi olan “Çin İmparatorluğunun Batı Bölgeleri Hakkında”, ”Gulca ve Çuguçak’taki Ticaret Hususunda” gibi eserlerinden oluşturulmuştur.

“Gulca Günlüklerinde”, Çokan yolculuğu sırasında kendisini etkilemiş olan çevreden ve olaylardan, Çin’in batı vilayetlerinin o zamanki vaziyetinden, yönetim kurumlarından bahsetmiştir. Çokan’ı özellikle Doğu Türkistan şehirlerinin özyönetimlik hususları da çok etkilemiştir. “Gulca Günlükleri”, dolayısıyla, Çin’in Batı Vilayetlerinin geçmiş tarihi ile uygarlığının önemli dönemleri ve bölge halkının yaşam tarzı hakkındaki çok zengin kaynakları da içermektedir. Bilhassa, eser bölgenin çok eski zamandan XIX. yüzyıla kadarki

medenî gelişmesinden, medeniyet arası bağlantılarından, bölgede yaşamakta olan Uygur, Sabo, Solon, Kalmak ve başka da ulusların yaşam biçiminden, ekonomî durumlarından bizi haberdar etmektedir.

“Çin İmparatorluluğunun Batı Bölgeleri Hakkında” isimli eserinde, Çokan o bölgelerin idarî yapısı hususunda ve Doğu Türkistan’ın eski döneminden Çin işgaline kadarki siyasî tarihinden malumatlar vermiştir.

Velihanov, “Gulca ve Çuguçak şehirlerindeki Ticaret Hakkında” isimli eserinde ise 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya’nın, Çin ve Bozkır Kazakları ile gerçekleştirdiği ticarî münasebetlerini ele almaktadır.

Üçüncü Cilt (416 sayfadan ibaret), Çokan’ın 1857-1860 senelerine ait çalışmalarından oluşmaktadır (yazıları, günlükleri, ilmî çalışmaları sırasında kullanmış olduğu taslakları ve çeşitli konularda çizmiş olduğu resim ile çizimleri v.s). Bu dönem, alimin ilmî hayatındaki en parlak dönemiydi. 1857-1860 senelerinde, Çokan kendisini tüm dünyaya tanıtmış olan, meşhur Doğu Türkistan seferini gerçekleştirmişti. O zamanlar tüm dünyaca tanınmayan, yüksek Tanrı ve Kuenlun Dağlarıyla çevrilmiş, Çin hükümetinin sıkı kontrolü altında bulunan Doğu Türkistan bölgesi Avrupa bilim adamları için keşfedilmesi zor, gizli bir dünyaydı. Çokan ise o gizli dünyayı keşfetmeyi başarmış ve Doğu Türkistan’ın genel durumunu, tarihini, ekonomisini, bilhassa bölge halkının yaşam tarzını inceleyerek doğu Türkistan’ı tüm dünyaya tanıştırmış ilk insandı.

“Beş Ciltlik Külliyyatın” üçüncü cildi, Çokan’ın Kâşgar seferi öncesi hazırlıkları hususunda beyan edilmiş olan raporlardan ve alimin özel günlükleri, yazıları ile seferin ilmî sonuçları hakkındaki hesaplar, tasvirler, cetveller, şema ve yol rotalarından hazırlanmıştır (“Kâşgar Seferini Düzenleme Hususundaki Tezkere”, “Gulca’ya Gönderilecek Olan Önemli Şahıslar Hususundaki Tezkere”, ”Teğmen, Sultan Çokan Velihanov’u Kâşgar Seferine Gönderme Hususundaki Tezkere” gibi raporların metinleri v.s). Tümü 22 malumattır. Dolayısıyla, bu ciltte Velihanov’un Cungarya, Orta Asya hakkındaki ilmî araştırmaları ve çalışmaları, bilhassa XVIII-XIX. yüzyıllardaki Orta Asya’da gerçekleşmiş olan uluslar arası ilişkiler hakkındaki arşiv kaynaklarının derlemeleri yayınlanmıştır.

Dördüncü cilt (460 sayfadan ibarettir.), Velihanov’un 1860 senesinden ölümüne kadarki zaman içerisinde yapmış olduğu ilmî çalışmalarını, en önemli yazılarını ve âlimin arşivindeki kaynakları içermektedir. Tarihî ve etnografya yazıları, din meseleleri ve kaynaklarını inceleme hususundaki yazıları, istatistikî bilgiler, şecere cetvelleri, tarihî ve mimarî eserler hakkındaki tasvir ve tezkereleri, eleştiri yazıları, kaynakçalı kısa yazıları,

Velihanov'un ne kadar da büyük bir ilim sahibi olduğuna delalet etmektedir. Eserin dördüncü cildinde, âlimin yaklaşık 47 makale ve yazıları bulunmaktadır.

Velihanov, Kazakistan'ın ortaçağlar tarihi ile Kazak halkının etnik gelişme dönemi hakkında çok önemli ve ilginç bilgileri içeren Doğu kaynaklarını ("Tarihî-Reşidi", "Nizam ut-Tevârih", "Ebü-Nasır Samani", "Kronolojik Yazmalar" gibi eserleri) da dikkatlice inceleyip, kendine göre değerlendirerek makaleler hazırlamıştır. Velihanov, çok zamanını Kazak halkının maddî ve manevî değerlerini, dinî anlayış kökenlerini, İslam dininin Orta Asya ve Kazakistan'daki yayılma tarihini araştırmaya, bilhassa Müslüman ruhban sınıfının bazı meselelerini eleştirmeye harcamıştır ("Kazaklardaki Şamanlık Kalıntıları", "İdildeki Bulgarlar", "Türkmenler Hakkında", "Bozkırdaki Müslümanlık").

Velihanov kendine has sosyal ve siyasî görüşlerini, son eserlerinden biri olan "Yargıda Islahat" isimli eserinde yeterince canlı bir şekilde yansıtmıştır. Çokan, bu eserinde XIX. yüzyılın altmışıncı senelerinde, Çar hükümeti tarafından derebeyleri ve baştakilerin yararına göre uygulanan mahkeme ıslahatlarını açıkça kınamış ve toplumun çoğunluğunu teşkil eden emekçilerin sıkıntısını hafifletme yollarını araştırmıştır.

Dolayısıyla, dördüncü ciltte, Velihanov'un merak uyandırıcı etnografi ve tarihî, ticarî ve iktisadî bilgileri ve tüccar Lyubimov'un zengin içerikli yolculuk notlarının Çokan'ın hazırladığı metni neşredilmiştir.

Beşinci cilt (582 sayfadan ibaret), alimin hayatı ve ilmî faaliyeti, toplumsal ortamı ve ailesi hakkındaki nitelendirmeler, ilim ve hizmetindeki yükselişi, bilhassa, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki Rus ve Kazak toplumunun sosyal ve hukukî hayatındaki katılımından ibaret dosya ve yazıları içermektedir. Birinci bölüm, Velihanov'un aile yakınları: Dedesi Veli, babaanesi Ayganım ve babası Cengiz'e ait olan biyografi ve arşiv kaynaklarından oluşmaktadır. Dolayısıyla, bu arşiv kaynaklarında, alimin aile yakınlarının hayatı ve toplumdaki faaliyetleri hususunda çok önemli bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölüm, Çokan'ın Batı Sibirya, Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Şubesi ve Öğrenim Kurulu Genel Karargahı'nda çalıştığı yıllardaki yaşamöyküsünü içermiş olan kaynaklardan ibarettir. Üçüncü bölüm, Velihanov'un ilmî faaliyetleri sırasındaki biyografilerinden oluşmaktadır ("Omsk Arşivi'ndeki Çalışmaları", "Rus Coğrafya Cemiyetindeki çalışmaları", "Velihanov'un katılımıyla hazırlanmış olan Kazakların mahkeme töreliği hakkındaki dosyalar"v.s).

Dördüncü bölüm ise Velihanov ve aile yakınları, çağdaş dostları, bilhassa hükümet başındakiler arasındaki yazışma ve mektuplaşmalardan ibaret dosyaları içermektedir. Mektup ve iki taraflı yazışmalar asıl nüsha halinde verilmiştir.

Beşinci cildin önemli bir kısmı çağdaş dostları ve meslektaşlarının, Velihanov hakkında yazmış oldukları yazı ve hatıratlarından oluşmaktadır. Eser, Çokan için yapılmış anıtın yapımı hususunda bahsedilen kısa dosya derlemeleriyle tamamlanmıştır.

Bir önceki ciltler gibi 5. cilt, arşiv orijinali ve yayınlanan kaynakların önceki basınların saklanma yerlerine ayrıntılı işaretlerle, gerekli biyografik ve konulu-tarihî ve etnik işaretlerle sağlanmıştır. Cilt metninde kırktan fazla foto resimler yerleştirilmiştir.

II. BÖLÜM

Muravyev ve Velihanov'un Çalışma Yaptıkları Coğrafî Bölgeler

2.1 Türkmen Bölgesi.

2.1.1 XIX . Yüzyılda Türkmen Bölgesinin Coğrafî Durumu.

XIX. yy.'da Türkmenler, Hazar Denizi Ötesi yahut Türkmenistan Çölleri'nde; Küpet Dağı, Karadağ ve Bahdis'in kuzey sahalarında, Amuderya kıyılarında ve Hîve'nin çöllere bitişik yerlerinde yaşıyorlardı.⁷² Rusya Merkez Arşivinde bulunan, XIX. Yüzyıl Türkmenistan Tarihini belgeleyen çok sayıda resmî vesikalarda genelde, Türkmenlerin yaşadığı bu bölgeler için "Türkmen" ismi kullanılmıştır. 1741 yılında, coğrafya uzmanı İvan Muravin tarafından hazırlanan haritada Amuderya'nın aşağısında yer alan topraklar sınır ayrımı yapılmadan "Truhen" olarak tanıtılmıştır. XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerden dolayı bölgeye gezi düzenleyen, A. Borns, Benevini Floryo ve diğer seyyahların eserlerinde kuzey-doğuda Amuderya'dan Hazar Denizine kadar, Mangışlak'tan Horasan'a doğru uzanan, içinde geniş Karakum Çölü'nü barındıran sahaya "Türkmen Ülkesi" denilmiştir.⁷³

XIX. yüzyıl ortalarında Türkmenler üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınmış olan K. Bode ise Türkmenlerin yaşadığı toprakların tanımlamasını, daha çok Türkmen boylarının nüfus olarak dağıldığı sahalara göre ayarlamıştır. Örneğin K. Bode, Elburus Dağı eteklerinde oturan Türkmenleri göz önüne alarak Kuzey İran bölgesini de Türkmen coğrafyası içine almıştır.⁷⁴ 1842 yılında Türkmen bölgesi üzerinde çalışan İ. Danilevski ise, Türkmen ülkesini ana hatlarıyla şöyle tanıtmaktadır: Hazar Denizi ile Amuderya arasında kalan geniş saha

⁷² Z. V. Toğan, a.g.e., s. 72.

⁷³ Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, İstanbul 2003, s. 222.

⁷⁴ Necef-Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, İstanbul 2003, s. 223.

Türkmen topraklarıdır.⁷⁵ Burada dikkati çeken en önemli husus, ister Rus devlet kayıtlarında, ister hususi yapıtlarda bölgenin bir tek isimle, “Türkmen” adıyla tanıtılmasıdır.

İran kaynaklarında da bölge için genel anlamda “Türkmen” ismi kullanılmıştır. Afşar döneminin vakanüvislerinden olan Muhammet Kazım “Name-i alem-ara-i Nadiri” adlı eserinde Merv ve Türkmen-kala denilen bölgelerin yukarısında kalan toprakları Türkmenlerin oturdukları ülke olarak tanıtmıştır. Muhammet Kazım’a göre, Merv, Türkmenlerin en büyük şehirlerinden biriydi.⁷⁶

Türkmenistan’ın işgalinden sonra Rus hükümeti, bölgeye Hazar Ötesi Gubernatorluğu idari ismini vermiştir. Bu tarihten sonra “Türkmen” adı genelde topluluk ismi olarak anılmıştır. Dolayısıyla Rus istilasına kadar bölgenin “Türkmen Ülkesi” olarak tanıtıldığı bilinmektedir. Bu hususta yerli, Rus ve Fars kaynakları ittifak etmektedirler.

Coğrafi olarak XIX. Yüzyılda Türkmen ülkesi şu bölgelere ayrılıyordu: Amuderya bölgesi, Merv vahası, Tecen ve Serahs, Ahal ve Etek, Güneydoğu ve Güney Türkmenistan, Merkez Türkmen toprakları. Bugünkü coğrafi tanımlamaya göre, ülke esasında iki kısma ayrılıyor: 350.000 km2’lik bir alanı işgal eden Karakum Çölünün bulunduğu çöl bölgesi ve Köpet Dağı etekleri, Murgap, orta ve aşağı Amuderya’yı içine alan vaha bölgesidir.⁷⁷

2.1.2 Türkmenlerin Siyasi Örgütlenmesi

Moğol istilasından ve Timurlular egemenliğinden sonra Hazarın güney-doğu bölgesine boylar halinde dağılan Türkmenler, XVI-XVII. yüzyıllarda şimdiki Türkmenistan sahalarına yayılmışlardır. Türkmen boyları bu bölgede de boylar halinde dağılmış ve en fazla bir boy altında örgütlenebilmiştir; Teke, Yomut, Sarık gibi. Boylar uruklara, kollara, kollar ise ailelere bölünüyordu. Tüm kabileler aslına bakarsak, aynı inanç ve duyguları yansıtmakta, “adet” dedikleri töre anlayışına saygılıydılar.

Bölgenin Rusların eline geçmesinden önce Türkmenlerde devlet anlayışı yoktu. Onların hanlıkları bulunuyordu ve onlar “han” unvanını kendi aralarında seçtikleri bir şahsa veriyorlardı. Türkmenlerdeki hanlık sistemine göre taht babadan evladına miras olarak bırakılmıyordu. Savaş durumunda orduya komutanlık yapan kimseler, yani serdarların makamı da Türkmen boylarında hanla aynı makamdaydı. Serdar olabilmek için, şahsın akıllı

⁷⁵ İ. Danilevski, Opisanije Hivinskogo Hanstva, ZIRGO, V. Kitap, S. Petersburg 1851, s. 62-139-dan naklen: Necef-Annaberdiyev, a.g.e., aynı sayfa.

⁷⁶ Seydi, Saylanan goşgular, Aşgabat 1959, s. 16-dan naklen: Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 224.

⁷⁷ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 221.

ve cesur olması gerekiyordu.⁷⁸ Türkmenler kendi aralarında seçtikleri kabile reisi-serdarlarına çok yakından bağlıydılar. Türkmenler, serdarlarının yönetiminde komşu ülke ve kabileleri yağmalamak amacıyla sık sık sefere çıkarlardı. Böyle bir çapul esnasında Türkmenler ellerine ne geçerse yağmalar ve kendilerine karşı gelenleri ağır şekilde cezalandırırdı. Serdarın ganimetten aldığı pay diğerlerine nispeten daha fazla olurdu. Ganimetin paylaşılmasında anlaşmazlık çıkarsa, gasp edilen mal veya hayvan satılarak kendi araların da kıl payı bölüşülürdü.⁷⁹

Türkmen toplumunda aksakalların, yani yaşlıların önemi çok büyüktü. Onlara her zaman saygı ve hürmet gösterilirdi. Boy için de törenin işleyişini sağlayan güç “yaşlılar heyeti” idi. Türkmenler arasında yaşlıların görevi, toplumun eşitliğini korumak, onlara nasihatte bulunmak, bir durum karşısında akıl mercii, yani danışmanlık vazifesini üstlenmekti. Henri Blocgueville’ye göre ise, Türkmen kabileleri arasında sadece serdarların değil, dolayısıyla aksakalların rolü de çok büyüktü. Serdarlar aksakalların aldıkları kararlara riayet ederlerdi. Aksakallar zaman zaman toplanarak, savaş hali, düşman toprağına yapılacak seferler, su kanallarının açılması, su bentlerinin tamiri gibi topluluğı ilgilendiren konular üzerinde istikra eder ve karar verirlerdi. Türkmenler şu veya bu şahsı reis olarak seçerler, ama eşitlik ve hürriyet esasına son derece bağlıydılar.⁸⁰

Aralarında anlaşamadıkları ve ittifak edemedikleri bir mesele çıkarsa “Aksakalların” veya kadınların fikrine veya hakemliğine başvururlardı. Bilhassa, Türkmen toplumunda “Cumhuriye”, “Maslahat” veya “Gengeş” adını taşıyan parlamento denilen “Ak saçlılar Meclisi” bulunuyordu. Buraya sadece yaşlılar değil; hanlar, serdarlar, şair ve ilim adamları da dâhil oluyorlardı. Rus istilasası sırasında bu meclis sık sık toplanmıştır.⁸¹

Töre anlayışı eşitlik üzerine kuruluydu. Bu hususta A. Vamberi şöyle izah etmektedir: “Eşitlik yalnız erkekler arasında değil, kadınlar arasında da vardır. Türkmenler arasında kaldığım esnada bana en çok etki eden husus onların ailelerine gösterdikleri sevgi ve nezaket, bilhassa kadınlara duyulan saygıydı. Ben, kadınlar yalnız aile içinde erkeklerle eşit değil, fakat aynı zamanda bilhassa yaşlı kadınların geleneksel bir miras şeklinde, bütün halk arasında çok büyük itibar sahibi olduklarına şahit oldum”demektedir.⁸²

Türkmenlerin en önemli kabileleri: arazileri Hazar denizinden doğuya kadar uzanan Yomut, İran sınırındaki Atrek Nehri boyunda Gökkan, yine İran sınırında Gökkanların

⁷⁸ Aynı eser, s. 291, 292.

⁷⁹ Henri de Coulboeuf de Blocgueville, Türkmenler arasında, Ankara 1986, s. 80.

⁸⁰ Blocgueville, a.g.e., s. 54.

⁸¹ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 293, 294.

⁸² Aynı eser, s. 293.

doğusunda Salur, bölgeleri Murgap Nehri boyunca Afganistan içlerine uzanan Sarık, XIX. yüzyılda Merv vahasını ele geçirmiş olan Teke ve Mervin kuzeyinde yaşamış olan Ersarı aşiretleriydi. Türkmen kabilelerinin tüm Orta Asya göçebelerinde olduğu gibi kabile şecereleri ve geleneksel bölgeleri vardı. Pek sınıf farkı gözetilmezdi.⁸³ Bu adı geçen boyların hemen hepsi (Çovdurlar dışında) Salurlardan türemişlerdir. Dolayısıyla, Türkmenistan'ın etkin oluşumunda rol oynamış esas Oğuz-Türkmen boyu Salurlardır.⁸⁴

Amuderya'nın yukarı boylarında Türkmenlerle beraber Özbek ve Tacikler de yaşamışlardır. Amuderya boylarında Türkmen kabilelerinden Ersarıların sayısı oldukça fazlayken, Merv ve Marı bölgelerinde ise üstünlük Tekelerin elindeydi⁸⁵ XIX. yy.'da Hazar ötesi Türkmen bölgesinde bulunmuş olan Henri Blocguelville, Türkmenlerin ırkı hakkında şunları kaydetmektedir: "Türkmen ırkı oldukça karışmıştır. Afgan, İran ve diğer komşu ülkelerden getirilen esirler buraya yerleşmiş, evlenmiş ve yer yurt sahibi olmuştur. Ayrıca baskınlar ile Buhâra'dan, İran'dan veya Herat'tan bölgeye pek çok esir kadın getirilmiştir".⁸⁶

2.1.3 Türkmenlerde Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret (XIX yy)

Türkmenler uzun zamandan beri vahaların ve İran yaylasının yerleşik halkıyla temas halinde olmalarına rağmen göçebe karakterlerini kaybetmemişti. Göçebe hayatlarını sürdürüyorlardı. Çünkü bölgenin doğa şartları yerli ahalinin tümünün yerleşik hayatla ilgilenmesine müsait değildi. Merv'deki (vaha bölgesi) Teke Türkmenleri gibi bazıları, eskiden yerleşiklerin işledikleri topraklarda otururdu. Genellikle karma ekonomileri vardı. XIX. yüzyılda Türkmenler, göçebe (çarva) ve yerleşik (çomur) diye ikiye ayrılırdı. Aslında bu ikisi arasında tam fark yoktu. Pek az kabile tam yerleşik veya göçebeydi.⁸⁷

Türkmen köylüsü tam anlamında yerleşik olmayan köylüydü, yani hayvancılık yerleşik yaşamı engelleyen etmenlerdendi. Bu yüzden Türkmen köylüsü mevsimlere göre, Türkmen toprağı içinde gezgin bir konumdaydı.⁸⁸ Türkmenler, hayvancılığı, çiftçiliği, zanaatkârlığı, savaşıllığı ve Hazar kıyılarında balıkçılığı belirli oranda yaparlardı.⁸⁹

Türkmenler'in atçılık, deve ve koyunculukla daha yoğun ilgilendikleri bilinmektedir. Türkmenler, çok iyi cins atlar yetiştirirdi. Onların atları, Arap atları gibi güzel ve gösterişliydi. Türkmen atlarının ünü eskiden beri bilinmektedir. Türkmen bölgesinin büyük kısmını

⁸³ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, New York 1965, s. 66.

⁸⁴ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 237.

⁸⁵ Aynı eser, s. 231,232.

⁸⁶ Blocguelville, a.g.e., s. 53.

⁸⁷ Bacon, a.g.e., s. 62.

⁸⁸ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 323.

⁸⁹ Bacon, a.g.e., s. 62.

meydana getiren çöllerde, attan çok deve işe yarardı. Bu nedenle Türkmenler, farklı ırktan deve yetiştirmektedirler. En çok Arabî, Kürdî ve Türkmenî denilen çeşitler yaygındır. Orta Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, burada da çok koyun ve keçi beslenirdi.⁹⁰

XIX. yüzyıla kadar büyük ölçüde göçebe hayat süren Türkmenler, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Türkmenistan'ın doğal şartları geniş düzeyde bir tarım hayatının yaşanmasına müsait değildi. Bu yüzden tarımla ilgilenen Türkmenler nehirlerin, su kaynaklarının yanında iskân tutmuşlardı. Amuderya'nın orta ve aşağı sahası kısmı, Murgap vadisi, Etrek, Gürgen bölgeleri Türkmenlerin tarımla en fazla irtibatla oldukları topraklardı. Türkmenlerin tarımda yetiştirdikleri ürünlerin başında: buğday, arpa, bostan gibi ürünler gelmekteydi. Dolayısıyla, Türkmenlerde bağcılık çok iyi bir seviyede gelişmiş durumdaydı. Onlar, kurak bölgelerde sulamayı arklar vasıtasıyla yapıyorlardı.⁹¹ Ama, bazı bölgelerde, ektikleri ekinleri tüm ihtiyaçlılarını karşılayamadığından dolayı, tarım ürünlerini çoğunlukla İran ve Hîve'den ithal ediyorlardı.⁹²

Rus işgaline kadar Türkmen bölgesinde ticaretin kaynağını tarım ürünleri, sanayi ürünleri, hayvancılık ve ona bağlı olarak halıcılık ve bağ ürünleri oluşturmaktaydı. Türkmenler, Ruslardan çok daha önceleri Krasnovodsk bölgesinde bulunan zengin petrol kaynaklarını keşfetmiş ve kullanmaya başlamışlardır. Kaynaklar, Rus işgalinden önce düşük düzeyde ve ilkel aletlerle Türkmenlerin petrol çıkardığını ve ticarî maksatla Orta ve Yakın Doğu ülkelerine sattıklarını, aynı zamanda silah ve diğer gereksinimlerinin de kendileri tarafından temin edildiğini belirtiyorlar.⁹³

Halıcılık, halı ticareti veya halı sanayii Türkmen bölgesinin en eski ticaret mesleklerinden biriydi. Türkmen halısının ünü o kadar yaygındı ki, daha XVII-XVIII. yüzyıllarda Avrupa burjuva sınıfının önde gelen temsilcilerinin malikane veya şatolarını süslemekteydi. Sadece Avrupa piyasasında değil, Yakın Doğuda da Türkmen halısı en gözde halılar olarak rağbet görmekteydi. N. N. Muravyev, Etrek ve Gürgen bölgelerinde üretilen halılarının Hîve pazarlarında büyük rağbet gördüğünü yazmaktadır. Aynı zamanda Türkmenler tarafında "palas" denilen kilim yapılmaktaydı.⁹⁴

Türkmenler ekonomisinde önemli bir gelir kaynağını yağmalar teşkil ederdi. Bunlarda hedef İran'daki Şiiler ve eğer fırsat çıkarsa Hıristiyan Ruslardı. Eğer ailelerden fidye

⁹⁰ N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Khivu*, Moskva 1822, s. 43.; Bacon, a.g.e., s. 63.; Blocgueville, a.g.e., 82.

⁹¹ Blocgueville, a.g.e., s. 81.; Bacon, a.g.e., s. 64.; Muravyev, a.g.e., s. 25.; Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 326, 327.

⁹² Muravyev, a.g.e., s. 37.

⁹³ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 309, 310.

⁹⁴ Muravyev, a.g.e., s. 37; Bacon, a.g.e., s. 67.

alnabilirse, kaçırılanlar serbest bırakılırdı. Fidyeye alınmadığı takdirde ise esir, esir pazarlarına yollanırdı. En önemli ticaret Hîve'ye veya Buhâra'ya getirilen esirlerin satılışı olmuştur. Esirlerin satılışında elde edilen parayı aynı şekilde koyun derisi (Astrakhan derisi), pamuklu dokumalar, ipekli kumaşlar, yeşil ve siyah çay, pirinç, boya maddeleri, meyve kurusu, tütün, tabaklanmış deri, şeker, çay ibriği, barut, porselen tabak almak için sarf etmişlerdir. Bu maddelerin çoğunluğu Türkistan'la iyi münasebetlerde bulunmak isteyen Rusya'dan gelirdi. Çünkü, Rusya, Türkistan'ın pamuğuna, ipeğine, ham derisine muhtaç durumdaydı. Ham deri Rusya'da işlenir ve tekrar Türkistan halkına satılırdı⁹⁵

Sanayi ürünlerinin Türkmen bölgesine girişi, Rus işgalinden sonraki döneme aittir. Özellikle, petrol sanayisinin gelişimi, bunun sayesinde demir yolları ve deniz ticaretindeki artış dikkati çekmektedir.

2.1.4 Türkmenlerde Şehir.

XIX. yüzyılda Türkmen şehirlerinden çok azı şehir olma konumuna erişebilmişlerdir. Şehir, Türkmenler için çevresi kalelerle çevrilmiş küçük bir alan demektir. Bu yüzden Türkmen şehirleri denildiği zaman XIX. yüzyıl için Merv yani Marı, Murgab, Ahal ve birkaçı daha akla gelmektedir.

Merv, eskiden beri Doğunun en önde gelen ve ünlü şehirlerinden biri olarak gösterilirdi. Merv şehri, XVIII-XIX. yüzyıllarda pazarlarıyla nam kazanmıştı. Buhâra, Hîve, Hint ve İran tüccarlarının buluşma noktası olan şehir, bu bölgeler arasında ulaşım içinde en iyi merkezdi. Merv'den Meşhed'e uzanan ticaret yolu bölgenin en zengin kervan yolu olarak biliniyordu.⁹⁶

2.1.5 Türkmenlerde Adet, Din, Kültür ve Aile Anlayışı.

XIX. yüzyılın orta civarlarında Türkmenler arasında bir seneye yaklaşık tutsak olarak kalmış olan Henri Blocgueville, Türkmenlerin karakterlerini şöyle tasvir etmektedir: "Türkmenler ilk bakışta mağrur, ciddi, sert görünmesine rağmen aslında neşeli, kaygısız, üzüntüsüz, bazen de heyecanlı ve coşkulu bir insanlardır. Böyle anlarda parayı, pulu, yağmacılığı unuttur ve cömert, eli açık insanlar olurlar. Türkmenler, cesur ve akıllı bir kavimdir".⁹⁷

⁹⁵ Blocgueville, a.g.e., s. 82; Bacon, a.g.e., s. 63.

⁹⁶ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 318.

⁹⁷ Blocgueville, a.g.e., s. 64.

Türkmenler misafirlere çok önem verir ve saygı gösterirdi. Misafir eve girip ev sahipleriyle selamlaştıktan sonra, kadınlar hemen sofraya bezini yere serip misafire ekmek ve su veya ayran, meyve ikram ederlerdi. Misafirin kendisine takdim edilen yiyecekte birkaç lokma alması nazik bir davranış sayılır. Onlar, Müslümanlığın, yakın akrabalarıyla evliliğe müsaade eden âdetini benimsemişti ve çoğu kere kendi kabileleri içinden evlenirdi. Genellikle kızlar on iki, erkekler ise on beş yaşında evlendirilirdi.⁹⁸

Türkmenler, altın veya gümüşten yapılmış kıymetli bir eşya gördükleri vakit elleriyle temas eder ve gözlerine sürerlerdi. Aileleri ve kendiler için böyle bir eşyaya sahip olmak arzusunu izhar ederlerdi. Hele kadınlar hemen her şeye dokunurlardı. Mesela bir Türkmen kadını, güzel bir çocuğu olan bir anneyi görünce hemen iki eliyle çocuğa dokunur ve sonra ellerini yüzüne ve vücuduna sürerlerdi. Türkmenler, bir maddeden yayılan ışınların veya değerli bir şeye dokunmanın fiziki bir tesir ve sihir meydana getireceğine inanırlardı. Falcılık, hemen bütün halkın uğraştığı bir sanat sayılıyordu.⁹⁹

Türkmen kabileleri, Müslüman olup Sünni Mezhebine mensuptular.¹⁰⁰ Blocgueville'ye göre, dinin emrine harfiyen riayet eden Türkmenler arasında ham sofuluk ve yoz bazlık, diğer doğu ülkelerine göre çok az olmuştur. Türkmenler üzerlerinde mollaların yazdığı Kuran ayetlerini ve muskaları taşımış ve bu nesnelere kutsallığına, her türlü bela ve nazardan koruyacağına inanmışlardır. "Tabip" adı verilen mollalar, hastaları Kuran'dan ayetler ve dualar okumak suretiyle tedavi etmeye çalışmışlardır. Her yıl büyük bir dinî şölenin yapılması âdet olmuştur. Bu şölen "Huda Yolu" olarak adlandırılıyordu. Dinî bir bayram havası taşıyan şenliğin gayesi Allah'ın büyüklüğünü bir kere daha duymak, aile efradının ve hayvanların hastalıktan korunması, her türlü teşebbüste, bilhassa akınlarda kabile halkına zafer ihsan etmesi için Allah'ın lütfünü dilemekti. Seferler, çoğu kez kâfirler üzerine yapıldığı için uğurlu ve hayırlı bir hizmet telakki olunurdu.¹⁰¹

Elizabeth E. Bacon'a göre, Türkmenler, Kazaklara nazaran daha Müslüman'dı. Genellikle, camilerinin toprak bir düzlük veya büyük yurttan meydana gelmesine rağmen, daha büyük toplulukların dua edecek yerleri olurdu.¹⁰² N. Muravyev ise, Türkmenlerin namaz kıldığını, bir takım İslam geleneklerine uyduklarını, ancak Şialardan aşırı derecede nefret ettiklerini söylemektedir.¹⁰³

⁹⁸ Bacon, a.g.e., s. 66.

⁹⁹ Blocgueville, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁰ Z. V. Togan, Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 198.; Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 295; Blocgueville, a.g.e., s. 61.; Muravyev, a.g.e., s. 34.

¹⁰¹ Blocgueville, a.g.e., s. 61, 63.

¹⁰² Bacon, a.g.e., s. 67.

¹⁰³ Muravyev, a.g.e., s. 133.

Türkmen ailesi baba-anne ve onların çevresinde toparlanmış altı-yedi çocuktan oluşuyordu. Ailede sözü geçen, reis konumunu üstlenen taraf babaydı. Anne, kendi çocuklarının eğitime vazifeliydi.¹⁰⁴ Türkmen erkekleri bağ-bahçe içleri, ekinin kaldırılması, hayvanların bakımıyla uğraşmıştır. Zaman zaman ganimet elde edebilmek için baskınlara katılmıştır. Demir işçiliği yapmıştır. Yünden ip örmüş ve at veya deve için gerekli olan eğer, haşa, koşum gibi malzemeler dikmiştir. Fırsat buldukça alışveriş de yaparlardı. Boş vakitlerinde ise kendine başlık veya pabuç yapmaya çalışır, dütar çalar, şarkı söyler, çay ve çelim içerlerdi. Kadınlar, Türkmenler arasında diğer Müslüman kavimlere nispetle çok daha fazla saygı ve irtibat görmüşlerdir. Çok çalışkan Türkmen kadınları, her gün ailenin gıdasını temin etmek için uzun vakit çalışırlardı.¹⁰⁵ Çocuklar ise, on veya on iki yaşına gelinceye kadar asla çalışmazlardı. Anne ve baba çocuklarını okuma yazma öğrenmeye teşvik ederlerdi. Çocuklara okuma yazma öğreten şahıslara “Molla” denirdi. Bunların hizmetine karşılık, ailelerin maddî durumuna göre ya birkaç parça hediye veya tahıl, meyve, soğan ve para gibi şeyler verilirdi. Her çocuğun elinde mollanın üzerine alfabeyi veya ev ödevini yazdığı bir taş tahta bulunmuştur. Türkmen mollaları tahsillerini ilerletmek için birkaç sene Hîve veya Buhâra medreselerinde ders görürlerdi.¹⁰⁶

2.1.6 XIX. yüzyıl Rus İşgali Sırasındaki Türkistan Hanlıkları ve Türkmen Bölgesindeki Siyasi Durum

Rusların Orta Asya'ya yayılma politikası karşısında ne Kazak Cüzleri, ne Özbek Hanlıkları, ne de Türkmen boyları asla ciddî bir engel oluşturamamışlardır. En önemli etken olarak Orta Asya'nın Türk toplulukları arasında Ruslara karşı koyabilecek siyasal bir otoritenin yokluğu gösterilebilir. Dağınık ve derebeyi anlayışı içinde, kendi varlıklarını korumaktan öte siyasal bir düşünceye sahip olamayan Türkistan Hanlıkları ve toplulukları, Rus istila hareketlerine karşı duramayıp sırasıyla Rus işgaline maruz kalmışlardır. Gerçek anlamda, Rus ordusu Türkistan Hanlıkları ile Hazar Ötesi Türkmen Bölgesini işgal faaliyetleri esnasında fazla güç ve askerî harcama gerçekleştirmek zorunda kalmamıştır. Rus birlikleri, iyi eğitilmiş ve kontrollü küçük silahlı gruplar ve savaşma kabiliyetleri yüksek, biner askerden oluşan birliklerdi. Büyük ölçüde modern ve güçlü ateşli silahlarla donatılmış olmaları, onların rakipleri karşısındaki büyük avantajlarıydı.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 302.

¹⁰⁵ Blocgueville, a.g.e., s. 60.

¹⁰⁶ Aynı eser, s. 61.

¹⁰⁷ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 256, 257.

Çarlık Rus hükümeti, Hazarın doğu kısmında bulunan Türkmen bölgesiyle ciddi anlamda Kafkasları işgal ettikten sonra ilgilenmeye başlamıştır. Çünkü merkezî Rus askerî karargâhı, Kafkas'taki Rus askerî üssüne Hazar ötesi bölgeleriyle ilgilenmek emri vermiştir. Bilhassa birinci Rus-İran savaşlarında (1804-1813), Rus silahlı birlikleri komutanı olan N. N. Muravyev, 1819-1820 yılları arasında Kafkas Ötesi yöneticilerinden olan General A. P. Yermolov'un emriyle bölgeye gönderilmiştir.¹⁰⁸ Ruslar, Türkistan Hanlıkları ile Türkmen kabilelerini kendilerine tabi etmek yolundaki işgal seferlerine 1863 yılından itibaren başlamışlardır. 1863-1873 yılları arasındaki on sene içinde Ruslar, Buhâra, Hîve ve Hokand Hanlıklarını kendi siyasî baskıları altına almışlardır. O sıralarda, Türkistan Hanlıklarından, bilhassa Hokand Hanlığının 3 milyon, Buhâra Hanlığının 2,5 milyon, Hîve'nin ise 1 milyona yakın nüfusu vardı.

1863 senesinde Rus hükümeti tüm Kazakistan hudutlarını işgal ederek, burada Türkistan Hanlıklarının topraklarını istila etmek amacıyla iki büyük askeri güç konumlandırmıştır. Bunların ilki, Ak Mescit'ten Sırderya (Seyhun) Nehri boyunca uzanan hat üzerine; ikincisi ise Semipalatinsk'ten Verni'ya (Alma-Ata civarında bir yer) kadar uzanan hat üzerine askeri güçlerini yerleştirmişlerdi. 1864 senesinde Verni hattı üzerinden yola çıkan Çernyayev ve kuzeyden Verovkin yönetiminde işgal hareketlerine geçmiş olan Rus ordusu Taşkent şehrini (1865) almış ve 1868 senesinde ise Hokand hanı Hudayar Han'ı Rus hükümetine tabi olmaya zorlamıştır. Hokand ahalisi 1875 senesine kadar Rus baskısına direndiyse de sonunda Rus ordusunun zaferini kabul etmek zorunda kalmıştır. Rus istilasının sonucunda Hokand Hanlığı ortadan kaldırılıp, hanlık toprakları Türkistan Genel Valiliği askeri idaresinin kontrolüne verilmiştir. Buhâra Emirliği ise, 1866 senesinde Rus hükümetine karşı yaptığı mücadelesine son vererek, yıllık belirli bir miktarda tazminat ve vergi vermek şartıyla kendi varlığını koruyarak Rus tabiiyetini kabul etmiştir. 1873 senesinin Mayıs ayında Hîve Hanlığı da aynı yolu tercih etmiştir.¹⁰⁹

Ruslar, Türkmen topraklarının işgaline Hazar sahillerini ele geçirmekle başlamıştır. Hîve ve İran tarafından veya diğer göçebe kabilelerin sık sık gerçekleştirdikleri akınlardan bıkmış olan Hazar denizi sahillerindeki Türkmenler Rus istilasına karşı pek direniş göstermemiştir. Ruslar tarafından 1869 senesinde başlatılan ve kanlı bir şekilde uzun yıllar devam eden Türkmen bölgesinin işgali, 1884 senesinde Rusların başarısıyla sona ermiştir. Türkmen bölgesinin işgali tamamlandıktan sonra, Rus hükümeti bölgeyi Hazar Ötesi Gubernatorluğu olarak adlandırmış ve Türkistan Genel Valiliği'nin kontrolüne tâbi tutmuştur.

¹⁰⁸ Muravyev, a.g.e., s. 1; Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 257.

¹⁰⁹ Necef-Annaberdiyev, a.g.e., s. 260, 261.

2.2 Hîve Hanlığı

2.2.1 XIX. Yüzyılda Hîve Hanlığı'nın Coğrafi Yapısı ve Hudutları

Hîve, yani bazı kaynaklarda ismi Harezmi olarak bilinen memleketin hudutları, XIX. yüzyılda kuzeyde Aral Gölü, doğuda göçebe Kazakların yaşadıkları bölgeler, kuzey doğuda ise Amuderya'nın aşağı kıyılarına kadar uzanıyordu. Bilhassa, bu bölgelerde, yani Amuderya'nın aşağı havzalarında yaşayan göçebe Karakalpak kabileleri, Hîve Hanlığı'na tabi idiler. Hîve, güney doğuda ise Buhâra Emirliği ile komşu idi. Güney batısındaki çöl ve bozkırlar, hanlığı, Türkmenlerin Teke boyunun yaşadığı bölgelerden ayırıyordu. Hanlığın tüm çevresinin çöl ve kumlar ile kaplı olmasına karşılık, Hîve'nin ana bölümü ise küçük dere ve arklarla çizilmiş, verimli vaha bölgesinden oluşuyordu. Hîve'nin bu bereketli arazisi, yaklaşık kuzeyden güneye 45 saat, doğudan batıya ise 40 saat kadar genişlikte uzanıyordu.¹¹⁰ 1819-1820 senelerinde Türkmen bölgesi ile Hîve'ye seyahat etmiş olan Rus seyyah N. Muravyev, Hîve'nin coğrafi yapısını değerlendirirken, hanlığı çöl okyanusu ortasındaki bir adaya benzetmiştir. Çünkü Hîve'nin tüm çevresi uçsuz bucaksız çöl ve kumlarla kaplıydı. Hîve ahalisinin önemli bir kısmı, bu büyük ve geniş çöl okyanusunun belirli köşelerinde bulunan adalar, yani yaşama uygun ve çok geniş olmayan, toprağı verimli vahalarda yaşıyorlardı.¹¹¹ Hîve'nin iklimi, yazın çok sıcak, kışın ise pek soğuk ve sertti. Çöllerde etkisi güçlü rüzgârlar kumla karışık esiyor ve uzun süre dinmiyordu. Bazen bu rüzgârın sonu kum kasırgasına dönüşürdü. Bu da sefere çıkmış olan tüccar kervanlarına çok külfet ve maddi kayıp getirirdi.¹¹²

Hîve hudutlarında önemli su havzalarından, sadece Aral Gölü ve bir de Amuderya Nehri bulunuyordu.¹¹³

¹¹⁰ N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Khivu*, Moskva, 1822, II.Bölüm, s. 6-7; Ali Suavî, *Hîve Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, İstanbul 1977, s. 43.

¹¹¹ Muravyev, a.g.e, s. 17.

¹¹² Suavî, a.g.e, s. 46; Muravyev, a.g.e, s. 22.

¹¹³ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 8-9.

2.2.2 Sosyal Örgütlenme

N. Muravyev, Hîve’de yaşayan halkların özelliklerini, yaşamını karakterlerini ve bir de toplum arasındaki derecelerini değerlendirirken, dört sınıfa ayırmıştır: Tüccarlar (Sartlar), ekinciler (Karakalpaklar), hakimiyeti ellerinde bulunduranlar (Özbekler) ve savaşçılar (Türkmenler). Besinci sınıfı ise çapul sırasında ele geçirilen esirler, yani köleler oluşturmuşlardır. Onlar toplum arasında hiçbir hakka sahip değildi. Onların tüm irade ve hayatı efendilerinin elindeydi. Hîve’deki kölelerin büyük kısmını, çapul sırasında ele geçirilen Ruslar, Farslar ve birde Kürtler oluştururdu. Hanlıktaki Rus kölelerin sayısı yaklaşık 3000 civarında olup, onları genelde Orenburg hattında yaşayan göçebe Kazaklar ele geçirmiştir. Hîve’deki Fars tutsakların sayısı 30.000 civarında, Kürt esirlerin sayısı ise onlara göre hayli az sayıdaydı.¹¹⁴

XIX. yüzyılda, yani N. Muravyev’in Hîve’ye seferi sırasında Hîve’yi, ülkenin meşhur ve büyük soylarından kabul edilen, Kıyat-Kongrad sülalesinden tayin edilen hanlar yönetiyordu. Han, Aksaray, Maycengil, Han Kalası (Han Şehri) gibi kaleleri kendi ikametgahı olarak kullanırdı. Bilhassa, hanlığın idari işleri İslam dini üzerine kuruluydu.¹¹⁵

2.2.3 Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret

Vaha ekonomileri ziraat, zanaat ve ticarete dayanırdı. Orta Asya’nın kurak ikliminde bazı tahılların dışında mahsul alabilmek için sulama şarttı. Vahalardaki yoğun nüfusun beslenebilmesi için sulama kanallarının büyük dikkatle korunması gerekirdi. Büyük nehir boylarında, sulama kanalları ağ gibi örülmüştü. Su alma hakları, arazi haklarından daha önemliydi. Tahıllardan buğday ekmek yapmak için, arpa hayvan yemi olarak ekilirdi.¹¹⁶

Vaha bölgesinde yaşamış olan, Hîve ahalisinin çoğunluğu ekincilik ve bahçecilikle uğraşırdı. Hîve’de yetiştirilen tarım ürünleri, bölge ahalisinin ihtiyaçlarını karşıladığından dolayı, tarım ürünlerinin büyük kısmı komşu ülkelere, genel olarak göçebe Türkmen ve Kazaklara ihraç edilirdi. Hîve, bilhassa kendi bahçeleriyle de ünlüydü. Bahçe ürünlerinin bir kısmı da aynı yolla, komşu ülkelerin pazarlarına gönderilirdi.¹¹⁷

¹¹⁴ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 29, 30.

¹¹⁵ Aynı eser, s. 36-38.

¹¹⁶ Elizabeth E. Bacon, Esir Orta Asya, New York Sity, 1965, s. 69.

¹¹⁷ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 85.

Hîve ekonomisinin mühim gelirini ticaret teşkil ederdi. Hîve pazarları, Orta Asya'daki en kalabalık ve önemli bir yere sahip pazarlardandı. Ahalinin bazı kısmı el sanatlarıyla uğraşırlardı. Sanayi bakımından kendilerine gerekli olan şeyler için tezgahları, fabrikaları vardı. Yerli ve Buhâra'dan ithal ettikleri ipekten ve pamuktan kumaşlar, bezler dokurlardı. Hîve kadınları oya, örgü gibi el sanatlarında ustaydılar. Deve tüyünden kepenek ve yorgan (yün) yapağından ehram yaparlardı. Yaptıkları kuşak ve kemer çok güzel ve çok değerliydi. Hîve ustaları, inşaat ve mimarî teknikleri bakımından da Asya'da nam kazanmışlardı. Demirci ocakları iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Hîveliler, şişe yapmayı bilmediklerinden dolayı, şişe dış ülkelerden ithal edilirdi. Suavî, kendi eserinde Hîve'de birçok sabun imalathanelerinin olduğundan ve Hîve sabununun çok güzel kokulu ve ucuzluğu ile tüm Asya'ya tanındığından bahsetmektedir.¹¹⁸

Hayvancılık, Hîve'de hatırı sayılı ölçüde gelişmiş durumdaydı. Hîve'nin geniş sahralarındaki yaylalarında deve, koyun ve büyükbaş boynuzlu hayvanlarla sık sık karşılaşılabilirdi.¹¹⁹

Hîve'de ahali genel olarak, su tesisatlarının yakınlarında otururdu. Hanlık topraklarının büyük bir bölümünün işlenmesi zor çölle kaplı olmasına rağmen, Hîve ahali her sene bol miktarda hasat elde eder, İran ve komşu göçebe kabilelere ihraç ederlerdi. Tahıl olarak, çoğunlukla buğday, mısır, susam gibi bitkiler yetiştirilirdi.¹²⁰ Bağları ve yemiş bahçeleri mükemmel oluyordu. Ali Suavî, kendi eserinde, Hîve'nin bahçelerinden bahsederken, burada Anadolu'daki meyve ağaçlarından çoğunluğunun bulunduğundan bahsetmektedir. En çok bulunan ağaç, dut olup ipek böceği için yetiştirilirdi. Hîve'de yetişen karpuzun bir benzeri bulunmazdı.¹²¹

Hanlığın iç ve dış ticareti, genelde Sartların elindeydi. Bu halk işlerinin ustasıydı. Ama onların ticari işleri çoğunlukla hileden oluşuyordu. Hîve, komşu göçebe kabilelerin sık sık ziyaret ettiği ve ticari ilişkilerde buldukları pazarları ile ünlüydü. Göçebeler ile alış-veriş genelde göçebelerle sınır olan hudutlardaki panayırarda gerçekleşirdi. Buraya Türkmen, Karakalpak ve göçebe Kazak kabileleri sık sık uğrar ve alış veriş yaparlardı. Genellikle, onlar Hîve pazarlarına kendilerinin yetiştirdikleri koyun ve deve gibi hayvanları getirirlerdi. Bilhassa, Türkmenlerin halıları ve Atrek ile Gürgen ırmakları boyunda yetiştirdikleri asil cinsli atları, Hîve pazarlarının gözdesiydi. Yukarıda bahsedilmiş olan ticaret ve alış veriş haricinde, göçebeler Hîve'ye büyük miktarda Rus, Fars ve Kürt köleleri getirirdi. Türkmenler,

¹¹⁸ Suavî, a.g.e, s. 92.

¹¹⁹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 88, 89; Suavî, a.g.e, s. 92.

¹²⁰ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 83.

¹²¹ Suavî, a.g.e, s. 91-92.

genelde Fars ve Kürt esirlerini Astarabat ve Horasan'da ele geçirir, Kazaklar ise Rusları Orenburg hattı civarlarında esir alırlardı. Rus esirleri, başka esirlere göre daha pahalıya satılırdı (1000 ruble). Hîveliler de göçebelerden satın aldıkları esirleri, bazen Buhâra pazarlarında daha büyük paraya satıyor ya da mal karşılığına değiştiriyordu.¹²²

Dış ticaret genellikle Rusya ve Buhâra Emirliği ile olmaktadır. Hîve'den Buhâra'ya deve kervanları yedi günde giderdi. Hîve tüccarları Buhâra'dan yerli ve yabancı mal olarak genellikle canfes, basma, tire, ibrişim, kadife, şal, çini ve meşin alırlardı. Çeşitli mal-mülkün ticaret borsası Ürgenç (Gürgenç) şehriydi. Oradan Rusya'nın Orenburg ve Astrahan gibi ticaret merkezlerine ihracat yapılırdı. Hîve tüccarları, Rusya'ya üç yolla giderlerdi. Biri Kazak bozkırları üzerinden Orenburg'a giden yol, ikincisi ve üçüncüsü ise Hazar Denzinin Balkan ve Mangışlak kıyılarından giden deniz yollarıydı. Bu iki kıydan Hîve tüccarları, gemilerle Astrahan'a ulaşırlardı. Hîve tüccarları Rusya'ya getirdikleri mallarının bir kısmını para karşılığı satar, kalan kısmını ise İngiliz çuhası, kadife, sırma, iğne, ustura, bıçak, tülbent, şişe gibi şeylerle değış tokuş yaparak bunları Hîve ve Buhâra pazarlarına ithal ederlerdi.¹²³ Bazen de bu iki kıyıya Rus tüccarlarının gemileri gelir, iki taraflı alış veriş yapılırdı.

2.2.4 Hîve Hanlığı'nda Şehir

N. Muravyev kendi gezi raporunda, 1819-1820 senelerinde ziyaret ettiği Hîve Hanlığı'nın en önemli beş şehrinden bahsetmiştir. Bunlardan ilki, Amuderya Nehrinin orta boyunda yerleşmiş olan, hanlığın eski başkentlerinden Hîve şehriydi. Bilhassa, han ikametgâhı olan han sarayı da burada bulunuyordu. Burada yaklaşık 3.000 ev bulunuyor ve 10.000 ahali yaşıyordu.

Yeni Ürgenç, XIX y.y civarlarında hanlığın başkenti konumundaydı. Muravyev'in Hîve'yi ziyareti sırasında, şehir hâkimi, Hîve Hanı Muhammet Rahim'in kardeşi Kutlu Murat İnahtı. Şehir, Hîve şehrine nispeten daha büyük ve hanlığın önemli ticari merkezlerinden biriydi. Ürgenç ahalsinin büyük kısmını Sartlar teşkil ediyordu. Burada birçok büyük büyük tüccar dükkânları bulunur ve doğunun kıymetli mücevherleri ile eşyaları satılırdı. Ürgenç'ten çeşitli ülkeler ile hanlığın şehirlerine büyük oranda mallar ihraç edilirdi. Şehir ahalsinin genel nüfusu, 1. 500 ev, yani 5. 000 kişi civarındaydı.

Şevat ve Kiyat şehirlerinin ünü pek meşhur değildi. Şevat'ta yaklaşık 2. 000, Kiyat şehrinde ise 1. 500 civarında ahali yaşıyordu. Bu ismi geçen şehirler, göçebelerin yaşadıkları

¹²² Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 98, 99.

¹²³ Suavî, a.g.e, s. 93, 94.

bölgelere yakın olduklarından dolayı, göçebe halklarla ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. Hanlığın beşinci büyük şehri sayılan Gürlen, meşhur ticari merkezleri ve tüccarlarıyla bilinirdi. Yukarıda ismi geçen şehirlerin çevresi, genellikle surlarla çevriliydi.¹²⁴

2.2.5 Din, Adet ve kültür

Hîveliler, Türk dilinin Çağatay lehçesinde konuşurlardı. N. Muravyev'e göre, onun seferi sırasında Hîvelilerde eğitim seviyesi çok düşüktü. Çok az kişi okuma yazma bilirdi. Bazı Hîve âlimleri, Arapça ve Farsça bilir, bilhassa astroloji, tıp bilimiyle ilgilenirdi. Hîveliler, geleceği öğrenmek ve tahmin etmek işlerine çok ta meraklıydılar. Bu hususta bilgelere başvururlardı. Bilgeler kendilerinin kâhinlik özelliklerini yıldızlardan alırlardı. Onların yaptıkları yorumlara halk hiç şüphe etmeden inanırlardı. Hatta han bile bazen Hîve'deki büyük kâhinleri huzuruna çağırıp onların verdikleri tavsiyelere uyardı.¹²⁵ Hîve tabipleri, genellikle hastalarını doğada yetişen çeşitli bitkilerden elde ettikleri ilaçlarla tedavi ederlerdi.

Hîve Hanlığında yaşamış olan ahali, genel olarak İslam dinin Hanefî mezhebine mensuptu. N. Muravyev'e göre, Hîveliler dinî ibadetlerini zamanında yerine getirir ve kusursuz yapmaya çalışırlardı. Bilhassa, Hîve'deki Sünnî Müslümanlar, Hıristiyanlara göre Şiilerden daha çok nefret eder ve onların kanlarını seve seve dökmeye hazırlardı.¹²⁶ Bununla beraber Hîveliler arasında eski Şamanlık inançları da muhafaza edilmekteydi.¹²⁷

2.3 Alatav, Issık Göl ve Tanrı Dağları Civarındaki Kırgızlar

2.3.1 Kırgız Boylarının Yaşadığı Bölgeler

Kırgız kabileleri, XIX. yy.'da muhtemelen doğuda Hoten ve Kâşgar sınırından, batıda Semerkant (Cızak) civarına kadar, kuzeyde İle ırmağı havzasından, güneyde Hindikuş Dağı eteklerine kadar olan bütün Orta Tanrı ve Pamir Dağları civarındaki hudutlarda yaşıyorlardı.¹²⁸ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Jetisu, Kuzey Tanrı Dağları ile Issık Göl civarlarına seyahat etmiş olan Velihanov, o bölgelerin coğrafi yapısı, siyasi durumu ve yerli halkı ile ilgili çok değerli malumatlar elde etmiş ve kendi seyahat raporlarında bu hususlarda

¹²⁴ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 31-32; Suavî, a.g.e, s. 51.

¹²⁵ Aynı eser, s. 137, 138.

¹²⁶ Aynı eser, s. 132, 133.

¹²⁷ Aynı eser, s. 136, 137.

¹²⁸ Togan, a.g.e, s. 71; Velihanov, a.g.e, c. 2., s. 7, 8.

yeterince beyan etmiştir. Velihanov'a göre, Kırgız kabileleri XIX. yüzyılda kuzeyde Issık Göl havzasından, güneyde Gissar ve Badahşan'a, batıda Sozak vahasından doğuda Doğu Türkistan'ın Aksu ve Üç Turfan bölgelerine kadar uzanan geniş Orta Asya bozkırlarında konargöçerlerdi. Yaşadıkları topraklar bakımından Çin, Hokand, Badahşan, Karategin ve Gissar devletlerine tabi olan Kırgız aşiretlerinin kendi aralarında hiçbir siyasi birlik veya önemli bir teşkilatlanmaları yoktu.¹²⁹ Bilhassa, Velihanov o sıralarda bu aşiretlerin tam olarak nereleri mekân ettiklerini ve bir de kaç kişiden, ya da kaç çadırdan oluştuklarını belirlemenin hiç de mümkün olmadığına dikkatimizi çekmektedir. Kırgız aşiretleri, genellikle sıradağlarının yerleşik istikametini izleyerek, dağınık bir şekilde yerleşmişlerdi. Kırgız kabileleri kuşağının önemli bir bölümü esasen, Sırderya ve Amuderya nehirlerinin başlangıç bölümünde, birde Alay sıradağları arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Daha önce bahsettiğimiz gibi Kırgız boylarının arasında hiçbir siyasi birlik, yani devlet anlayışı yoktu. Her kabile kendine göre bağımsızdı, bununla beraber birbirleriyle de düşmanlıkları vardı.¹³⁰

XIX. yüzyılda Kırgız boyları sağ ve sol kollara ayrılmış ve sağ kolunu oluşturan kabileler, genelde Kâşgar, Aksu ve Turfan bölgeleri (Küçük Buhâra) hudutlarında yaşıyorlardı. Çon-Bağışlar; Aksu, Çerikler; Üç Turfan, Naymanlar; ise Kâşgar bölgelerini mekân edinmişlerdi. Sol kanadı teşkil eden Kırgız boylarından Nayman ve Kıpçak kabileleri ise Sarıköl (Pamir) bölgesinde yaşıyorlardı. Bilhassa, bu Pamir civarında yaşayan kabileler ile kuzey doğuda yaşayan soydaşları arasında hiçbir irtibat yoktu ve birbirlerini iyi tanımıyorlardı. Aslına bakarsak, yukarıda adı geçen Kırgız boylarının önemli bir kısmı, yaşadığı topraklar açısından Hokand ve Çin (yani Doğu Türkistan) devletlerine tabi idiler. Sadece, Issık Göl civarında yaşamakta olan Kırgızların üç boyu gerçek anlamda hiçbir devlete tabi olmayan hür kabilelerdi. Kırgız kabilelerinin bazı kısmı, Hokand Hanlığı ile Taşkent vahasındaki önemli ticari merkezlere yakın bölgelerde göç etmiş ve işice kaynaşarak çeşitli ilişkilerde bulunmuşlardır.¹³¹

2.3.2 Kırgızlarda Sosyal Örgütlenme

Bu boylar genelde "Utuz Uyl", yani otuz kuşak Kırgız boyları olarak adlandırılıyor ve muhtemelen XVI. Yüzyılda benimsedikleri askeri bir şeraite göre "Ön" (yani sağ kolordu= bırandır), "Sol" (yani sol kolordu= cuangır) olarak iki büyük kola ayrılıyordu.¹³² Her kol

¹²⁹ Velihanov, a.g.e., s. 7.

¹³⁰ Aynı eser,, s. 8.

¹³¹ Aynı eser,, s. 76

¹³² Togan, a.g.e, s. 71

birkaç kabile ve soydan oluşmuş, kabileler de kendi içinde birkaç bölüğe ayrılmıştı. Bölükler ise avulları (ailları), yani köyleri oluşturuyordu. XIX. yüzyıl civarlarında Kırgız boylarının nüfusunu ve kişi sayısını tespit etmek çok zordu, bilhassa Kırgızların kendileri bile bazı soydaşları hakkında bilgiden mahrumdu.

Kırgız toplumu, iki sınıfa ayrılıyordu: Topluma hükmeden kabile yöneticileri (manap) ve sıradan kara halk (kara Buhâra). Manaplar, eski kabile kurucularının soyundan geliyordu ve manaplık (kabile reisliği) babadan evladına miras kalabilirdi. Onlar çok güçlü yöneticilik hukukunu ellerinde bulundurlardı. Manaplar, tüm kabilenin tek sahibiydi ve isterlerse kendilerine tabi olan kabile üyelerinden herhangi birini satabilir, hatta öldürebilirdiler.¹³³

Kırgızlar, genelde bozup toplanması kolay çadırlarda (otağ, curt) yaşıyorlardı. Bu çadırlar başka göçebe halklardan Kalmuk ve Kazak çadırlarına çok benziyordu, ama Kırgız çadırları Kalmuk çadırlarına göre daha alçaktı. Kırgızlar da başka göçebeler gibi hayvanlarının beslenme şartlarına uyarak tüm yaz boyu bir yerden ikinci yere göç ederlerdi. Kırgız boyları, aslında birbirleri arasında sık sık savaş halinde olmalarına rağmen kullandıkları silah teknolojisi açısından çok fakirdi. Öyle ki, ortaçağ dönemine ait silahları kullanıyorlardı.¹³⁴

2.3.3 Ekonomi ve Ticaret

Tüm göçebe uluslardaki gibi, Kırgızların da hayatı hayvancılığa bağlıydı. Ailenin varlığı, zenginliği hayvanlarının sayısı ile ölçülürdü. Bir Kırgız için hayvan, mutluluk ve saadetin kaynağıydı. Kırgız boylarında, hayvancılık: at, deve, koyun ve bir de boynuzlu büyükbaş hayvanlardan oluşuyordu. Tüm Kırgız boyları, genel olarak, hayvancılıkla uğraşmalarına rağmen; Kazakların Büyük ve Orta Cüz'lerine nispeten ellerinde bulundurdukları hayvan sayısınınca daha fakirdiler. Örneğin, en zengin olarak gösterilmiş kabile reisinin (manap) 3000 baş atı olsa, orta derecedeki bir zengin Kazağın 15000 baş civarında at sürüsü vardı. Kırgızlar, deveye fazla rağbet göstermediler. Çünkü yüksek dağlı bölgelerdeki şartlar, deve yetiştirmeye pek müsait değildi. Kırgız atları kısa boylu, ama çok güçlü ve dayanıklı idi. Velihanov'a göre, Kırgızlar avcılık ve balıkçılıkla fazla ilgilenmemişlerdir.¹³⁵

Issık Göl civarında yaşamış olan bazı yerleşik Kırgız boyları, bu vahaya bulunan verimli topraklarda tarımla uğraşıyorlardı. Genelde, buğday, darı, arpa gibi bitkiler ekiyor ve kendilerinin ekme ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bilhassa, Kırgızlar darıdan “buza” isimli içki

¹³³ Bacon, a.g.e, s. 60; Velihanov, a.g.e, s. 38.

¹³⁴ Velihanov, a.g.e, s. 36.

¹³⁵ Aynı eser, s. 31, 32.

hazırlıyor ve bu içkiyi severek içiyorlardı. Aksu ve Tıçkan ırmakları arasındaki verimli topraklarda yerli ahali sürümlü tarlalarda çalışmışlardır. Bazı küçük derelerde ise su değirmenleri çalıştırılırdı. Çok az kişi bahçe işleriyle uğraşırđı.¹³⁶

Kırgız kabilelerinin yaşadığı topraklar üzerinden, çok eski çağlardan bu yana ticarî açıdan çok önemli olan ticaret yolları geçiyordu. Kırgız bölgesine gelmiş olan yabancı tüccarlar ile göçebe yerliler arasındaki ticaret ve değiş tokuş genelde Kırgızların oturdukları köylerde (avul) gerçekleşirdi. Bilhassa, Kırgızlar bir yandan Orta Asya'nın ticaret merkezlerinden sayılan Kâşgar, Oş, Hokand ve Taşkent şehirlerine yakın bölgelerde göç ederlerdi. Bu da göçebeler ile kent ahalesinin birbiriyle kaynaşmalarına vesile oluyordu. Yukarıda ismi geçen ticari merkezlerin pazarlarında Kırgız atları yüksek fiyatlara alıcı buluyordu. Rusya, Kâşgar ve Orta Asya'nın büyük şehirlerinden yola çıkan tüccar kervanları, Kırgız sahrasına genellikle yazın ya da kışın uğruyorlardı. Kâşgar tüccarları getirdikleri değerli kâğıt, kumaş v.s mallarını Kırgızlara koyun karşılığına satıyorlardı. Kazan Tatarları (Velihanov, Kazan Tatarlarını "Rus Tatarları" diye isimlendirmektedir.) ise bu bölgeye çoğunlukla kırmızı kürkün basık cinsini, demir ve dökme demirden yapılan günlük hayatta kullanılan ev eşyalarını getirir ve yüksek fiyata koyun, deri, öküz, kürk karşılığına Kırgızlarla değiş tokuş yapmışlardır.¹³⁷

2.3.4 Sosyal Hayat, Adet, Din ve Kültür

Kırgızların yaşamı Kazaklara çok benzerdi. Doğuda yüksek dağlarda yaşayanlar at yerine yaklardan faydalanır ve sığır beslerdi. Çift hörgüçlü deve sayısı atlardan fazlaydı. Kırgızların birçoğu tam göçebeydi, fakat bazı yerlerde, kışı dağ Tacikleri gibi taş ve kil evlerde geçirirlerdi. Yaklaşık 8000 fitin altında yaşayanlar kışlıklarında buğday ve arpa da ekerlerdi. Kırgızlar normal olarak Kazaklardan daha büyük gruplar halinde göç ederdi. Bir avulda yüz ve daha fazla yurt bulunurdu.¹³⁸ Kazaklar gibi, Kırgızların da şecereye dayanan bir kabile kuruluşları vardı. Grupların en büyüğü kabile, en küçüğü ise aullardı ve bunları beyler ve manaplar yönetirlerdi. Rus Türkologlarından W. Bartold'a göre, "Kara Kırgızlarda ne prensler, ne de asiller vardı. İleri gelenleri mevkilerini seçilme değil tamamen şahsi etkileriyle kazanırlardı" demektedir. Kırgızlar dik başlıydı ve otorite altına girmeye hiç yanaşmaz, bunun için aralarında dövüşükleri gibi, Hokand, Kâşgar ve Çin hükümetleriyle de savaşırlardı.

¹³⁶ Velihanov, a.g.e, s. 33.

¹³⁷ Aynı yer.

¹³⁸ Bacon, a.g.e, s. 60.

Kırgızlar da Kazaklar gibi sadece ismen Müslüman'dı.¹³⁹ Genelde, İslam inançlarındaki bazı kurallara fazla uymuyorlardı. Onlarda Şamanlık ve eski atalarından kalmış olan eski inançların rolü hâlâ büyüktü. Ateş, ay, yıldız ve atalar ruhuna saygı gösteriyor ve tapıyorlardı.¹⁴⁰

Kırgızların eskiden gelen âdetleri uyarınca misafirlik ve misafir ağırlamak toplum içinde büyük önem taşıyordu. Onların inançlarına göre, misafir ziyaret ettiği eve huzuru, iyiliği ve bolluluğu beraberinde getirirdi. Yaşlı, insanlara değer verilir ve saygı gösterilirdi. Küfür ve sövgüyü dile getirmek toplum arasında büyük ayıp sayılır ve bu işi yapan kişi kalabalık önünde cezalandırılırdı. Kişi namusuna, annelere hakaret etmek toplumlar arasındaki kavga ve savaşımlara yol açıyordu. İşlenen cinayet karşılığında intikam almaya itiraz yoktu.¹⁴¹

Kırgızlar arasında eğitim oldukça zayıftı. Bunun en büyük nedeni onların konar göçer hayat tarzını benimsemeleriydi. Bununla birlikte kışlak ve yaylak hayatı sürdüren Kırgızlar, okuma yazma ve bilhassa Kuran okuma öğretilen mekteplere sahiptiler. Kırgızlar arasında yetişen edip ve şairler ile din adamları Taşkent, Buhâra, Semerkand ve Hîve medreselerinde tahsil görürlerdi. Fakat bunların sayısı da son derece azdı. Dolayısıyla, halka tesirleri yok denecek kadar azdı.¹⁴²

2.4 Doğu Türkistan

2.4.1 Doğu Türkistan'ın Coğrafi Yapısı

Türklerin yaşadığı ülke anlamına gelen Türkistan'ın yüzölçümü 5.340.066 km² olup, bunun 1.823.418 km²'sini Doğu Türkistan toprakları teşkil etmekteydi. Doğu Türkistan topraklarının 1/3'üne yakını (yaklaşık 600.000 km².sini) çöller, 90.000 km².sini ormanlıklar ve geri kalanını da tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler teşkil eder. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde Karakorum Çölü ile Altın Dağı (Kuenlun) ve Pamir Dağları yükselir. Ülkenin orta kısmında ise kendisini boydan boya kesen Tanrı Dağları bulunur. Bu dağ silsilesi ülkeyi kuzeyde Cungarya, güneyde ise Tarım havzaları olmak iki önemli kısma ayırır. Yüksekliği 4.000 m civarında olan Tanrı dağlarının orta kısmında ise Turfan çukurluğu yer alır. Tanrı Dağlarının doğudan batıya doğru uzunluğu 2.500 km.dir. Bu

¹³⁹ Bacon, a.g.e, aynı sayfa.

¹⁴⁰ Velihanov, a.g.e, s. 72,73.

¹⁴¹ Aynı eser., s. 73.

¹⁴² M. Saray, Kırgız Türkleri Tarihi, s. 10.

dağ silsilesinin 1.700 km.si Doğu Türkistan sınırları içerisinde kalır. Bu dağların kuzeyden güneye uzunluğu da 2.500-2.700 km.yi bulmaktadır.¹⁴³ Doğu Türkistan'ın başlıca akarsuları şunlardır: Tarım (Doğu Türkistan'ın en mühim akarsuyudur), Ülüngür, Kara İrtiş, Ürüngür ve Kobdu ırmaklarıdır. Bilhassa, bölgede Bağdaş, Lob, Ebi gibi büyük göller mevcuttur.¹⁴⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yani 1858-1859 senelerinde Doğu Türkistan'a seyahat etmiş olan Velihanov, bu bölgenin coğrafi yapısını kendine göre tasvir etmiştir. Ona göre, Doğu Türkistan'ın üç tarafı yüksek dağlarla çevriliydi: kuzeyde Tanrı Dağları, batıda Bolor (Kuenlun Dağlarının kuzey uzantısı), güneyde Kuenlun Dağlarıyla çevriliydi. Bölgenin doğu tarafını ise Mahai ve Komul (Hami) çölleri kaplıyordu.¹⁴⁵ Doğu Türkistan, büyük bir hududu kendi içine almasına rağmen, bir bölge ile diğer bölge ikliminde önemli bir değişiklik söz konusu değildi. Bölgenin havası yazın sıcak, kışın ise daha ılımlı gelirdi.¹⁴⁶

2.4.2 Sosyal Örgütlenme ve İdari Yapı

Doğu Türkistan ahalisi, toplumdaki yeri ve makamına göre üç sınıfa ayrılmıştı: yöneticiler (beğler), din adamları (ahunlar) ve kara halk (alvan-khaş). Beğler ve ahunlar vergiden muaftı. Kara halk ise kendi aralarında şehir halkı ve ekinciler (dikhan) olarak ikiye ayrıldı. Bu ikisinin arasındaki fark şudur ki, şehir halkı vergiyi parayla, ekinciler ise tarım ürünleriyle öderlerdi. Bilhassa, toplum arasında din adamları, yani bölgeye ilk İslam dinini getirmiş olan insanların kuşakları, “hocaların” siyasi etkinlikleri ve tesirleri çok güçlüydü.¹⁴⁷

Velihanov'a göre, o sıralarda Doğu Türkistan'daki yerli halkın genel olarak hitap edilen ismi yoktu. Yerli halk kendilerine: Kâşgarlı, Hotenli, Komullu v.s kendi oturdukları şehir adıyla ya da “yerlik” (o yerli) diye hitap ederlerdi. Bölgenin yerli ahalisi, genel olarak Türk dilinin Uygur lehçesinde konuşurlardı. Çinliler, onları Çantu (“Sarı baş”), Kalmuklar Hotan, Kazaklar ile Kırgızlar ise tüm Doğu Türkistan ahalisine Kâşgarlılar diye hitap ederlerdi. Velihanov, bölgede yaşayan yerli halkın yaşamını, soyağacını ve bir de anatomisini inceleyerek, onların köklerinin bir olduğundan, sadece konuştukları dil ve yaşamlarında bir süre ayrıcalıkların olduğundan bahsederek yerli ulusları üç gruba ayırmıştır:

1. Hami ve Turfan Prensiği ile Lobnor Gölü sahilindeki, göl adıyla anılan bölgede yaşayan eski Uygur kuşakları;
2. Dolonlar- Aksu, Yarkend, Kara Şehir bölgelerinde oturan ahali;

¹⁴³ M. Saray, Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, c. 1, İstanbul 1998, s. 9.

¹⁴⁴ İsa. Alptekin, Doğu Türkistan Davası, İstanbul 1975, s. 20-23.

¹⁴⁵ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 97.

¹⁴⁶ Aynı eser, s.106-108.

¹⁴⁷ Velihanov, Altı Şaharga Sapar, Almatı, 2006, s. 255, 256.

3. Nyugeytler- kendilerinin sözlerine göre kökleri Kırgızlardan (Burut) gelmiş olan, yarı göçebe kabile. Muztağ Dağı civarında yaşıyorlardı ve Turfan bölgesinin valiliğine bağlıydılar. Nyugeytler, hayvancılıkla uğraşır ve çatılarda yaşarlardı.

Bölgenin yerli halkı hariç, burada yabancı başka halklar da yaşamışlardır. Bunlar:

1. Mançurlar, Sibo ile Solonlar, Dahurlar ile Çinliler ve Döngenler;
2. Alatavlı Toraygır- Kıpçak kabilesinin Kırgızları;
3. Asyalı yabancılar ve Şalgurlar (yabancılar ile yerli kadınlar arasındaki nikâh sayesinde doğmuş olan melezler).¹⁴⁸

Doğu Türkistan, XIX. yüzyılın ilk yarısında, Çin hükümetinin bir vilayeti konumunda, Batı Vilayetler İdaresi, yani İle Valiliğine (tszyan- tszyuna) tabi olmuştur. Tszyan- Tszyun (vali), Batı Vilayetler İdaresinin yöneticisi ve bu bölgede bulunan ordunun başkomutanı olmuştur. Genel olarak bu hizmete yerli halktan çıkanlar değil, Mançur sülalesinden gelen asilzadeler tayin edilirdi. Onun “hebeamban” diye isimlendirilen üç yardımcısı olmuştur. Bunlardan biri idarecinin (tszyan- tszyunun) yanında kalır; kalan ikisinden biri bölgenin Kuzey hattını, ikincisi de Güney hattını yönetirlerdi. Kuzey hattının başkomutanı Tarbagatay bölgesinde, Güney hattının başkomutanı da Yarkend’te oturuyordu.¹⁴⁹

Çinliler, bölgedeki iç kargaşalar ile dış güçlerin saldırılarını önlemek amacıyla, büyük şehirler ile stratejik noktalara askeri garnizonlar konuşlandırıp, bölgeyi sıkı kontrol altına alırlardı. Yerli yöneticiler (hakimbekler), kendilerinin oturdukları bölgedeki askeri garnizonların müdürlerine bağımlıydı. Çinli yöneticiler, yerli hükümetin hareketlerini kontrol altına almalarına rağmen, onların iç işlerine karışmadılar. Yerli yöneticileri tayin etmek, Çinliler tarafından gerçekleştirilirdi. Yüksek makamlı rütbe ve unvanlar, Çin hükümetinin kontrolünden müspet biçimde geçmiş ve Çin İmparatoruna (bogduhan) sadakatleriyle tanınmış olan şahıslara verilirdi.¹⁵⁰

Yerli yönetim sistemlerine göre, Doğu Türkistan’ın batı bölümündeki şehirler kendi idareleri altındaki kasabalarıyla birbirinden bağımsız, ayrı ayrı idare yapısına sahip oldular. Yarkend, Hoten, Kâşgar, Aksu, Yanısar ve Turfan gibi şehirler de kendi idaresi altındaki kasaba-köyleriyle beraber, birbirinden bağımsız 6 bölgeydi. Her şehrin kendi idari yapısı olur ve şehir idarecisine “hakimbek” diye hitap edilirdi. Şehir yöneticisi “hakimbeğin”, “işik-aga” namlı yardımcısı olmuştur. Hazine işlerini ise, “şan-beği” ya da “kazınaşibek” diye hitap edilmiş memurlar yürütmüştür. Bu ismi geçen şahıslar şehrin tüm idare işlerini ellerinde

¹⁴⁸ Velihanov, a.g.e, 1985, C. 3, s. 157-159.

¹⁴⁹ Aynı eser, s. 171.

¹⁵⁰ Aynı eser., s. 171.

bulundurulardı. Doğrudan yönetme ve vergi toplama işlerini hafifletmek amacıyla, halkın kendi başına “yüzlük” ve “binlik” diye adlandırılan ayrı gruplara bölündüler. Yüzlükleri, “yüzbeği” (yüzbaşı); binlikleri de “binbeği” (binbaşı) yönetirdi. Birkaç binbaşı da kendi “murapbeklerine” tabi olurdu. Murapbeklerin asıl vazifesi ise, her sene tartışma ve kavgaya neden olan sulama kanallarını yönetmektir.¹⁵¹

Şehirlerdeki huzur ile barışı kontrol etmek amacıyla, “Piya” diye hitap edilen bir Çinli subay ile birkaç Çinli polisten ve “paçşab” (potişab) diye adlandırılmış yerli beğlerden oluşturulan “Tınza” isminde bir polis idaresi mevcuttu.

Mahkeme idaresi din adamlarının elindeydi. “Alim-ahun” bir taraftan din büyüğü, ikinci taraftan da baş yargıç görevini üstlenmiştir. Onun kontrolünde birkaç “kadı-ahun” (hâkim) ile “mufti-ahun” vardı. En son ismi geçen şahıslar avukat hizmetine benzer bir görev üstlenmişlerdi.¹⁵²

Bilhassa, bölgedeki toplum arasında din adamları, yani bölgeye ilk İslam dinini getirmiş olan insanların kuşaklarından gelen, “hocaların” siyasi ve dini etkileri çok güçlüydü. Onlar, Doğu Türkistan toplumu arasında asilzadeler makamına sahiptiler ve bölgenin yerli idaresini kendi ellerinde tutuyorlardı. Şehir valiliğine, yani “hakimbekliğe” genelde bu şahıslar tayin edilirdi. Hocalar, kendi aralarında Kara dağlı ve Ak dağlılar diye isimlendirilen, birbirine düşman iki ayrı gruba (partiye) ayrıldılar ve parti liderleri Doğu Türkistan’daki hükümet idaresi için birbirleriyle mücadele ettiler.¹⁵³

2.4.3 Ekonomi ve Ticaret

Velikanov’a göre, XIX. yüzyıl civarında Doğu Türkistan ekonomisi, komşu ülkelerin ekonomisinden hayli geri düzeydeydi. Aşırı vergiler, bölgedeki sanayi ve ticaret işlerinin gelişmesini hayli derinden etkiliyordu. Bilhassa, bölge ekonomisi: ekincilik, keten, kendir ve pamuktan kâğıt işleme, çayırcılık, ipek işleme (sadece Hoten’de), dokumacılık, tütün yetiştirme, hayvancılık ve bahçecilikten oluşuyordu.

Bölge ekonomisinde, halk en büyük geliri ekincilik ve kâğıt işleme alanlarından temin ederdi. Doğu Türkistan ahalisi, çok çalışkandı. Ama ne yazık ki arazide çalışıp topladıkları ürünlerinin büyük bir kısmını Çinli ve yerli yöneticilere vergi olarak ödemek zorunda kalıyorlardı. Bölge ahalisi, buğdayı erken güzde ekip, Haziran ya da Temmuz aylarında toplar

¹⁵¹ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 172.

¹⁵² Aynı yer.

¹⁵³ Velihanov, Altı şaharga sayahat, Almatı, 2008, s. 276.

ve ekin arazilerini tüm mevsim içerisinde altı kere sularlardı. Pirinci Nisan ayının ilk günlerinde ekip, uzun zaman suda tutar, Ağustos ile Eylül aylarının sonlarında toplarlardı.¹⁵⁴ Hayvancılık, bölgenin kırsal kesimlerinde (Aksu ve Turfan bölgeleri v.b) yaşayan göçebe ulusların yaşam kaynağıydı. Genelde, bölge hudutlarındaki ahali koyun, at ve yak yetiştirmekteydi. Büyük şehir ve kasabalarda oturan ahali ise hayvancılıkla fazla ilgilenmiyordu.¹⁵⁵

İpek işleme ile sadece Hoten şehri ve civarındaki yerleşim yerlerinde oturan ahali uğraşırđı. Tütün yetiştirme ve üretme sanayisi Üç Turfan bölgesinde gelişmiş durumdaydı ve burada üretilmiş sağlam cinsli tütünler göçebe Kırgız kabilelerine ihraç edilirdi. Mehmet Saray, XIX. yüzyılın II. yarısında Doğu Türkistan ekonomisinin en gelişmiş dallarının: dokumacılık, mimarlık ve el sanatları olduğunu söylemektedir. Ülkede hayvan sürüleri bol miktarda yetiştirildiği için, onların yünlerinden ve derilerinden azami derecede istifade ediliyordu. Dokumacılık, bölgede çok gelişmişti ve dokumacılıktan elde edilen mallar komşu ülkelere ihraç ediliyordu. Üretilen ipekli ve yünlü kumaşlar tüm Orta Asya pazarlarında en beğenilen mallar olmuştur. Bu arada, ülkede yetiştirilen pamuğun bu dokuma sanayiinde ihtiyacı karşılayacak kadar olduğu görülmektedir. Bunlara ilaveten dokunan halılar, kilimler ve keçeler komşu ülkelere ihraç edilen mallar arasında bulunuyordu.¹⁵⁶

Doğu Türkistan'da dokumacılıktan sonra en çok ileri giden iş kolları, el sanatları ile mimarlık alanında olmuştur. İslam dininin resim ve heykel gibi sanat eserlerini yasaklaması nedeniyle, ustalar sanat zevkini halılara, kumaşlara, cami ile medreselere ve diğer binalara işledikleri desen ve şekillerle ortaya koymuştur. Bu arada kuyumculuk, bakırcılık ve deri işçiliği de oldukça ileri gitmişti. El sanatlarının satılabilenleri yabancı tüccarlara satılmış ve karşılığında da porselen, çay fincanları, tabak ve bina camları alınmıştır.¹⁵⁷

Doğu Türkistan'ın güneyinde bulunan altı şehrin, yani Kâşgar, Yanısar, Yarkent, Hoten, Üç Turfan ve Aksu şehirlerinin ülke ekonomisinde büyük rolleri olmuştur. Kâşgar şehri, eski zamanlardan bu yana Orta Asya'daki en büyük ticari merkezlerden biriydi. Şehir, Çin'in doğusunda üretilmiş olan malları, doğunun çeşitli köşelerine yöneltmekle tanınan bir merkez konumundaydı. XIX. yüzyılda, Çin'de üretilmiş ve tüm Avrupa ve Asya piyasalarında büyük değere sahip olan çay ürünleri, Kâşgar üzerinden Orta Asya'nın her tarafına gönderilirdi. Aslına bakılırsa, Velihanov'un Kâşgar seferi sırasında Doğu Türkistan'ın yukarıda ismi geçen bu altı şehirdeki ticaret sektörünün tümünü Hokandlılar ile Buhâralılar

¹⁵⁴ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 198.

¹⁵⁵ Aynı yer.

¹⁵⁶ Saray, a.g.e, C. 1, s. 245; İsa Yusuf Alptekin, a.g.e, s. 37.

¹⁵⁷ Saray, a.g.e, s. 246.

kendi ellerinde tutuyorlardı. Bilhassa, o sıralarda tüm ticaret işlemleri çay ürünlerini bol miktarda elde etme çabası etrafında dönüyordu. Çünkü çay tüm Asya piyasasında çok büyük bir değere sahipti.¹⁵⁸

Kâşgar pazarlarına tüccarlar Rusya'dan: çuha, basma, keten bezi, ipek kumaşlar, kadife, kumaş boyaları, sandal, ayna, biber, karanfil, cıva, zincifre(?), çeşitli madenlerden: demir, bakır, kalay ve demirden yapılmış aletler, derinin çeşitli cinsleri, şeker, tutkal ve tütün gibi malları ihraç ederlerdi. Buhâralılar ise Doğu Türkistan piyasasına yerli mallarla beraber, Avrupa'da üretilen ürünleri getirirdi. Bunlar: pamuklu kumaşlar, baharat, çivit, al ve açık kırmızı İsviçre basmaları, Fransız ve İngiliz basmaları gibi ürünler idi. Bununla beraber, bölgeye Buhâra'dan ipek kumaşlar ve afyonun çeşitli cinsleri de getirilirdi.¹⁵⁹

XIX. yüzyılda Kâşgar'da Rusya'nın ve İngiltere'nin elçilik merkezleri kurulmuştur. Rusya ve Batı Türkistan tüccarları Moskova'dan ve Taşkent'ten yola çıkıp dağ-nehir aşarak Uluğçat üzerinden Kâşgar'a geliyorlardı. İngiliz ve Hintli tüccarlar Hindistan'ın kuzey-batı yolundan Keşmir'e ve oradan da Kuenlun Dağını aşarak Kâşgar'a gelip alış veriş yapıyorlar ve Doğu Türkistan'ın pamuk, piriç, ipek, deri, kilim ve meyvelerini kendi ülkelerine götürüyorlardı.¹⁶⁰ Velihanov, kendi gezi raporlarında Doğu Türkistan'ın batı bölgesinde bulunan altı şehrin o sıralardaki durumundan bahsederken, bu bölgelerde gerçekleşmekte olan ticari ilişkilerin üzerinde durmuştur. Ona göre, o sıralarda bu "Altı Şehir" Hokand Hanlığı'nın siyasi tesirinde olup, Orta Asya halklarıyla serbest ticari ve siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Bilhassa, bu bölgede o sıralarda Andicanlılar ile Buhâralılar, Tacikler ile Farsların, Afganlılar ile Hintlerin ve Ermenilerin ticaret ofisleri bulunmaktaydı. XIX.yüzyılın birinci çeyreğinde buraya Rus, Tatar, Kazak ve Gürcü tüccarları da gelmeye başlamıştır.¹⁶¹

2.4.4 Doğu Türkistan'da Şehir Medeniyeti (XIX y.y)

Doğu Türkistan, sert kara iklimine tabi ülke olarak, Tibet'in kurak yaylalarına ve bilhassa Sibiry'a'nın sert kutup bölgelerine nazaran Orta Asya'da insanların yerleşmesi ve ulaşım yollarının bulunması bakımından, daha müsait bir bölgeydi. Nüfus, daha ziyade akarsuların kenarında ve sulama vahaları ile dağ eteklerinde toplanmıştı. Şehirlerde toplu olan nüfus, kırlarda dağınık bir durum arz ederdi. Gerek köy ve gerekse şehir halkı, kerpiçten yapılmış ve çatıları kavak ve söğüt ağaçlarıyla örtülmüş evlerde oturmaktaydı. Belli başlı

¹⁵⁸ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 203-205.

¹⁵⁹ Aynı eser, s. 205-207

¹⁶⁰ S. M. Kâşgarlı, Uygur Türkleri ve Türk Dünyası, İstanbul 2004, s. 168-169.

¹⁶¹ Velihanov, C. 1, s. 54.

yerleşme vahaları: Kâşgar, Yarkent, Hoten, Aksu, v.b. vahalar olmuştur. Tarım Nehri'nin kolları üzerinde bulunan bu yerler, aynı zamanda bölgenin belli başlı şehirleriydi. Velihanov, kendi seferi sırasında, Doğu Türkistan ahalisi nüfusunun 580.000 civarında olduğundan bahsetmektedir. Bu nüfusun çoğunluğu, bölgenin yukarıda ismi geçen önemli altı şehri ile civarındaki kasabalarda oturuyorlardı.¹⁶² Şehirleri genelde balçıktan yapılmış yüksek duvar ve derin çukurlarla çevrilir, tepesi yayvan evleri de çamurdan yapıldı.¹⁶³

Doğu Türkistan'ın şehirleri, nüfusun toplanmasına elverişli yerler olduğu için, tarihin ilk yıllarından beri dikkat çekmekteydiler. Bu şehirlerden bazıları sıralayacak olursak: Urumçi (bugünkü başşehir), Kâşgar (Karahanlı devrinin başşehri), Hoten, Yarkent, Turfan, Kumul, Gulca (İli), Küça, Aksu, Çerçen, Karabalgasun, Karaşehir Karahoca, Barköl, Tarbagatay vs.¹⁶⁴

2.4.5 Din, Sosyal Hayat, Adet ve Kültür

Doğu Türkistan'ın eski yerlileri ilk başta Mecusi dinini benimseyip, daha sonra Buda dinine tabi olmuşlardır. XIV. Yüzyılın başlarında Hocalar, yani Batı Türkistan'dan gelmiş olan din adamlarının etkisiyle bölge ahalisi İslam dinini kabul etmişlerdir. Ama, İslam dini de yerli ahalinin örf-adetlerini değiştirememiştir. Örneğin, Velihanov gezi raporlarında Doğu Türkistan'da kadınlara tam özgürlük verildiğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla, kadınlar düzenlenen toplantılara davet edilirdi. Hatta, bazı meclisler kadınların katılımı olmaksızın asla gerçekleşmezdi. Doğu Türkistanlıların en önemli özelliklerinin biri de, vatanseverlik hususiyetleri ile Karadağlılar ve Ak dağlılar diye isimlendirilen siyasi partilere bölünmeleri idi. Onlar bu özellikleriyle başka Müslüman ülkelerinden farklılık gösteriyorlardı.¹⁶⁵

Velihanov, gezi raporlarında bölge halkının karakterini şöyle tasvir etmektedir: “Kâşgarlılar, merhametli ve dost canlısı, güzel huylu, çalışkan ve pek nezaketli bir halktır. Genel ahlâk kurallarına toplumun hangi kesiminden olursa olsun herkes titizlikle yerine getiriyor. Ahlâk kurallarının ayrıntılarını öğrenip, onları aynen yerine getirmek hepsinin de görevidir. Küçük Buhâra'da adam öldürme yok denecek kadar azdır, hırsızlığa ise çok az rastlanır.”¹⁶⁶

¹⁶² Velihanov, Altışaharga sapar, Almatı, 2006, s. 249.

¹⁶³ Aynı yer.

¹⁶⁴ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e, s. 50-51.

¹⁶⁵ Velihanov, a.g.e, s. 265.

¹⁶⁶ Aynı eser, s. 260.

Her İslam ülkesinde olduğu gibi, Doğu Türkistan'da da eğitim kurumu görevini mektepler ve medreseler yerine getiriyordu. Mekteplerde genellikle dinî dersler okutuluyordu. Bu dinî derslere ilaveten öğrencilere ana dilleri olan Uygurca ile medrese tahsili için lazım olan Arapça ve Farsça hakkında da bilgi verilirdi. Ancak, bu diller hususunda verilmiş olan bilgiler son derece sınırlı ve basit olduğu için, öğrencilerin bu alanlarda aldıkları eğitim oldukça yetersizdi. Medreselerde ise dinî ilimlerin yanı sıra beşeri ve fen bilimleri de okutulurdu. Fakat beşeri bilimlerin içinde Felsefe ve Mantıktan başka konu öğretilmezdi. Verilen tarih bilgisi, sadece İslam Tarihini kapsamaktaydı. Fen bilimlerinden Matematik, Fizik, Kimya ve Astronomi dersleri okutulmakla beraber verilen bilgi son derece yetersiz ve eksikti. Doğu Türkistan dış dünyaya oldukça kapalı kaldığından dolayı diğer bilim dallarının, özellikle fen bilimlerinin ne kadar ilerlediğinden Medrese hocalarının haberi yoktu.¹⁶⁷

Bilhassa, Velihanov, Doğu Türkistan'da bulunduğu sıralarda yerli halkın giyiniş tarzı ile açılış sanatlarında ve kültüründe Çin etkisinin hayli büyük olduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁷ M. Saray, Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, İstanbul 1998, C. 1, s. 240; Velihanov, s. 258-259.

¹⁶⁸ Velihanov, a.g.e, s. 265.

III. BÖLÜM

Velihanov ve Muravyev'in Eserlerinin Metinlerarası İlişkiler Bağlamında İncelenmesi

Tezimizin asıl konusu olan Muravyev ve Velihanov'un eserlerinin metinler arası ilişkiler bağlamında incelerken, asıl önem vermemiz gereken meselelerden biri de; metin yazarlarının araştırma yaptıkları bölgelere ne için gittiklerini daha metni tahlil etmeye başlamadan önce bilmektir. Eğer görevli olarak gittiyse görevlerinin ne olduğunu iyice inceleyip açıklamaktır. Ayrıca her iki yazarın aldığı eğitim, okudukları kitaplar, siyasî fikirleri ve yaşadıkları çevrenin de yazdıkları metinler üzerinde derin etkileri olabileceği gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu nedenle bu iki eseri incelerken her ayrıntıya dikkat edeceğiz. Kalem kalem belirtmemekle birlikte her iki yazarın da askerî eğitim almış olması ve bu görevlere bir asker iken gönderilmeleri çıktıkları seferlerin her şeyden önce askerî bir takım amaçları olduğunu akla getirmektedir. Bu nedenle metinleri incelerken özellikle bu bakımdan önem taşıyan tespitlerinden söz edeceğiz. Söz gelimi askeri seferler için hayati önem taşıyan yolların ve geçitlerin durumu. Ayrıca şehir surlarının durumu ve savunma sistemleri. Gezilen ülkenin askeri gücü ve teknolojisi, toplumun sosyal örgütlenmesi v.s.

Metinlerarası ilişkiler söz konusu olunca "patronaj" meselesi de belirleyici bir rol oynamaktadır. Geciken Rus sömürgeciliğinin ilimî altyapısını oluşturan Rus Coğrafya Cemiyeti'nin bu geziyi düzenliyor olması gezinin askerî amaçlarının dışında sömürgeci bir takım amaçları olabileceğini akla getirmektedir. Bu nedenle metinleri incelerken bu amca hizmet ettiğini düşündüğümüz tespitlerini de çalışmamızın kapsamı içine almayı ve bu manada örnekler vermeyi gerekli gördük. Bu doğrultuda, sefer yapılan ülkenin ekonomik potansiyelini tam olarak anlamak bakımından üretim gücü, nüfusu, iklimi, toprağı ve yer altı

kaynakları gibi konulara dair tespitler ilk planda dikkatimizi çekmiştir. Bu hususlara dair tespitleri de metnimiz içerisinde aktaracağız.

Rus muhitinde yetişen Türkler arasında kendine has özellikleriyle temayüz eden Velihanov, Harbiye mektebini bitirdiği zaman Türkçe ve Rusça hariç, Farsça, Almanca ve Fransızca da öğrenmiş ve müsteşriklerin Doğuya ait neşriyatlarıyla alakadar olmuş bulunuyordu. 1858-1859 senelerinde daha 21-22 yaşında iken kendi arzusuna binaen Rusya hükümeti tarafından Kâşgar'a gönderildi. Toplayabildiği malumatı, dönüp geldikten sonra, "Cungarya tasvirleri", "Tan-Lu, Altışehir ülkesinin vaziyeti" (coğrafi ve tarihî malumat) başlıklarıyla 1861'de Rus Coğrafya Cemiyeti "Zapiski"lerinde ("Tezkereler"inde) neşretti. Bu makaleler, o zamanki ilim âlemi için bir keşif mahiyetinde idi.¹⁶⁹

Aslına bakarsak, Velihanov'un Kâşgar'a seyahat etmesini ilk tavsiye eden kişi o dönemki Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Başkanı, büyük Rus coğrafyacısı P. P. Semenov-Tiyaşanski olmuştur. Omsk ve Semireçi'de (yani Yedisu'da) beraber oldukları sıralarda, Semenov-Tiyaşanski, Velihanov'a Doğu Türkistan'a seyahat etmenin ilmî açıdan çok büyük önem taşıdığını kanıtlamış ve onu ikna etmeyi başarmıştır. Semenov-Tiyaşanski, böyle bir görevi yerine getirmeye uygun ve yeterince hazırlıklı bir bilim adamı olarak Çokan'ın bu zor görevi yerine getirebileceğine inanıyordu.¹⁷⁰

P. P. Semenov-Tiyaşanski ile Velihanov'un arasındaki dostluk ilişkilerinin başlangıcı Çokan'ın Harbiye Mektebi'nden mezun olup, Omsk'taki Batı Sibirya Valiliği'nde askerî yetkili olarak çalıştığı sıralara denk gelmektedir. Semenov'la yakından tanışmanın Velihanov'un hayatında önemli bir yeri olmuş ve onun tüm ilmî çalışmalarının yönünü belli bir esasa koyabilmesinde yardımcı olmuştur. Bu ikili ilk defa o dönemde Batı Sibirya'daki önemli şahıslardan biri olan, yetenekli ve bilgili seyyah, yüksek rütbeli Rus subayı Karl Kazimiroviç Gutkovsky'in evinde, önde gelen isimler ile bilim adamlarının, seyyahlar ile yazarların belli vakitlerde toplanıp sohbet ederek, ilmî ve fikrî tartışmalarda buldukları toplantıların birinde karşılaşmıştır.¹⁷¹ Velihanov'la tanıştıktan sonra Semenov-Tiyaşanski, onun çok özel yeteneği ile ilmîne dikkatini çekerek, genç dostunun Petersburg'a gidip, üniversite dersleri ve kurslarına katılma isteğini içten desteklemiştir.

Jetisu (Semireçi; Yedi Su) ile Tanrı Dağları keşif seferleri sırasında, P. P. Semenov, Kazak ve Kırgız halklarının yaşamı ile etnografyası hakkında çok şey bilen Velihanov ile arasındaki dostluk ve ilmî ilişkisini hiç kesmemiştir. 1856-1857 senelerinde o, Velihanov'la

¹⁶⁹ Toğan, a.g.e, s. 544.

¹⁷⁰ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 46.

¹⁷¹ Aynı eser, s. 36.

Jetisu’da sık-sık buluşup, kendisinin ilmî-araştırma çalışmalarını onunla beraber yürütmüştür. 1856 senesinin sonbaharında bu ikili, Rus hükümeti tarafından, Çin ile Rusya arasındaki ticarî anlaşmayı yola koymak için görevlendirilen Rus heyeti arasında bulunup, Çin’in Batı vilayetindeki Gulca şehrine gidip gelmiştir.¹⁷²

Velihanov’la sık-sık buluştuğu hakkında ve onun ilmî malumatı zengin bir şahıs olduğuna ilişkin P. P. Semenov kendisinin günlüklerinde birkaç yerde bahsetmektedir. Bu konuda Semenov, Rus Coğrafya Cemiyeti’nin o dönemki katiplik görevini üstlenen V. P. Bezobrazov’a 1857 senesinin 2 Ekim’inde Semey’den gönderdiği mektubunda da şöyle yazmaktadır: “Altav Kırgızları ile Büyük Orda (Ulu Yüz) Kazaklarını sık-sık ziyaret etmem, benim bu halkların yaşamıyla yakından tanışmama imkan sağladı, özellikle, Kırgızların yaşamını olabildiğince iyi bilmiş olan buradaki Sultan Velihanov ile tercüman Bardaşev’in bana göndermiş oldukları malumatların benim için önemi çok büyüktür¹⁷³.” şeklinde dile getirmektedir.

Kâşgar seferinden önce, Velihanov, Kazak bozkırlarının çeşitli bölgelerine ve Altav Kırgızlarına düzenlenmiş olan birçok keşif seferlerine katılmış, bilhassa, Rus hükümeti için pek yararlı olan önemli ilmî çalışmalarda bulunmuştur. Genç Çokan’ın coğrafi ve tarihî araştırmaları, P. P. Semenov-Tiyanşanski sayesinde Petersburg bilim adamları arasında malum olmuş ve daha sonra da, 1857 senesinin 27 Şubatında ise Velihanov Rus Coğrafya Cemiyeti’nin üyeliğine kabul edilmiştir.¹⁷⁴

Tanrı dağlarına düzenlediği keşif seferinden dönerken P. P. Semenov, Kâşgar’a bir araştırma grubu gönderme meselesi hususunda Batı Sibirya Valisi, General-Gubernator (Eyalet Valisi) Gasfort’la görüşüp, bu görevi gerçekleştirme işine Velihanov’un atanmasını tavsiye etmiştir. P. P. Semenov, “Benim bu yetenekli genç insanla, General Gasfort’un ayrıca ilgilenmesini istemem, mantıklı bir karardı. Tanrı Dağları seferinden döndükten sonra ben, ona Velihanov’u Kırgız gibi giyindirip, ticarî kervan ile beraber Kâşgar’a gönderebiliriz diye tavsiyede bulunmuştum ve Velihanov da bu görevi şahane bir biçimde yerine getirdi.¹⁷⁵” demektedir. Bilhassa Semenov, Gasfort’a “General-Gubernatörün (Eyalet Valisinin) denetiminde hizmette bulunan subaylar arasından, Kâşgar’a Kırgızların milli elbisesini giydirip gönderildiği takdirde, kendi yeteneği ve ilmi sayesinde sadece Kâşgar değil, tüm Altı Şehir bölgesinin bugünkü durumu hususunda Rusya için son derece değerli malumatlar

¹⁷² Aynı eser, s. 37.

¹⁷³ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 38.

¹⁷⁴ Aynı eser, s. 44.

¹⁷⁵ P. P. Semenov-Tiyanşanski, Tyanşanga sayahat memuarları, c. 2, 1946, s. 54-ten naklen, Velihanov, a.g.e, c. 1., s. 46.

toplayıp, o dönemki Çin Türkistan'ında cereyan etmekte olan isyanların nedenlerini tespit edip, doğru rapor verebilecek tek subay sadece Velihanov'tur¹⁷⁶” diye beyan etmiştir. Bununla beraber, Semenov, Gutkovski¹⁷⁷ ile birlikte Doğu Türkistan hususunda hangi kaynakları toplayıp, bölge ile ilişkin nasıl bir araştırma yapacakları ve nasıl bir program uygulayacakları üzerinde çalışmışlardır.

Batı Sibirya Valisi Gasfort, Semenov'un Doğu Türkistan keşif seferine yönelik planlarını içten desteklemiş, ancak böyle bir araştırma grubunu, hükümetten izin çıkmazsa, kendilerinin organize edemeyecekleri için, bu meseleyi Semenov'un hükümetteki insanların önünde gündeme getirmesini tavsiye etmiştir. Bu görüşmeden sonra, Semenov-Tiyanşanski, Kâşgar keşif seferi meselesini Petersburg'te gündeme getirmiştir. Onun bu teklifini, yakın dönemde Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Departmanı'na (Şubesi'ne) Müdür tayin edilen, oryantalist-seyyah E. P. Kovalevski de son derece ilginç bulmuş ve desteklemiştir.

Velihanov'la çok samimî dostluğu bulunan Semenov-Tiyanşanski, onu, Kovalevski'ye “Orta Asya halklarının hayatı ile yaşamına dair bilgileri son derece iyi bilen, hangi ilmî görev yüklense de yerine getirebilecek şahıs” olarak tanıştırmıştır. Kovalevsky, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin genel toplantısında, Velihanov cemiyet'in tam üyeliğine kabul edilirken, Semenov'un Çokan'ı överek, onun ilmî çalışmalarını üst düzeyde değerli bulduğuna şahit olmuştu. O sırada, Velihanov'un ismi Gulca ve Tanrı Dağları Kırgızları arasındaki vekillüğünün neticelerine ilişkin hükümet yönetimindeki şahıslara da malum olmuş vaziyetteydi. Daha sonra da, Kovaleski, Velihanov'la yakından tanışmış, Kâşgar seferi hakkında yazmış olduğu raporunu okuyup, onu “bilgin delikanlı”, “şahane bilim adamı”, “Kırgız halkının en iyi dostu hem de Rus milleti devlet çıkarlarının savunucusu” diye değerlendirip, Çokan'ın menfaatlerini Petersburg'te nasıl savunsa, Omsk'ta da aynen öyle savunmuştur.¹⁷⁸

Velihanov'un Kâşgar seferine çıkması hususundaki mesele, bilim adamları arasında görülüp çözüldükten sonra, 1857 senesinde E. P. Kovalevski, dönemin Dışişleri Bakanı Gorçakov'a bu keşif seferinin ilmî ve siyasî mâhiyeti hususunda geniş kapsamda beyan edilen bir bildiri mektubu göndermiştir. “Kâşgar'daki vaziyet ve bu vaziyete bizim bakış açımız” diye isimlendirilen bildiri mektubunda o şöyle yazmaktadır “Kâşgarya bölgesi, çok geniş ve bol verimli topraklara sahip bir bölgedir. Milyonun üzerinde bir nüfusu barındırmakta olan bu

¹⁷⁶ P. P. Semenov-Tiyanşanski, Orıstın geografıyalık kogamının jartı jıldık enbeginin tarihi, s. 275-276'dan naklen, Velihanov, a.g.e, aynı sayfa.

¹⁷⁷ Gutkovsky Karl Kazimiroviç (1815-1867), yüksek bilimli Rus subayı, Velihanov'un yakın arkadaşı olmuştur. Uzun zaman Batı Sibirya Valiliğinde, vali yardımcısı olarak çalışmıştır.

¹⁷⁸ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 47.

ülke, Çin’le Mus-Dağı geçitleri aracılığıyla sınırdaş bulunmaktadır. Güneyinde İngilizlerin tabiiyetinde bulunan Hindistan’la, batısında Afganistan ile Hokand, kuzeyinde bizim tabiiyetimizde bulunduğunun kendisi bile şüphe uyandırmakta olan Alatav Kırgızları ile komşudur. Sadece bu coğrafî durumu bile Kâşgarya’nın Rusya için nasıl bir siyasî önemi olduğunu gösteriyorsa, İngiltere için de o kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹” diye bahsetmiştir mektubunda. Kovalevski, Kâşgarya’nın vaziyeti hususunda malumat toplamanın ne kadar da önemli olduğunu kanıtlamış ve bu görevi yerine getirme hizmetine “tecrübeli hem güvenilir bir subayı görevlendirme” konusunda yukarı yönetimdekilerle bir araya gelmiştir.

Rus bilim adamlarını o kadar da hevesli eden bu keşif seferinin amacı, Rus hükümetinin yürütmekte olduğu dış siyasetine de uygun gelecek ve Asya’nın doğusunda yürütmekte olduğu genel siyasî hareketlere de ve doğuyla aradaki ticarî ilişkilerinin geliştirilmesine de yararlı olacaktı. Kısaca, keşif seferinin düzenlenmesi, ne taraftan olursa olsun, Rus hükümeti açısından çok gerekli bir faaliyet olarak görülmüştür. Araştırma grubuna, bölgenin genel durumunu etraflıca araştırma görevi verilmiştir. Bu sefer sonucunda toplanacak kaynakların değerlendirilmesiyle Orta Asya ülkelerine yönelik Rus siyasî planları belirlenecekti.¹⁸⁰

Kâşgarya’ya Araştırma Grubunu görevlendirme hususunda, hükümet 1857 senesinin 22 Ağustos’unda karar vermiş ve Savunma Bakanlığı’nın hazırladığı raporua Aleksandr II “Onayladım” diye kendi imzasını atmıştır. Bundan sonra, hükümet bu keşif seferinin hazırlıklarıyla görevlendirilmiş olan devlet kurumlarıyla ayrı ayrı mektuplaşıp, araştırma grubunu donatma ve gönderme tarihi hususunda anlaşmıştır. 1857 senesi 28 Ağustos’unda Savunma Bakanı Suhozanet, yukarıda ismi geçmiş olan Batı Sibiry Valisi Gasfort’a mektup yollayıp, araştırma grubunu donatma işiyle bizzat kendiniz ilgileniniz diye talimat vermiştir. Bir de ayrıca ona “tüccar, ya da tüccarın dükkancısı olarak, güvenilir birisini gönderiniz, kervan üyeleri arasında Tatarları, ya da Taşkentlileri bulundurun.¹⁸¹” diye buyurmuştur. Bununla beraber, bu mektupta “İkinci Katerina devrinden bu yana bizim hükümetimiz, Kâşgarya ile siyasî ve ticarî ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Eğer bu amacımız gerçekleşirse, biz, Kâşgarya’da bir Rus ticaret şubesi (Ruşça-factorya) açmak isteğindeyiz. Bundan dolayı,

¹⁷⁹ Aynı yer.

¹⁸⁰ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 48.

¹⁸¹ Aynı yer.

bizim hükümetimiz ismi geçen bölgeyle ilişki kurmaya halâ eskisi gibi heveslidir.¹⁸²” diye bahsedilmektedir.

Askerî Bakan böylesine önemli hem de sorumluluk isteyen görevi gerçekleştirmeye munasip şahısı bulma görevini Gasfort’a yüklemiştir. Gasfort ta düşünerek “Böyle önemli bir göreve, benim denetimdeki Batı Sibiryâ askerî bölümlerinde askerî hizmette bulunan subaylar arasından sadece Velihanov’u munasip buluyorum...” kararına varmıştır. Velihanov’un adaylığını sunarken, o, Suhozanet’e yazdığı mektubunda: “Söz konusu görevi yerine getirmek için, emrimdeki memurlarım arasından Teğmen Velihanov’u görevlendirmeyi layık buldum. Bu subay, Kazakların meşhur sultanı, şimdiki Kökşetav bölgesinin ağa sultanı Cengiz Velihanov’un oğludur. Sibiryâ Harbiye mektebinde tahsil görmüştür. Onun fevkalade kabiliyetine güvenebiliriz. Bununla beraber, o, tabiiyetimizde bulunan Orta Asya bölgelerinin tarihi ile şimdiki durumunu çok iyi biliyor.¹⁸³” diye bahsetmekteydi.

Gasfort’un teklifi, Ana Karargah Departmanında ve Dışişleri Bakanlığı’nda büyük destek görmüş ve araştırma grubunun, Kâşgar’a 1857 senesinden geciktirilmeden gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak, 1857 senesinde Doğu Türkistan’da meydana gelen isyandan dolayı, Kâşgar keşif seferi, bir seneye yaklaşık ertelenmiştir. Uzak ve yabancı ülkelere seyahat etme arzusunun çoktan hayalini kurmuş olan Velihanov, Kâşgar keşif seferini yönetmeye dair sunulan teklifi sevinçle kabul etmiştir. O sıralarda, hem Doğu Türkistan olsun, hem de Tanrı Dağları ile Pamir bölgeleri olsun Avrupalılar için belirsiz, keşfedilmemiş uzak ülkeler sayılıyordu.

1858 senesi 1 Temmuz’unda, Çokan yönetimindeki araştırma grubunun mürettebatı Kazakistan’ın doğusundaki Semey şehrinde yola koyulmuştur. Kervan mürettebatında 43 kişi, 101 deve, yürüyüş için binilecek ve yük yüklenecek 65 at ve birde 6 çadır bulunmaktaydı. Çokan, saçını kazıtıp, Kazak elbisesi giyinmiş ve kervanbaşı, tüccar Musabay’ın akrabası Alimbay olarak duyurulmuştur. Kervana hükümet tarafından resmî izin verilip, vergilerin tüm türlerinden serbest bırakılmıştır.¹⁸⁴

1858 senesi 1 Temmuz’unda yola koyulan kervan mürettebatı, Semey’den çıktıktan sonra güneye doğru ilerleyip Jetisu (Semireçi) bölgesine ulaşmış, burada iki hafta kadar mola vermiştir. Ağustos’un ilk çeyreğinde ise kervan yakın dönemde Rus tabiiyetine girmiş olan Kırgızların Buğu kabilesi topraklarına ulaşmış, tüm Ağustos ayını burada geçirmiştir. Tam o sıralarda, bölgeye ticarî işlerle uğraşan Kâşgarlı tüccarların kervanı gelmiştir. Velihanov ve

¹⁸² Aynı yer.

¹⁸³ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 49.

¹⁸⁴ Aynı eser, s. 50.

mürettebatı, Kâşgarlı tüccarlarla ticarî ilişkide bulunup, Kâşgar'a onlarla beraber gitmek üzere anlaşmışlardır.

Ancak, yolculuk boyunca Velihanov ve mürettebatı birçok zorluk ve engellerle karşı karşıya kalmıştır. Bu hususta, Askerî Bakanlığa 28 Şubatta gönderdiği mektubunda Gasfort şöyle bahsetmektedir: “1857 senesindeki, bölgede meydana gelen isyana karşı Çin hükümetinin almakta olduğu önlemler, bizim mürettebatımızın Kâşgarya'ya geçmesinde bazı sıkıntılara vesile olmaktadır. Bu nedenle, yerli hükümet kurumları bizim kervanın amaçladığı bölgeye ulaşmasına izin vermezse, o zaman kervanımız kendileriyle beraber götürdükleri malları satıp tekrar geri dönmeleri için, yönlerini Gulca'ya doğru çevirecektir ”. Bundan sonra, Gasfort, sözüne şöyle devam etmektedir: “Teğmen Velihanov, Gulca üzerinden Kâşgarya'ya geçmeye çalışacak, bu deneme gerçekleşmediği takdirde bölgeye tek başına geçecektir.¹⁸⁵” Ancak, bu teklif, araştırma grubunu organize eden hükümet kurumlarını tatmin etmemiştir. Yolculuk öncesi, Velihanov'un eline teslim edilmiş emir kağıdında şöyle yazılmaktaydı: “Asyalıların, Kâşgarya ile ticarî ilişkilerde bulunmalarına izin vermiş Çin hükümetinin antlaşmasını saygıyla anarak, Çar Hazretleri, bu vaziyette bizim kervanın, Tatar kervanı kılığı altında, bölgeye geçebileceğine inanmaktadır.” Bununla beraber, Dışişleri Bakanlığı da Velihanov'a: “Bu kervanın amacı ticaret yapmak değildir, siyasî meseledir... Devlet menfaati, bir şahısın kendi menfaatine kurban olmamalıdır.¹⁸⁶ ” diye uyarıda bulunmuştur. Hükümet tarafından “Kâşgarya'ya geçmenin çaresi yoksa, Gulca'ya doğru yönelmenin hiçbir önemi yoktur” gibi katî bir şekilde uyarılmıştır.

Amacımız, tezimizin ana konusu olan iki yazarın metinlerini “Metinler Arası İlişkiler Bağlamında İncelenmesi” olmasından dolayı, metin müelliflerinin seferleri sırasındaki, kendi başlarından geçirdikleri maceralarına ve karşılaştıkları olaylar üzerinde fazla durmayacağım. Çünkü, bu hususlardan daha önce, tezimizin birinci bölümünde tafsilatlı bir şekilde bahsetmiştik.

Kısaca bahsederek, Velihanov ve onun mürettebatı Issık Göl havzasında daha önce anlaşmış oldukları Kâşgarlı ve Tatar tüccarlarının üç kamptan oluşan grubuna katılıp seferlerine devam etmiştir. Aslına bakılırsa, Issık Göl havzasından Kâşgar'a doğru üç ana yol uzanıyordu. Bunlar: a) Batı Yolu, yani Üç-Turfan üzerinden geçecek yol; b) Büyük Aksay yolu; c) Abas-Arpu üzerinden geçecek yol. Çokan ve maiyeti, Kâşgar'a Orta Tanrı Dağları üzerinden geçecek olan Aksay yoluyla ulaşmıştır. Bu çok eskiden kullanılmakta olan büyük

¹⁸⁵ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 51.

¹⁸⁶ Aynı yer.

bir kervan yoluymdu. Orta Tanrı Dağları üzerinde ilerleyen kervanın Kâşgar yolculuğu on iki gün devam etmiş, ağır yolculuktan sonra Kâşgar'a ulaşabilmiştir.¹⁸⁷

Yolculuk sırasında, Velihanov, kendisinin ilmî çalışmalarına devam etmiş, buldukları ve üzerinden geçtikleri bölgeler hususunda birçok önemli malumatları içeren günlük yazmıştır. Kervan yolu aslında, Hokand ve bu devletin tabiiyetinde bulunan Orta Tanrı Dağları Kırgızlarının topraklarından geçtiği için, Velihanov'un yolculuk sırasındaki çalışmaları bu uluslar üzerinde yoğunlaşmıştır. Velihanov'un "Kâşgar Günlükleri", yazarın Kâşgar seferinden sonra araştırdığı bölgeler hususunda ele aldığı meşhur "Tan-Lu, Altışehir ülkesinin vaziyeti"(coğrafi ve tarihî malumat) unvanlı eserinin taslağıdır. Velihanov'un, "Kâşgar Günlüğünü", Çokan'ın Kâşgar'a doğru yolculuğu, Kâşgar'da bulunduğu dönemler ve Kâşgar'dan Alatau bölgesine dönüş yolculuğu olarak üç kısma ayırabiliriz. Günlük, büyük ölçüde kervanın üzerinden geçtiği bölgeler hususundaki genel malumatları, yolculuk boyunca kervanın geçtiği yolların günlük genel durumunu, yol üzerindeki bölgelerin otlak ve odun, içilebilecek su (mesela: kuyu suyu ya da başka da su kaynakları) ve verimli topraklarca zengin olup-olmadıklarına dair malumatları içermektedir. Bununla beraber, kervanın üzerinden geçtiği bölgelerde bulunan su havzaları: önemli ırmak ve göller, bu ırmaklarda bulunan başlıca geçitler; zorlu dağ yolları ve dağ geçitleri, yazarın dikkatini çekmiş olan önemli coğrafi nesnelere (dağ yamaçları, tepeler, derbentler) de "Kâşgar Günlüklerinde" söz konusudur. Çokan, günlüklerinde bu araştırmalarıyla da yetinmeyip bulunduğu bölgenin siyasî ve kültürel yapısıyla da yakından ilgilenmiştir. Mesela, yazar günlüklerinde yolculuk sırasında karşısına çıkan, Hokand ve Çin gümrükleri ve onların genel kuruluşu ile özellikleri hususunda epeyce malumatlar vermektedir. Çokan'ın, Kâşgar ve onun çevresindeki altı şehir hususundaki siyasî ve kültürel değerlendirmeleri üzerinde daha sonra, yazarın "Tan-Lu, Altı Şehir ülkesinin vaziyeti" eserini incelerken duracağız. Şimdi ise, Velihanov'un Hokand ve bu devletin tabiiyetinde bulunan Kırgız uluslarının yaşadığı topraklar üzerinden geçerken yaptığı incelemelerinden kısaca bahsedeceğim. Velihanov ve mürettebatı, Kâşgar seferinden dönerken, yeni yolla, yani Güney Kırgızistan üzerinden yola çıkmıştır. Çünkü, Velihanov ve mürettebatı bu yolla ilerlerken, Fergana dağ sıralarıyla sınırdaş yeni bölgeleri keşfedip araştırmak istemiştir.¹⁸⁸

Velihanov, dönüş yolunda yazdığı günlüklerinde genel olarak, buldukları Güney Kırgızistan'ın Atbası, Arpa ve Narın bölgelerine dair bilgiler vermiş ve bu bölgelerin yerli

¹⁸⁷ Aynı eser, s. 52.

¹⁸⁸ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 55.

halkı Kırgızların sosyo-ekonomik yaşamında taşıdığı önemine dikkatini çekmiştir. Bununla beraber, Çokan, günlüklerinde yol boyunda bulunan, Hokand devletinin tabiiyetinde bulunan Kırgız kabilelerini yönetme işinde kullandığı Hokand askerî kaleleri ve buradaki siyasî yönetim ile sosyal yaşam hususunda da önemli bilgiler vermiştir. Kalede bulunan Hokand askerlerinin genel sayısı, askerî faaliyetleri, savaş kabiliyetleri ile silahla donanım durumları, merkezle bağlantıları ve kalenin genel yapısı ile donanımı, Hokand hükümetinin Kırgızlar üzerinde yürüttüğü siyasî ve askerî faaliyetleri, Hokand kalelerinin inşa edilmesinin kısa tarihî ile o sıradaki Hokand ve Kırgız aşiretleri arasındaki ilişkiler de “Kâşgar Günlüklerinde” söz konusu olmuştur.¹⁸⁹

“Kâşgar Günlüklerinden”, Rus hükümetinin bölge ile ilgili görüşlerini, Kâşgar araştırma grubunu hangi amaçlara dayanarak organize ettiklerini tam anlamıyla öğrenebiliriz. Aslına bakılırsa, Rus hükümeti, Velihanov’u bölgeye sadece ilmi çalışmalar yapmak için değil, bölgedeki durumu etraflıca araştırıp, bölgede gelecekte yapılabilecek sömürgecilik ve askerî faaliyet imkânlarını araştırmak amacıyla göndermiştir. Çünkü, birincide, Velihanov, Kâşgar’a yaptığı yolculuğu sırasında bulunduğu bölgeler hususunda tafsilatlı bir şekilde bahsederken, bölgenin kendine has özelliklerine, toprak kurulumunun hangi maddeleri içerdiğini ya da hangi minerallerden oluştuğunu; dağların, ırmak havzalarının, ovaların hangi dağ cinslerinden ve madenlerden ibaret olduklarını belirleyerek bu bölgelerde tahminen böyle böyle yer altı zenginlikleri bulunabilir gibi tahminlerde bulunmuştur. İkincide ise, Velihanov, metinlerinde, sefer sırasında yürüdüğü yolların durumundan bahsederken, bazı bölgelerde yolların yolculuk için iyi durumda olduğundan, bazı bölgelerde ise çok kötü durumda olup ağır silahlı askerî grupların böyle zor dağ geçitlerinden geçebilmesinin imkansız olduğundan bahsetmektedir.

Velihanov, Kâşgar’da yaklaşık yarım sene (1858 senesinin 1 Ekimi’nden, 1859 senesi Mart ayının ortasına kadar) kalmıştır. Bu vakitler arasında Çokan, Kâşgar şehrini yakinen tanıma imkanı bulmuş ve Altı Şehir ülkesini gezip dolaşmıştır. O zamanlar Altı Şehir ülkesi diye kuzeyi Tanrı dağları, güneyi Kun-Lun dağlarıyla çevrili şehirler: Aksu, Üç-Turfan, Kâşgar, Yanısar, Yarkent ve Hoten şehirlerini adlandırmıştır. Bu şehirler, o zamanlar Hokand Hanlığı’nın siyasî tabiiyetinde olduğu için Orta Asya halklarıyla açık ticarî ve siyasî irtibatla bulunmuştur. Burada Andicanlılar ile Buharalıların, Tacikler ile Farslıların, Afganlılar ile

¹⁸⁹ Velihanov, a.g.e, C. 3., s. 14-52.

Hintlilerin ve Ermenilerin ticarî mekânları bulunmuştur. XIX. yüzyılın birinci yarısında buraya Rus, Tatar, Kazak ve Gürcü tüccarları gelmeye başlamıştır.¹⁹⁰

Çokan, bölgeye ilk geldiği günden itibaren, Rus hükümetinin verdiği talimata uyarak Kâşgar bölgesini etraflıca araştırmış, bölgeyi çok eskiden mekân edinmiş yerli halkın tarihî ve etnografyası ile ilgili bilgiler edinmiştir. Bununla beraber, o, Kâşgar bölgesi dışında Altı şehir ülkesinin diğer bölgeleri: Yanısar, Yarkent ve Hoten'e doğru seyahat etmiş ve bu bölgeler hususunda da epeyce malumatlar toplamıştır. Gitmek isteyipte gidemediği bölgeler hakkında bulunduğu şehirlerin kütüphane ve medreselerinde kaynaklar toplamaya çalışmış veya o bölgeleri ziyaret etmiş olan, Kâşgar'da arkadaş edindiği tüccarlardan bilgi almıştır.

Kendi görevini planlandığı şekilde yerine getirmiş olan Velihanov ve ekibi Kâşgar'dan kuzeye doğru yola çıkmış ve sefere çıktıkları on ay, on dört günden sonra, 1859 senesi 12 Nisan'ında belirledikleri hedefleri Verni'ye (Almatı) ulaşıp, seferlerini sona erdirmiştir.¹⁹¹ Velihanov, Verni'de sefer sonrası bir buçuk ay dinlenip, Omsk'a dönmüş ve kendisinin topladığı malumatları işlemeye koyulmuştur.

1859 senesi sonbaharında kendisinin bildiri raporunu hazırlayıp bitirmiş olan Çokan, Omsk'tan Petersburg'a yola çıkmıştır. Petersburg'ta, Velihanov'un sefer sonrası hazırlayıp sunduğu bildiri raporunu inceleyen hükümet yetkilileri ve Rus müsteşrikleri Kâşgar seferi araştırma grubunun neticelerini çok değerli bulmuştur. Velihanov, Petersburg'daki önde gelen tüm Rus bilim adamlarının dikkatini kendisine celp etmiştir.

Çokan, Kâşgar'dan "Tazkiryan Sultan Satukh Buğrahan" (Satuk Buğrahan Tarihî), "Tazkiryan Toğluk Temurhan" (Toğluk Temurhan Tarihî), "Tazkiryan Hodcagyan" (Hocalar Tarihî), "Abumüslüm Mauruzi" gibi birçok ender rastlanan doğu el yazılarını bulup beraberinde getirmiştir. Bununla beraber, Velihanov, dağ cinslerinin koleksiyonu, nefrit çeşitleri, kurutulmuş bitki koleksiyonu (gerbari), sikke (nümizmatik) ve seramik eserleri, etnografya ve vs eşyalarını da toplayıp beraberinde getirmiştir.

Velihanov'un Kâşgar'a yaptığı seferinin başlıca önemli meyvesi "Tan-Lu, Altı Şehir Ülkesinin Vaziyeti" adlı eseri olmuştur. Bu eser, Doğu Türkistan halklarının tarihî, coğrafyası, sosyal yapısı hakkında tam anlamıyla malumat verebilen ilk ilmî eser olmuştur. Yeni kaynakları kapsaması ve meselelerin derinden incelenmesi bakımından Velihanov'un eseri, Rus ve Avrupa ilim çevrelerinde büyük yankı uyandırmış ve bugünlere kadar ehemmiyetini kaybetmemiştir.

¹⁹⁰ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 54.

¹⁹¹ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 57.

Kâşgar seferinden sonra, Rus hükümeti, Velihanov'un yaptığı önemli ilmî çalışmalarından dolayı, onu “ştabs-rotmistr”¹⁹² rütbesine yükseltmiş ve bununla beraber IV dereceli Vladimir(Aziz) nişanı, bir de büyük miktarda para ikramiyesiyle mükâfatlandırmıştır. Bu hususta 1860 senesi 8 Nisan'ındaki hükümet fermanında şöyle bahsedilmektedir: “Harbiye süvari Teğmen Çokan Velihanov'un yılmaz emeğini, Orta Asya sınırlarını araştırmaya yönelik organize edilen keşif seferindeki gösterdiği cesaretini hesaba alıp, ona, ştabs-rotmistr rütbesi verilsin; IV dereceli Aziz Vladimir nişanı beraberinde teslim edilip, 500 ruble gümüş para ve bir yolluk yardım gösterilsin.”¹⁹³,

Velihanov'un önerisiyle Kâşgar seferine katılmış olan onun 23 kişiden oluşan sadakatli yol arkadaşlarının hepsi mükâfatlandırılmıştır. Kervan başı Musabay ile Semey tüccarı Bukhaş ve Kâşgar seferini organize etmede emeği geçen albay Gutkovski de Rus hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir.¹⁹⁴

3.1 “Tan-lu, Altı Şehir Ülkesinin Vaziyeti” Eserinde Velihanov'un Bölge ile İlgili Tespitleri

3.1.1. Yazarın bölge ile ilişkin coğrafi tespitleri:

Velihanov, Doğu Türkistan'ı “üç tarafı yüksek dağlarla çevrilmiş, uçsuz bucaksız araziyle kaplı olan çok büyük ülke” şeklinde tasvir etmektedir. Ülkenin Kuzeyi Tanrı Dağları, batısı Bolor (Kuenlun Dağlarının kuzey zinciri) ve güneyi Kuenlun Dağları ile sınırdaş olan bu dağların İç Asya'nın en yüksek zirveleri olup ve Çin İmparatorluğuna ait Batı ülkesinin doğal sınırı görevini üstlendiğini belirtmektedir. Doğu Türkistan'ın doğu tarafını ise, insanoğlunun yaşaması için elverişsiz, uçsuz bucaksız Mahai ve Komul (Hami) Çölleri kaplamaktadır. Bölgenin, yerleştiği coğrafi konumuna göre Doğu-Asya sıradağlar zincirinin tam ortasında yer almaktadır. Gumbolt'a göre, bölgenin denizden mutlak yüksekliği tahminen 1.200 fit civarındadır. Bölgenin yer engebese, batıdan doğuya doğru yavaşça inerek sıradağlar halinden stepe, daha sonrada kumlu çöllere dönüşmektedir. Bölgenin iç kısmını oluşturmakta olan bu çöller, bitki bakımından çok fakirdir, su havzaları tuzlu göllerden oluşmaktadır.¹⁹⁵

¹⁹² Ştabs-rotmistr- 1797 ve 1884 seneleri arasında, Rus ordusunun süvari birliklerinde tayin edilen düşük derecedeki subaylık rütbesidir.

¹⁹³ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 59.

¹⁹⁴ Velihanov, a.g.e, C. 1., s. 60.

¹⁹⁵ Velihanov, a.g.e, C. 3., s. 98.

Bölgenin batı kısmındaki yüksek dağ zirvelerinden birçok ırmaklar akıyor, onların bazısı kumlarda emilip yok oluyor. Bazısı ise, Lob-Nor'a (Yıldızlı Deniz'e) dökülmekte olan Tarım-Gol nehriyle birikip, bir nehir sistemini oluşturuyor. Bu akarsular olmazsa, bu ıssız ve verimsiz topraklarda insanoğlu yaşayamazdı. Sadece bu akarsular sayesinde, bölge ahalisi çok eskiden bu yana toprağı elle sulamış ve tarımla uğraşmıştır. Ülkede üzüm, pamuk, tarım ve bahçe bitkileri yetiştirilmektedir. Yapraklı ağaçlar sadece akarsu yataklarında, çam ağaçları ise sadece dağlarda yetişmektedir.¹⁹⁶ Bölgedeki medeniyetin oluşmasında bu akarsuların katkısı çok büyüktür ifadeleriyle bölgenin tarım potansiyeline dikkat çekmektedir.

Velihanov, akarsular üzerinde taşıma ve ulaşım imkanlarını da tetkik etmiş ve akarsuların arasında gemi irtibatı için en uygun olanın sadece Tarım-Gol nehri olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bölgenin ikliminin çok iyi olup, yerli ahaliye ve yabancılara onun temiz havası çok iyi geldiğini belirtmektedir. Kış mevsimi, bölgede uzun sürmemekte, kar da fazla durmamaktadır.

Bölgenin yer altı zenginlikleri çok az araştırılmıştır, ama buna rağmen bölgede altın ve bakır madenlerinin mevcut olduğunu gösteren işaretlere çok karşılaşılabılıriz. Kâşgarya ile Hokand arasındaki doğal sınır vazifesini üstlenen batı sıradağlarının saf altın madenlerini içerdiklerini tespit eden Velihanov, kükürt, amonyak, şap, güherçile madenlerinin de bölgede bol bol işletildiğinden bahsetmektedir. Kâşgar bölgesinin en önemli zenginliklerinden biri de doğu nefritidir¹⁹⁷.

3.1.2 Yollar

Doğu Türkistan ile Orta Asya devletleri arasındaki ulaşımı sağlayan tüm kervan yolları Tanrı Dağları üzerinden geçmektedir. Issık Göl havzasından Kâşgar'a doğru üç ana yol uzanmaktadır. Onlar: a) Batı Yolu, yani Üç-Turfan üzerinden geçecek yol.; b) Büyük Aksay yolu; c) Abas-Arpu üzerinden geçecek yol. Bu yolların hepsi Tanrı Dağları üzerinden geçiyor ve sıkıntısı bol, zorlu yollardır. Bu yollarda sadece deve ile yolculuk yapılabilmektedir.

Velihanov'a göre, Fergana vadisinden Kâşgar'a doğru atla yolculuk yapmaya müsait birçok yol ve iki kervan yolu uzanmaktadır. Bu kervan yollarının biri, Andijan'dan çıkıp Uzgent, Şadırgöl bölgeleri ile Touynbaşı nehri üzerinden geçilip Kâşgar'a ulaşılacak yoldur. Bu yol çok eski zamanlarda bile, Orta Asya devletleri ile Çin hanedanlarının arasındaki ticarî ilişkilerde kullanılmıştır. Daha sonra, bu yoldan Turan'ı işgal eden Moğol orduları da

¹⁹⁶ Velihanov, Altı şaharga sapar, s. 248, 249.

¹⁹⁷ Nefrit- Bazen, Türkçe'de "yeşim nefrit taşı" olarak geçen bir değerli taş cinsidir. Genelde, yeşil olarak bulunur. Sarı, beyaz, kahverengi, siyah, kırmızı ya da beyaz lekeli yeşil renklerde de olabilir.

geçmiştir (XIII y.y). Hokand şehrinin inşa edilmesi ve yükselmesi neticesinde bu kervan yolu önceki önemini kaybetmiş ve kullanılmayacak hale gelmiştir. Bugünlerde buradan, arada sırada Kırgızlar ile koyun karşılığında değiş-tokuş yapan Andicanlıların küçük tüccar kervanları geçiyor. İkinci yol ise, bize “Kâşgar Boğazı” ismiyle tanınmış olan, Terekti-Davan geçidinden geçilecek yoldur. Bu yol, Oş bölgesinden başlayıp Kâşgar’da sona ermektedir. Dört mevsim boyunca yolculuğa açıktır ve her gün buradan yük yüklenen at dizileri geçmektedir. Yol boyu ot ve odun stoklarınca zengindir. Hokand’tan yola koyulan kervanlar bu yoldan Kâşgar’a 18 günde ulaşmaktadır.¹⁹⁸

Bolor, ya da Andicanlıların adlandırdıkları diğer ismiyle Ala Dağ sıralarının batı kısmındaki dağ yamaçları çok yüksek ve dimdiktir. Dağ zincirinin doğu kısmını yüksek ve soğuk iklimli Pamir platosu kaplar. Bölgeye, sadece yazın bazı Kırgız kabileleri uğrayıp yazı burada geçirmektedir. Bolor üzerinden sadece bir kervan yolu geçiyor, bu yol da Badahşan’a doğru uzanmaktadır. Bazılarına göre, Badahşan yolu, çok zorlu bir yoldur ve sadece atla yolculuk yapılabilmektedir. Yarkend’ten çıkan yol, Badahşan üzerinden Hulum’a¹⁹⁹ doğru gitmektedir, oradan da Buhara ve Kabil’e uzanmaktadır. Kervanlar, Buhara’ya yaklaşık 65 günde gidebilmektedir. Pamir, Kırgız göçlerinin arkasında bıraktıkları bir sürü yollarla örtülmüştür. Bu yolların tümü, Hokand Hanlığına, ya da Karategin²⁰⁰ ile Darvaz’a²⁰¹ doğru uzanmaktadır. Kuenlun Dağları üzerinden geçen daha birçok yol bulunmaktadır. Birincisi, Keşmir’den çıkıp Dayir yolu²⁰² vasıtasıyla Korçu ve Yarkend’e gelmektedir. İkincisi ise, Yarkend’ten çıkıp Kandjut²⁰³ ve Gundze²⁰⁴ üzerinden İskardo’ya²⁰⁵ uzanmaktadır. Bölgeyi komşu ülkelerle bağlamakta olan en önemli kara yollarının birisi de Karakorum geçidinin bulunduğu güney yoludur. Doğu Türkistan, Karakorum yolu vasıtası ile Tibet ve Hindistan’a bağlanmaktadır. Bu yolun Tibet’e kadar uzanan kısmı otlığı fakir, ıssız bölgelerden geçmektedir, yolun Tibet’ten Hindistan’a uzanan kısmı ise sıkıntılı ve zorlu olduğundan dolayı, Hindistan malları bölgeye Buhara üzerinden, yani Terekti yolu vasıtasıyla

¹⁹⁸ Velihanov, a.g.e, c. 3, s. 98-99.

¹⁹⁹ Hulum (Hulm)- bugünkü Taşkurgan şehridir, Afganistan’ın kuzey kısmındaki Hulm nehrinin aşağı kısmında yerleşmiştir.

²⁰⁰ Karategin- eski Pamir Prensliğidir. Merkezi Garm kasabası olan bu prensliğin hududu, Vaş-Surhob nehrinin orta akışındaki havzadır. Şimdi bu bölge Tacikistan’a bağlı bölgedir (Garm ilçesi).

²⁰¹ Darvaz- Hududu tahminen, Darvaz, I Petro ve Vaç gibi zorlu dağ engebeleri ile Pyandj nehri burgaçlarının büyük kısmı arasında bulunmuş olan eski Pamir Prensliğidir. Şu an bu bölge Tacikistan’ın özerk bölgesi Dağlı-Badahşan bölgesi hudutlarında bulunmaktadır.

²⁰² Dayir yolu- güneyden, yani Keşmir’den çıkıp, Karakorum dağlı yamaçlarında bulunan Karakorum dağ geçidi vasıtasıyla Yarkend’e giden yoldur.

²⁰³ Kandjut- Hunza ve Nagar Prensliklerinin eskideki ortak isimleridir.

²⁰⁴ Gundze (Hunza)- Gindukuş dağlı bölgesinde bulunan küçük prenslik. Hududu, tahminen Keşmir’in kuzey kısmı ile Hunza nehri arasında bulunmaktadır.

²⁰⁵ İskadro- Keşmir’in sınır bölgelerinden olan Baltistan’ın merkezidir. Şehir, Şayok nehrinin Hint nehrine döküldüğü kısmında bulunmaktadır.

getirilmektedir. Yarkend'ten Tibet'e kadar 40 günlük yol vardır; Tibet'ten Keşmir'e ise 12 günde gidilebilir. Bu yollarda yük taşıma için at ve yak kullanılmaktadır.²⁰⁶ Genel açıdan bakılırsa, Doğu Türkistan'ı üç tarafından kaplamakta olan dağlardaki geçitler ve dağ yolları komşu ülkelerle irtibat kurmakta hayli sıkıntılı ve zordur. Sadece, Tanrı dağlarının Aksu bölgesi civarında Bolor dağları ile kesiştiği hat irtibat için hayli önemli rol oynamaktadır. Yukarıda ismi geçen yollar, ayrıca Terekti yolu kervan ve askerî bölümlerin yolculuk yapmasında rahatlıkla kullanılabilir durumdadır. Çünkü, Terekti yolu daimi ticaret faaliyetlerine açıktır ve buradan her gün kervanlar geçmektedir. Kışın, bölge çevresindeki dağları kalın kar kapladığı için Terekti ve Muzart geçitleri hariç tüm dağ yolları irtibata kapanmaktadır. Bu yollar Kasım ayında, bazen de Ekim'de kapanıp, Mart ayında bazıları ise bundan daha geç zaman içinde irtibata açılmaktadır.²⁰⁷

Çin ile Doğu Türkistan arasını bağlayan bir yol vardır. Bu yol son derece iyi yapılmış, iki bölge arasındaki irtibata hayli yararlı bir yoldur. Yol boyundaki belli mesafelere Çin karakolları inşa edilip, buraya 15-20 Çin askerî ile bir subay ve birkaç Türkistanlı aile yerleştirilmiştir. Çin askerî bölgedeki sükûneti korumak için görevlendirilmiştir. Eğer bölgede bir isyan ya da savaş vaziyeti ortaya çıkarsa, bu yol boyundaki karakollar birbirleriyle acil irtibata geçip, bölgedeki vaziyeti merkeze iletmektedir. Karakollara yerleşmiş olan Türkistanlı aileler ise, Çinli askerlerin gıda ve vs gerekli ihtiyaçlarını karşılamakla görevlidir. Bununla beraber, yol boyundaki her karakolda savaş ya da isyan sırasında alarm verecek özel fenerler yerleştirilmiştir. Bilhassa, bu karakollar arada sırada yol üzerinden geçen kervanların uğrayıp mola verecek yeri ve gıda ile yem deposu görevini de üstlenmektedir.²⁰⁸

3.1.3 Yazarmın bölgedeki şehir ve yerleşim yerleri hususundaki tespitleri

Bölgedeki meskûn halkın sayısı 580.000 civarındadır. Halk, yukarıda söz konusu olan altı şehirde ya da bu şehirlerin civarındaki yerleşim yerlerinde ikamet etmektedir. Doğu Türkistan, şehir ve yerleşim yerlerinin dış görünüşü tek düze ve yakışsız bir biçime sahiptir. Bölgedeki cami inşaatlarında minareler yapılmamaktadır. Sadece, Yarkend'teki merkez Registan Camii minareli inşa edilmiştir. Küçük Buhara²⁰⁹ evleri kısa ve yayvan çatılı tipe sahiptir. Dışardan gelen bir kimse, ilk önce Doğu Türkistan şehirlerinin sazlık topraktan

²⁰⁶ Velihanov, a.g.e, c. 3, s. 99

²⁰⁷ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 102.

²⁰⁸ Aynı eser., s. 104.

²⁰⁹ Küçük Buhara- Rusların Doğu Türkistan bölgesine verdikleri diğer isimlendirmelerden biridir. Bu isimlendirmeyi Ruslar, aslında Doğu Türkistan'ı kendi tabiiyetlerinde bulunan Batı Türkistan'dan ayrı tanımak için kullanmıştır.

yapılmış surlarını ve surun her köşesindeki Çin usulü, kalbur biçimli minareleri görmektedir. Bütün Doğu Türkistan şehirleri, kalınlığı 5 sajen²¹⁰, yüksekliği yaklaşık 8 sajen ya da ondan biraz yüksek surlarla çevrilir. Şehir kapısının çevresi ile köşe köşeye istinat desteği yapılır. Şehir kapısı üç katmanlı tahtadan yapılır. Şehir surunun dış çevresi de, yaklaşık 3 sajen ya da ondan biraz derin kazılmış hendekle çevrilmiş ve hendek üstüne de irtibat için köprüler inşa edilmiştir.²¹¹

Türkistan evleri, genellikle kilden yapılmıştır. Tabii, şehir yöneticileri ile şehir zenginlerinin evleri, sade halkın meskenlerine göre daha ihtişamlı, daha gösterişlidir. Ancak bu evler de, başkalarının gibi yayvan çatılıdır ve yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Genellikle avlunun iç kısmını havuzlu geniş meydan, ev, bahçe ve hara oluşturur. Evlerin duvarları birbirine çok yakın ve sıkı yapıldığından, caddeden bakıldığında evlerin sadece duvarları ve kapıları görülebilmektedir. Sadece, cami, medrese ve vs. kurum inşaatları cadde boyunca ayrı ayrı dizilerek inşa edilmiştir. Türkistan şehirlerinin caddeleri çok dardır, sadece ana caddelerden iki tekerlekli arabalar geçebilmektedir. Dükkânlar, lokantalar ana cadde boyunca yerleşmiştir. Ana cadde, genellikle şehrin kapısından başlayıp, şehrin merkezindeki çarşı meydanında sona ermektedir. Şehir merkezini halkın çok ziyaret ettiği merkez camii (Registan) ve yerli halkın “Çarsu” diye adlandırdığı çarşı meydanı oluşturmaktadır. Şehrin iç tarafından bir ya da iki kanal geçmekte ve bu suyolları birkaç pınar suyuyla beslenmektedir. Kanal boyunca güzel alleylar (iki yanı ağaçlı yol) yapılmıştır. Kışın ise, şehir ahalişi kanal suyu buz tutunca, su ihtiyaçlarını kanalın beslediği pınarlardan ya da yakın çevredeki ırmaktan karşılamaktadır.²¹²

Çinlilerin “Mançen”, yerlilerin “Gülbağı” (gül bahçesi) olarak adlandırdıkları Çin kalelerinin mimarisi tamamen Türkistanlı şehirlerin mimarisine benzemektedir. Eğer “Mançen”, yerlilerin şehrine yakın inşa edilmişse, o zaman iki arayı bağlayan mutlaka bir cadde olur. Bu cadde boyunca da genellikle Çin dükkân ve lokantaları bulunur. Bu gibi caddeler “Gayçan”²¹³ olarak adlandırılır. Yarkend ve Hoten’de “Gayçanlar” haftalık çarşı görevini üstlenmektedir. Kâşgar’da ise “Gayçanın” büyük kısmı ıssız ve inşaatlıdır.

Türkistan yerleşim yerleri ya da köyleri kendi başına, birbirinden dağınık ayrı ayrı yerleşmiş olan birkaç evden oluşmaktadır. Her ev surla çevrilmiş ve surun çevresi de bahçe, bostan ve tarım alanıyla çevrilmiştir. Birkaç böyle küçük çiftlik iki tarafı ağaçlı yolla birbirine bağlanarak bir yerleşim yerini oluşturmaktadır. Ahalişi yoğun olan köylerde evler birbirine

²¹⁰ Sajen- 2.13 cm uzunluğunda bir ölçü birimi.

²¹¹ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 115.

²¹² Velihanov, a.g.e, C. 3, s.115.

²¹³ Gayçan- çarşı, çarşı caddesi. Aynı yer.

daha sıkı, daha yakın yerleşmiştir, ama duvarlarla çevrilmemiştir. Çinliler büyükçe köyleri şehir olarak tanımaktadır, yerliler ise böyle yerleşim yerlerini “yazı” (ya da “ieza”) yani köy olarak isimlendirmektedir.

En önemlisi, Doğu Türkistan’ın batı kısmındaki altı şehir birbirinden bağımsız, kendi başına ayrı ayrı, özerk yönetim statüsündeki bölgelerdir. Bölgeyi denetiminde tutan Çin hükümeti ise bu bölgelerin iç işlerine karışmamaktadır.²¹⁴ Velihanov bu bölgeleri tek tek ele almaktadır;

Kâşgar, Doğu Türkistan’ın en büyük şehirlerinden biridir. Tahminen, 16.000 eve sahip bu şehir, Kızıl ve Tümen (Tyumen) Nehirlerinin arasında yer almaktadır. Şehir, yüksekliği 6 sajen, sazlık topraktan yapılmış surlarla çevrilmiştir. Şehir surunun aşağı kısmı enli olup (10 arşın), yukarıya doğru yükseldikçe daralmaya başlamaktadır. Surun genel uzunluğu 12 verst²¹⁵ civarında olup, altı silahlı gözcü kulesiyle donatılmıştır. Şehrin doğu ve güney batı kısmında iki kapısı vardır: doğu kısmındaki kapı, Su Darvaza (Su Kapısı), güney batı kısmındaki kapı ise Kum Darvaza (Kum Kapısı) olarak adlandırılmaktadır. Şehir caddeleri, bölgedeki kuru hava nedeniyle pis ve balçıklı değildir ama bununla beraber düz ve düzenli de olmayıp çok dar yapılmıştır. Şehrin sadece iki ana caddesinde iki tekerlekli araba geçebilmektedir. Şehirdeki 4 medrese ve 1 türbe hariç, tüm binalar balçıktan yapılmıştır. Yukarıda ismi geçen 5 inşaat ise, Çin usulü çini kaplama ile cilalanmıştır. Şehir aynı zamanda birbirinden farklı özelliklere sahip iki bölüme ayrılmaktadır: eski şehir; “Kune-şaar” ve yeni şehir; “Yanı-Kurgan”. Şehrin yeni kısmı, yani “Yanı Kurgan” 1838 senesinde şehrin valisi Zurdunbek tarafından yaptırılmıştır.²¹⁶

Şehrin eski bölümü, yüksek tepeli yere yerleşmiştir, yeni bölümü ise daha aşağıda yani yokuş aşağıda bulunmaktadır. Şehir merkezini ticaret alanı “Aytga” ile merkezi cami oluşturmaktadır. Eski şehir, iki mahalleden teşkil olunmuştur: Çarsu ve Ambarçı. Yeni şehir ise, dört mahalleden teşkil olunmuştur. Bunlar: Urdaaldı, Ustenbui, Yumalak-şaar ve Andjan-Kuçadır.

Kâşgar’da genel olarak, 17 medrese, 70 mektep, 8 kervan saray ve bir de ticarî amaçta kullanılan 2 alan bulunmaktadır (Aytga ve Çarsu). Bu çarşı alanlarının birincisi, merkez caminin önünde, ikincisi ise eski şehirde bulunmaktadır. Şehrin iki kapısından merkez “Aytga” meydanına kadar, iki ana cadde uzanıyor. Bu iki cadde boyunu da, lokanta, berber, atölye ve et, yağ ile hazır yemek ürünleri satılan dükkanlar işgal etmiştir.

²¹⁴ Aynı eser, s. 116.

²¹⁵ Verst- ölçü birimidir; 1 verst, yaklaşık 500 sajene ya da 1066.781 metreye eşittir.

²¹⁶ Velihanov, a.g.e, C. 3, aynı sayfa.

Şehirdeki en büyük ve en ihtişamlı kervansaray sayılan Andjan-Saray, merkez meydanda yer almaktadır. Bu saraya Hokandlı gümrük idaresi yerleşmiştir. Hokandlılar, burada oturup yabancılarca bölgeye getirilen ya da bölgeden götürülen malları kontrol etmekte ve onlardan talep edilmiş olan gümrük vergisini toplamaktadır. Kâşgar'da genellikle, yabancıardan: Margulanlı, Afgan, Buharalı ve Tacik tüccarları yoğun bir şekilde ikamet etmektedir. Bu tüccarların çoğunluğu, şehir merkezindeki Uratöpe, Yarkend, Aksu ve Yahudi gibi kervansaraylarında kalmaktadır.

Kum Kapısı havalisindeki günlük pamuk ürünleri satılmakta olan Pahta-çarşısı da, şehrin en önemli noktalarından biridir. Hayvanlar, şehir suru dışındaki “Gayçanda” satılmaktadır. Şehirdeki sükuneti koruma görevini ise şehrin iki köşesinde yerleşmiş olan polis kurumu, yani “tınza” (dınza) üstlenmiştir. Bununla beraber şehirde iki gölet ve şehrin tüm bölümünden geçmekte olan bir kanal (usten) bulunmaktadır. Bu göletlerin biri şehir valisi, yani “hakimbeğin” evi önündeyse, ikincisi de Yumalak-şaar mahallesindedir.

Her Cuma şehirde çarşı düzenlenmektedir ve şehir ile çevredeki köy ahalisi çarşıya kendilerinin hafta boyu el emeğiyle yaptıkları ürünlerini getirip satmaktadırlar.

Velihanov, bununla beraber, Kâşgar şehri civarındaki önemli yerleşim yerlerinden de bahsetmektedir. Ona göre, Kâşgar bölgesine ait en önemli yerleşim yerleri şunlardır: Ustyun-Artış, Astın-Artış, Fayzabat ve Hanarık'tır. Fayzabat'ta yaklaşık 2.000, Hanarık'ta da o civarda, Astın Artış'ta ise 1.500 ev vardır. Bununla beraber, Velihanov, Kâşgar'dan bahsederken, bölge çevresinde bulunan ve bölge ahalisi arasında büyük değere sahip olan evliya kişilerin mezarlıklarına da değinmektedir. Çin kalesi, yani “Maçen”, Kâşgar'ın güneyindeki Kızıl Nehri boyunda bulunmaktadır. Şehir ile kale arasındaki mesafe yaklaşık 7 verst civarındadır. Kalenin inşaatı Kâşgar şehri inşaatına benzetilmiş ve surla çevrilmiştir. Kuzey ve güney tarafında kale kapısı bulunmaktadır. Burada yaklaşık 5.500 civarında Çin askerî konuşlandırılmıştır.²¹⁷

Yanısar²¹⁸ şehri, Kâşgar'ın 70 verst güneyinde bulunmaktadır. Şehir surlarla çevrilmiştir. Şehirde iki kapı ve iki kervansaray mevcuttur. Şehirde bulunan yalnız ana cadde Yarkend Kapısından başlayıp, şehir valisinin evi önünde sona ermektedir. Bununla beraber, vali evinin civarında gölet yapılıp kanal yürütülmüştür. Şehirdeki tüm dükkan, lokanta ve vs önemli kurumlar, yukarıda söz konusu olan ana cadde boyunda yerleşmiştir. Haftalık çarşı, her Pazar günü şehir dışında, Kâşgar Kapısı önündeki “gayçanda” düzenlenmektedir.

²¹⁷ Velihanov, a.g.e, c. 3, s. 120.

²¹⁸ Yanısar sözünün daha doğru söylenme şekli, Yangi-Gissar ya da Yangi-Hisar'dır.

Yanısar şehri yönetimine bağlı olan en önemli yerleşim yerleri şunlardır: Terektek, şehrin 13 verst güneyindedir. Bu yerleşim yeri, kendisinin ürettiği uyuşturucu bitkileriyle ünlüdür (haşhaş). Çılanlık, şehrin 15 verst güneyindedir. Bu yerleşim yerinde bölge ahalisi arasında önemli değere sahip Beğim isimli şahsın mezarı bulunmaktadır. Yanısar'dan Yarkend'e doğru giden yol boyunca, şehir valisine ait büyük bahçe arazisi bulunmaktadır. Bahçe, üzeri nilüferlerle kaplı büyük bir gölet yakınındadır. Çin kalesi, şehirden batıya doğru yarı verst mesafededir. Kaledeki garnizon yaklaşık 2.000 kişi civarındadır.²¹⁹

Yarkend, bölgedeki en büyük şehirdir. Hanlık döneminde hanların ikametgahı konumunda olan şehir, daha sonra Hocalar devrinde de hocaların ikametgahı olmuştur. Şehir, Yarkend- Darya nehrinin iki kolu arasında yer almıştır. Çin tabiiyetinde bulunan Batı ülkesinin güney hattını yöneten "hebeamban"²²⁰, Yarkend'in yakınında bulunan Çin kalesinde ikamet etmektedir. Şehir nüfusu yaklaşık 32.000 ev civarındadır. Yarkend, yüksekliği 8 sajen, uzunluğu 25 verst sazlıktan yapılmış surla çevrilmiştir. Şehirde 4 şehir kapısı, 4 kervansaray, 70 medrese ve polis karargâhı (tınza) bulunmaktadır. Polis karargâhı, merkez Registan camiine yakın yerdedir. Altın-Darvaza kapısından, diğer Kabagat kapısına kadar uzanan ana caddenin boyu şehirdeki en önemli dükkân, kervansaray ve lokantalar tarafından işgal edilmiştir. Şehirdeki ticaret meydanı "Çarsu" da burada bulunmaktadır.

Aslına bakılırsa, diğer Türkistan şehirleri gibi Yarkend'deki ahalinin önemli bölümünü yabancılar oluşturmaktadır. Mesela şehrin önemli mahallelerinden sayılan Urdaaldı ve Sokakul'da yabancı uyruklu tüccarlardan Keşmirli ve Hintliler ağırlıklı olarak ikamet etmektedir. Aksakal-kuşesinde ise Badahşanlı ve Andijanlılar ağırlıklıdır. Şehrin dikkate değer en önemli mimari yapıları olarak, şehir valisinin sarayını ve köhne hem de yüksek minareli merkez camiini (Registan) gösterebiliriz. Buranın pazarı her gün akşam saat 19.00 sıralarında, Registan ile Nashoca-kulu göledi arasındaki caddede kurulmaktadır. Haftalık Pazar ise, her Cuma Çin kalesi ile şehir arasındaki caddede (gayçanda) kurulmaktaydı. Şehrin Altın Kapısından Çin kalesinin kapısına kadar uzanan cadde boyunca sık sık Döngen lokantalarıyla karşılaşılılmaktaydı. Ayrıca bu cadde üzerinde her türden ticaret yapılmaktaydı.²²¹

Çartar, Vahan, Barçuk, Sarı Göl, Kargalı - Yarkend şehri yönetimindeki en önemli yerleşim yerleridir. Yukarıda adı geçen köylerde, genellikle askerî hizmetlerde çalışan

²¹⁹ Aynı yer.

²²⁰ Hebe-amban, daha doğrusu "hebei-amban" (Mancurça); "tsantszan-daçen" (Çince)- bölge yöneticisi anlamına gelmektedir.

²²¹ Velihanov, a.g.e, C. 3, s.120

Dolonlar yaşamaktadır. Barçuk köyünde, yaklaşık 300 kişilik Çin garnizonu yerleştirilmiştir. Yarkend'in batı tarafında yer alan Sarı Göl köyünde Tibet inekleri yetiştirilmektedir.

Çin kalesi, Yarkend'in batısına doğru 2 verst mesafededir. Kale, Kâşgar surlarına benzer epeyce yüksek ve enli surla çevrilmiştir. Burada yaklaşık 2.200 kişilik Çin garnizonu bulunmaktadır.²²²

Çinlilerce İltsa olarak isimlendirilen Hoten şehri, Karakaş ve Yurunkaş ırmakları arasında bulunmaktadır. Şehir, fazla yüksek olmayan surla çevrilmiştir. Şehirde 8 kervansaray mevcut olup, bu sarayların üçü de yabancı tüccarlar tarafından işgal edilmiştir. Hoten'de yaklaşık 18.000 civarında ev vardır. Çin kalesi, şehrin 2 verst batısındadır ve burada 1.400 kişilik bir Çin garnizonu mevcuttur. Hoten'in çevresi yeşil bahçelerle kaplıdır, bir de şehir ile Çin kalesi arasında, Yarkend'teki gibi bir cadde uzanmaktadır. Cadde boyu ticarî işlemlerle meşgul olan dükkânlarla doludur. Hoten, hacimli ipekçilik, halıcılık ve çeşitli, yüksek kalitedeki kumaş üretme sanayisiyle ünlüdür. Yurunkaş Nehri havzasında ise tüm bölgedeki en yüksek kalitedeki nefrit yatakları bulunmaktadır. Her sene burada elde edilen madenler, büyük hacimde Pekin'e gönderilmektedir. Hoten bölgesine bağlı en önemli yerleşim yerleri şunlardır: İltsa, Karakaş, Yurunkaş, Karya ve vs. Bu yerleşim yerlerinin tümünde önemli sayıda ahali yaşamaktadır ve ticarî ilişkileriyle meşhurdur.²²³

Aksu şehri, Aksu ve Kökşal ırmaklarının birbirine kavuştuğu bölgede bulunmaktadır. Şehir, yaklaşık 12.000 evden oluşmuştur. Şehir, hacmi bakımından Kâşgar surlarından küçük olan, sazlık balçıktan yapılmış surla çevrilmiştir. Ancak 4 kapıya sahiptir. Aksu'da 6 kervansaray ve 5 medrese mevcuttur. Şehrin merkezini "Çarsu" ticaret alanı oluşturmaktaydı. Batıdaki Timurçin Kapısından doğudaki Akın Kapısına kadar uzanan ana cadde dükkânlarla, lokantalarla ve vs. doludur. Pazar, haftada iki defa, Perşembe ve Cuma günleri düzenlenmektedir. Coğrafi olarak, Aksu şehri, Çin'in iç bölgeleri ile Doğu Türkistan'ı birbirine bağlamakta olan yolların kavşağında yer almakta ve önemli bir merkez konumundadır. Çin'in iç bölgelerinde üretilen Çin malları ilk önce Aksu'ya getirilip depolanıyor, daha sonra, buradan Orta Asya devletlerine veya Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yöneltiliyor. Bununla beraber, Aksu, coğrafi konumunun uygun olmasından dolayı Çinliler tarafından askerî üs olarak kullanılmaktadır. Aksu çini ve deri sanayisiyle de

²²² Aynı eser, s. 122.

²²³ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 122, 123.

ünlüdür. Bölgede üretilen deri ürünleri komşu şehirler: Hoten'e, Yarkend'e ve Kâşgar'a ihraç edilmektedir.²²⁴

Aksu'dan kuzey doğuya doğru 205 verst mesafede, 500 eve sahip Bay (Çince: Pai) köyü bulunmaktadır. Dağ bölgesine daha yakın mesafede yer alan Bay köyü, hacimli koyunculuk çiftlikleri ve keçe ürünleri ile ünlüdür. Bu yerleşim yerinden doğuya doğru 40 verst mesafede, Çin garnizonunun karargahı olan Sayram köyü bulunmaktadır. Kumbaş ve Aykul, Aksu bölgesine bağlı diğer önemli yerleşim yerleridir. Çin kalesi, şehirden batıya doğru 1 verst mesafededir. Kalenin, Aksu gibi 4 kapısı vardır. Burada, çok sayıda Şan-si vilayetinden gelen Çin tüccarları ve deve yönlendirici Çinli Müslümanlar (huyhuy) yaşamaktadır. Kaledeki Çin garnizonunun sayısı 600 kişidir.²²⁵

Üç Turfan, dağınık ve düzensiz evlerden oluşmuş küçük kasaba ya da daha doğrusu bir yerleşim yeridir. Kasaba sur ya da duvarlarla çevrilmemiştir. Kasabada yaklaşık 4.000, bazı kaynaklara göre ise 6.000 ev vardır. Çarşı, her Pazar günü düzenlenmektedir. Burada büyük cami ya da medreselere rastlanmıyor. Üç Turfan, kendisinin hacimli hayvan pazarı ve Kırgız Ordalarına ihraç ettikleri kaliteli tütün ürünleri ile ünlüdür. Buraya senenin her mevsiminde, göçebe Kırgızlar değiş tokuş amacıyla büyük miktarda hayvan getiriyor. Şehrin dikkate değer tarih olaylarına bakılacak olursa, 1765 senesindeki isyan sonrası buradaki ahalinin tümü idam edilmiş ve daha sonra buraya diğer bölgelerden tarımla uğraşan ekinciler (Tarancılar) getirilip yerleştirilmiştir. Bununla beraber, buraya askerî hizmetle görevlendirilen Çinliler de yerleştirilmiştir. Çin kalesi, Müslüman yerleşim yerinin tam merkezinde yer almaktadır. Son derece iyi donatılmış olan kalede 800 kişilik Çin garnizonu bulunmaktadır.²²⁶

3.1.4 Yazarın Bölgeye İlişkin Tarihî Tespitleri

Doğu Türkistan'ın batı, kuzey ve güneyinden yüksek sıradağlarla kapalı olup, doğuya doğru açık olması; bölgenin kendine özgü tarihî gelişmelere maruz kalmasına neden olmuştur. Bu coğrafi şartların, Türkistan yerlilerine özgü kültürün, karakterinin oluşmasında da tesiri büyüktür.²²⁷

Bölge, ilk olarak M. Ö II. yüzyılda, Çin'deki Han hanedanı döneminde seyyah Çjan Tszyan tarafından keşfedilmiş ve bundan sonra da bu güne kadar ya Çin hanedanlarının ya da Moğol bozkırlarında hüküm süren göçebelerin işgaline maruz kalmıştır. Ama, tam tersine

²²⁴ Aynı eser, s. 123.

²²⁵ Aynı eser, s. 124.

²²⁶ Velihanov, a.g.e, C. 3, s. 124

²²⁷ Aynı eser, s. 124.

batıdaki komşuları tarafından düzenlenen ciddi anlamdaki akınlara maruz kalmamıştır. Hatta tüm Asya'nın fatihi Emir Temür bile Doğu Türkistan'ı işgal edememiştir.²²⁸

Doğu Türkistan'ın eski yerlileri putperest olup, bölgede hâkim olan Budizm dinî IX. yüzyıla kadar kendi üstünlüğünü korumuştur. XIV. Yüzyılın başlarında bölgeye Hocalar, yani Müslüman din adamları gelmiş ve İslam dini bölgede hâkim din konumuna yükselmiştir. Ama İslam dinî, yerli ahalinin örf adetlerini değiştirememiştir. Örneğin, Kâşgarya'da kadınlara tam özgürlük verilmiştir. Hocalar ile onların nesillerinin bölgede bugüne kadar siyasî ve dinî etkileri çok güçlüdür. Hocalar, kendi aralarında Karadağlılar ve Ak dağlılar olarak isimlendirilen, birbiriyle düşman iki siyasî gruba (partie) ayrılmıştır. Bu nedenle, bölgedeki kargaşadan yararlanan Cungarlar, 1750 senesinde Kâşgar'ı işgal etmiştir. Ama, çok geçmeden, 1758 senesinde Cungarların kendileri de Hocaların kaderine maruz kalıp, yeni işgal ettikleri bölgelerle beraber Çin İmparatorluğunun tabiiyetini kabul etmeye mecbur kalmıştır.²²⁹

Verimli yayla ile hayvan sayısının yetersizliği, Çinlileri, Hokandlıların Kâşgar'a bol miktarda hayvan getirip, yerli sanayi ürünleri karşılığında değiş tokuş yapmasına ikna olmaya mecbur bırakmıştır. Bu durum ise, Çinlilerden nefret eden yerli ahaliye, Hokanlıların yardımıyla Kâşgar'da ve diğer şehirlerde sürekli isyan düzenleyen ve bu ayaklanmanın liderliğini yapan Hocalarla devamlı temasa geçmelerine imkan sağlamaktadır.

İlk ayaklanma 1826 senesinde meydana gelmiştir. Çinliler, ayaklanmayı güçlükle durdurup, bu olaydan itibaren Hokandlılar'ın Kâşgar'ı ziyaret etmesini tamamen yasaklama kararı alınmıştır. Ama, bu karara itiraz eden Hokandlılar silahlanıp, bölgeye büyük miktarda asker göndermiştir. Hokandlılar zafer kazanmıştır ve 1830 senesinde iki taraf arasında yapılan barış antlaşmasına göre, Hokandlılar bölgede serbest ticaret yapma hakkını elde etmekle kalmayıp, bununla beraber bölgenin iç işlerine katılma hakkını da elde etmiştir.²³⁰

Bundan sonra da, bölgede Hokandlıların yardımıyla 1847 ve 1857 senelerinde iki ayaklanma daha gerçekleşmiştir. Son ayaklanmaya, Velihan isimli bir Hoca liderlik etmiş ve ayaklanmanın başlangıç aşamalarında hayli başarılarla imza atmıştır. Ama, ne yazık ki daha sonra eli kanlı, acımasız ve sert karakteri sayesinde yanındaki tüm yoldaşlarını kaybedip, tek başına kalmış, daha sonra da bölgeden ayrılıp Hokand'a kaçmak zorunda kalmıştır.²³¹

²²⁸ Aynı eser, s.124.

²²⁹ Velihanov, (2006), s. 249.

²³⁰ Aynı eser, s. 250.

²³¹ Aynı yer.

Hokandlılar, bu isyanların hepsine açıktan açığa katılmakta olsalar bile, Çinliler, Hokandlıların Kâşgar'a gelmelerini önleyememektedir. Bundan dolayı, Hokandlılar, Kâşgarya'da artık Çinlilerle aynı eşit hukuklara sahip olmaktadır.

3.1.5 Bölge Ahalisine İlişkin Tespitleri

Doğudaki bütün Müslüman toplumlarında, Kur'an, toplumsal yapının ve yurttaşlık kaidelerinin ana unsurudur; örf ve adetler ile yasaları da, tüm toplumsal ve uluslararası ilişkiler de Kuran'ın kaideleri ile belirlenmektedir. Bundan dolayı, Müslüman ülkelerindeki ulusların yaşam tarzlarında da, devleti yönetme geleneklerinde de epeyce benzerlikler bulunmaktadır. Ama, Doğu Türkistan'ın bu hususta diğerlerinden çok farklı, ayrıcalıkları vardır. Burada, İslam dinî ülkenin yerli örf adetlerine tabi olup, fanatizm kelepçelerini (esaretini) frenlemek zorunda kalmıştır. Bunu, diğer Müslüman ülkelerinde hiç rastlanmayacak, bölgedeki kadınlara verilen tam özgürlük kanıtlamaktadır.

Metin yazarına göre, Doğu Türkistan'daki Müslüman fanatizminin güçlü olmamasının nedeni de bölgenin coğrafî durumuyla alakadardır. Kendisinin fanatik komşularından insan oğlu geçemeyecek yüksek sıradağlarla ayrılıp, soyutlanmış olan Doğu Türkistan'ın Çin'le sınır bölgeleri, tam tersine açıktır; bu nedenle bölge ahalisi, Çinlilerle her anlamda serbest ilişkilerde bulunmuş ve din hususundaki ağırbaşlı tutumlarını onlardan öğrenmiştir.²³²

Doğu Türkistan ahalisi, toplumdaki yeri ve makamına göre üç sınıfa ayrılmıştır: yöneticiler (beğler), din adamları (ahunlar) ve kara halk (alvan-khaş). Beğler ve ahundlar vergiden muaftır. Kara halk ise kendi aralarında şehir halkı ve ekinciler (dikhan) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu ikisinin arasındaki fark şudur ki, şehir halkı vergiyi parayla, ekinciler ise tarım ürünleriyle ödemektedir. Bilhassa, toplum arasında din adamları, yani bölgeye ilk İslam dinîni getirmiş olan insanların kuşakları, "hocaların" siyasî etkinlikleri ve tesirleri çok güçlüdür.²³³

Velihanov'a göre, o sıralarda Doğu Türkistan'daki yerli halkın genel olarak hitap edilen ismi yoktu. Yerli halk kendilerine: Kâşgarlı, Hotenli, Komullu v.s kendi oturdukları şehir adıyla ya da "yerlik" (o yerli) diye hitap ederlerdi. Bölgenin yerli ahalisi, genel olarak Türk dilinin Uygur lehçesinde konuşurlardı. Çinliler, onları Çantu ("Sarı baş"), Kalmuklar "Hotan", Kazaklar ile Kırgızlar ise tüm Doğu Türkistan ahalisine Kâşgarlılar diye hitap ederlerdi. Velihanov, bölgede yaşayan yerli halkın yaşamını, soyağacını ve bir de anatomisini

²³² Velihanov, (1984), c. 3, s. 157.

²³³ Velihanov, (2006), s. 255-256.

inceleyerek, onların köklerinin bir olduğundan, sadece konuştukları dil ve yaşamlarında bir süre ayrıcalıkların olduğundan bahsederek yerli ulusları üç gruba ayırmıştır:

1. Hami ve Turfan Prensiği ile Lobnor Gölü sahilindeki, göl adıyla anılan bölgede yaşayan eski Uygur kuşakları;

2. Dolonlar- Aksu, Yarkend, Kara Şehir bölgelerinde oturan ahali;

3. Nyugeytler- kendilerinin sözlerine göre kökleri Kırgızlardan (Burut) gelmiş olan, yarı göçebe kabile. Muztağ Dağı civarında yaşıyorlardı ve Turfan bölgesinin valiliğine bağlıydılar. Nyugeytler, hayvancılıkla uğraşır ve çatılarda yaşarlardı.

Bölgenin yerli halkı hariç, burada yabancı başka halklar da yaşamaktadır. Bunlar:

1. Mançurlar, Sibo ile Solonlar, Dahurlar ile Çinliler ve Düngenler;

2. Alatavlı Toraygır- Kıpçak kabilesinin Kırgızları;

3. Asyalı yabancılar ve Şalgurlar (yabancılar ile yerli kadınlar arasındaki nikâh sayesinde doğmuş olan melezler).²³⁴

Çin Sarayının doğrudan denetimi altında bulunan: Mançurlar, Sibo ile Solonlar, Dahurlar ve Merkezi İmparatorluk ahalisi: Çinliler ile Düngenler hepsi de Çin kökenli uluslardır. Mançurların tümüne yakını vali ya da askerî görevlidir, Doğu Türkistan'daki yönetimi ellerinde bulunduran “mandarinler” (asilzadeler) bu kabilenin üyeleridir. Doğu Türkistan'ın kuzey kısmının (Cungarya bölgesi) işgali sıralarında, Ussuri ile Sungarn, Amur Nehirleri boyundan sürgün edilen Sibo ile Solonlar ve Dahurlar, Rus Kazaçileri gibi, İli bölgesindeki askerî mekânlarından bölgeye gelip, bir senelik askerî görevlerini yerine getirmektedir.

Çinlilerin çoğunluğu “yeşil bayrağın” askerleri, başkaları vali, tüccar, zanaatkarı ve sivil ahlidir. Bölgede yaşayan Çinlilerin çoğunluğu Şan-Si ile Gan-su vilayetlerinde doğmuş ve o vilayetlerden sürgün edilmiş ahlidir. Çinlilerin “Hoi-hoi” diye adlandırdıkları Düngenler, kökenleri Şan-Si, Gan-su ve Siçuan vilayetlerinden gelmiş olan Çinli Müslümanlardır; Küçük Buhara'da, Düngenlerin hepsi de ayrı evlerde yaşayıp, lokanta (fuzul) işletip çay ticareti ile uğraşmaktadırlar.²³⁵

Çin hükümeti, Küçük Buhara'yı işgal ettikten sonra, bölgenin bütün büyük ve küçük şehirleri yakınında, bazısı şehirden iki kilometre, bazısı yedi kilometre mesafede bulunan Çin kaleleri inşa etmiştir. Çinliler kaleleri “Mançen”, yerli ahali “Gül bağı” ya da “Yangi Şahar” (yeni şehir) diye adlandırmaktadır. Kökenleri, yukarıda bahsedilen kabilelerden gelmiş askerler ve sivil ahali bu kalelerde ikamet etmektedir, Türkistan şehirlerine ise sadece

²³⁴ Velihanov, (1984), c. 3, s. 157-159.

²³⁵ Velihanov, (2006), s. 252.

gündüzleri gidip gelmektedir. Bununla beraber, Çinliler ile Sibo ve Solonlar sınırdaş bölgeler ile istasyonlarda güvenlik hizmetinde bulunmaktadır. Türkistan şehirlerinde birkaç Çin polisi ikamet etmekte ve kendilerine verilen özel izin ile boyunca şarap dükkanları işletmektedirler.²³⁶

Yabancılara verilen ayrıcalıklar ve kârlı ticaretin sayesinde komşu Asya ülkelerinden gelen birçok tüccar ile zanaatkar ve siviller Küçük Buhara'dan ayrılmayıp, devamlı burada yaşamaktadır. Bu yabancıları sayı ve otoriteleri bakımından ele alırsak, ilk sırada Hokandlılar, ondan sonra Buharalılar, sonra Badahşanlılar ile Keşmirli ve Baltılar gelmektedir. Son olarak isimleri geçen üç halk özellikle Yarkend ile Hoten'da ikamet etmektedir. Burada Afganlar da (Kabilliler ile Loğanlar), Yahudiler de (Buharalı), Hintliler ile Farşlılar da, Şirvanlılar ile Tatarlar da çoktur. Kendi aralarında ayrı bir yöneticisi bulunan Baltılar, Badahşanlılar ile Keşmirli hariç diğer yabancıların hepsine de, Çinliler "An'tszi-djan" (Hokandlılar) diye hitap etmektedir ve iki taraflı anlaşma boyunca onların hepsi de karargahı Kâşgar'da bulunan, konsolosluk ve diplomatik haklara sahip Hokandlı aksakalların tabiiyetindedir. Yabancılar ile yerli kadınlar arasındaki nikah sayesinde doğmuş olan, "Şalgurt" olarak adlandırılan melezlerin soyundan gelen nesiller de tabii oldukları hukuk bakımından yukarıda ismi geçen yabancılarla aynı haklara sahiptirler. Müslüman olan yabancıların hepsine de yerli kadınlar ile nikâhlanıp, geçici olarak evlenmelerine izin veren yerli örf âdetin sayesinde Şalgurtların sayısı pek çoğalmış durumdadır. Konuştuğu dili ile mütemadi yaşadığı mekanı bakımından Şalgurtlar, Doğu Türkistanlı olmasına rağmen, hem Çinlilerden, hem yerli hükümetten bağımsız, tam bir özgür sınıf konumundadır.²³⁷

Doğu Türkistan nüfuzu yaklaşık 580 bin civarındadır. Ama, bu malumat tam olarak doğru bir malumat değildir. Bu rakam, Çinlilerin bölgeyi işgal ettikleri sırada yapılan nüfus sayımında elde edilmiş rakam olup, o günden bu yana Çinliler ahaliden elde edilecek vergiyi bu sayıya dayanarak toplamaktadır. Bu malumat boyunca: Kâşgar'da 16.000 ev (yani aile), Yanısar'da 8.000, Yarkend'te 32.000, Hoten'de 18.000, Aksu'da 12.000, Turfan'da 6.000 ev vardır. Bölge ahalisinin çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır; yerleşim yerleri uçsuz bucaksız hudutları kendisinde bulundurmasına rağmen, buralarda ahali fazla yaşamamaktadır.²³⁸

Küçük Buhara'da Çin garnizonları şöylece yerleşmiştir: Kâşgar'da 5.500 asker, Yarkend'te 2.200, Hoten'de 1.400, Aksu'da 600, ve Turfan'da 800 askerdir. Bu rakamlara, Burçuk (300 kişi), Sayram(300 kişi) gibi büyük köylerdeki garnizonlar ile bölge sınırlarında

²³⁶ Aynı eser, s. 253.

²³⁷ Velihanov, (1984), c. 3, s. 160-161.

²³⁸ Velihanov, (2006), s. 254-255.

bekçilik yapan ve istasyonlardaki askerî bölümleri, tüccar ile sivilleri eklediğimizde, bölgedeki Çin askerî kuvvetlerinin sayısı 15.000'i geçmemektedir.²³⁹

Bölgedeki yabancıların tam sayısının belirlemek çok zordur. Onların çoğunluğu Kâşgar'da yaşamaktadır. Yabancıların, Kâşgar'dan sonraki kalabalık yaşadıkları bölgeler Hoten ve Yarkend'tir; en az buldukları bölgeler ise Aksu ve Üç Turfan'dır. Kâşgar ahalisinin dörtte birini, yani yaklaşık 145 binini yabancılar oluşturmaktadır.

Bölge ahalisi kendi toplumsal kaidelerine göre: patron ve “klijent”²⁴⁰ denilen iki sınıfa ayrılmıştır. İkinci sınıfa temsil eden şahıslar, toplanan vergi hariç, kendi patronlarının tüm ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Çin işgalinden sonra, bu aşağı sınıfın yaşamı daha da acınacak berbat hale gelmiştir. Bugünleri Kâşgar'dan diğer bölgelere göç etme hareketleri tüm hızıyla devam etmektedir.

Yerli ahalinin kendine has karakterinden bahsedecek olursak, onlar çok samimi ve dost canlısı, güler yüzlü, çalışkan ve epeyce nezaketli bir halk oldukları söylenebilir.²⁴¹

3.1.6 Bölgedeki Yönetim Sistemi ve Siyasî Duruma İlişkin Tespitler

Metin yazarı bir askerî yetkili olduğundan dolayı, incelediği toplumun organize olma yetenekleri ve askerî özelliklerine daha dikkatli bakmış ve daha ayrıntılı yazmıştır. Velihanov'a göre, Doğu Türkistan, Çin hükümetinin bir vilayeti olarak, Batı Vilayetler İdaresi, yani İli Valiliğine (tszyan- tszyuna) bağlı bölge konumundadır. Tszyan- Tszyun (vali), Batı Vilayetler İdaresinin yöneticisi ve bu bölgede bulunan ordunun başkomutanıdır. Genel olarak bu hizmete yerli halktan çıkanlar değil, Mançur sülalesinden gelen asilzadeler tayin edilmektedir. Onun “hebeamban” diye isimlendirilen üç yardımcısı olup, bunlardan biri idarecinin (tszyan- tszyunun) yanında kalır; kalan ikisinden biri bölgenin Kuzey hattını, ikincisi de Güney hattını yönetmektedir. Kuzey hattının başkomutanı Tarbagatay bölgesinde, Güney hattının başkomutanı da Yarkend'te oturur²⁴²

Çinliler, bölgedeki iç kargaşalar ile dış güçlerin saldırılarını önlemek amacıyla, büyük şehirler ile stratejik noktalara askerî garnizonlar konuşlandırıp, bölgeyi sıkı kontrol altına almışlardır. Yerli yöneticiler (hakimbekler), kendilerinin oturdukları bölgedeki askerî garnizonların müdürlerine bağımlıdır. Çinli yöneticiler, yerli hükümetin hareketlerini kontrol

²³⁹ Velihanov, (1984), c. 3, s. 160-161.

²⁴⁰ Klijent- Latince bir terimdir. Eskiçağ Roma'sında tam özgürlüğü olmamış sınıftan çıkan ve kendisinin patronuna bağımlı olan şahısa “klijent” diye hitap edilmiştir. Velihanov, bu “klijent” terimini, Çin yöneticileri ile yerli derebeylerinin tabiiyetinde ezilmiş sınıfa temsil eden ahali için kullanmaktadır. Bkz. Velihanov, (2006), s. 256.

²⁴¹ Velihanov, (2006), s. 260.

²⁴² Aynı eser, C. 3, s. 171.

altına almalarına rağmen, onların iç işlerine karışmamaktadır. Yerli yöneticileri tayin etmek, Çinliler tarafından gerçekleştirilir; yüksek makamlı rütbe ve unvanlar, Çin hükümetinin kontrolünden müspet biçimde geçmiş ve Çin İmparatoruna (bogduhana) sadakatleriyle tanınmış olan şahıslara verilmektedir.²⁴³

Yerli yönetim sistemlerine göre, Doğu Türkistan'ın batı bölümündeki şehirler kendi idareleri altındaki kasabalarıyla birbirinden bağımsız, ayrı ayrı idare yapısına sahiptir. Yarkend, Hoten, Kâşgar, Aksu, Yanısar ve Turfan gibi şehirler de kendi idaresi altındaki kasaba-köyleriyle beraber, birbirinden bağımsız 6 bölgedir. Her şehrin kendi idarî yapısı olur ve şehir idarecisine “hakimbek” diye hitap edilmektedir. Şehir yöneticisi “hakimbeğin”, “ışık-aga” namı yardımcısı olup, hazine işlerini ise, “şan-beği” ya da “kazınışbek” diye hitap edilmiş memurlar yürütmektedir. Bu ismi geçen şahıslar şehrin tüm idarî işlerini ellerinde bulundurmaktadır. Doğrudan yönetme ve vergi toplama işlerini hafifletmek amacıyla, halk kendi başına “yüzlük” ve “binlik” diye adlandırılan ayrı gruplara bölünmüştür. Yüzlükleri, “yüzbeği” (yüzbaşı); binlikleri de “binbeği” (binbaşı) yönetmektedir. Birkaç binbaşı da kendi “murapbeklerinin” tabiiyetindedir. Murapbeklerin asıl vazifesi ise, her sene tartışma ve kavgaya neden olan sulama kanallarını yönetmektir.²⁴⁴

Kâşgarya'da yaklaşık 15.000 nefer civarında Çin askerî garnizonu konuşlandırılmıştır. Bu askerî kuvvetler, Çinli ve Mançur ırkıdan oluşmuş olup, ordunun büyük kısmı silah bakımından yay ve okla donatılmıştır. Savaş tüfekleri çok az, topçu bölümleri acınacak haldedir. Askerî kalelerin savunmasında top yerine, üç kişi tarafından yönetilen kale tüfeği kullanılmaktadır. Çinlilerin savaş kabiliyetlerinin zayıf olduğu bize daha önceden malumdur, ama Kâşgarya'daki Çin askerînin askerî kalitesi çok daha kötü durumdadır.

Bölgede muhtemel bir savaş durumu için Çinliler, Lyançjou'da savaş stokları konuşlandırmış ve Komul ile Ürümçi'de ise tarım ürünleri saklanan dükkânlar yaptırmıştır. İç Çin ile iki bölge arasında ulaşım olması halinde ayda bir kere, sair zamanlarda ise dört-beş ayda bir kere gerçekleşmektedir. Buna göre, bölgede meydana gelen ayaklanma hususundaki haber merkeze ulaştıktan sonra, bölgeye gönderilecek yardım ile gıda maddeleri altı ay müddetinde oraya ulaştırılamamaktadır. Bölgedeki Çin askerî karargâhı, Gulca'daki askerî karargah ile on sekiz veya yirmi günde bir irtibatta bulunmaktadır ve İli vilayetindeki askerlerden büyük yardım beklemek bile çok zor bir ameliyedir. Böyle bir durumda, yerli ahali ile ittifak kurmuş olan düşman gücün, hangi bakımdan alınırsa alınsın Çinlilerden hayli üstün çıkacağına hiç şüphe yoktur. Çinlilere sadakati tam olan şehirlerin hepsinde de yaşam

²⁴³ Aynı eser, s. 171.

²⁴⁴ Velihanov, (1984), c. 3, s. 172.

için gerekli besin stokunun, özellikle, süt, yağ ve et gibi gıda maddelerinin yetersiz olduğu görülmektedir.²⁴⁵

Savaş noktasından bakıldığında, Aksu, Doğu Türkistan'ın güney hattının en iyi ve en önemli noktalarından sayılmaktadır. Altı şehir bölgesi, İç Çin ve İli vilayeti ile Aksu vasıtasıyla irtibatta bulunmaktadır. Bundan sonraki güvenli noktalar, dış saldırılara maruz kalma tehlikesi büyük olan Kâşgar şehri ile iç yolların göbeğinde bulunan Burçuk ve Çin yolunu savunmakta olan Byugur'dur. Byugur şehrinin yakınından sadece bir patika geçmektedir. Küçük Buhara çevresindeki yüksek sıradağlar, dış saldırıdan korumakta olan bir doğal kale görevini üstlenmektedir. Kış mevsimine gelince, özellikle, kar kalın yağdığı sıralarda Terekti geçidi hariç tüm dağ geçitleri dış irtibata kapanmaktadır.²⁴⁶

Kuenlun ile Bolor dağlarının yolları çok zordur ve bu yollar azıcık asker gücüyle muhafaza edilebilir durumdadır. Sadece, Aksu ile Yanısar arasındaki elverişli yollar asker konuşlandırıp, muhafaza etmeyi gerektirmektedir. Duruma göre, Kâşgar şehri, Çinlilerin, Hokandlılar ile Hocaların istilacılık hareketlerine karşı dayanabilecek sağlam bir kale konumuna sahip olması gereken bir kaleydi, ama bu görevi yerine getirememektedir. İç disiplini askerî güçle korumanın gerekliliği, Çinlileri, devriye askerlerini sınır bölgelerden çok, ahali kalabalık şehirlerde daha fazla tutmaya mecbur etmektedir. 1825 senesinden bu yana, Çinliler kendi askerlerini yerleştirmek amacıyla özel kaleler inşa etmişlerdir. Çin kaleleri ve genel Doğu Türkistan şehirlerinin hepsi de balçıktan yapılmış, yüksekliği 6-8 sajenlik kalın surla ve genişliği 3 sajenlik derin hendekle kuşatılmıştır. Surların Çin kameriyesi gibi birkaç kulesi bulunur. Çin kaleleri ile Küçük Buhara şehirlerinin surları o kadar sağlam olmamasına ve güçlü düşman saldırısına dayanamayacak durumda olmasına rağmen, Asyalı askerler bakımından bakıldığında, bu kaleler sarsılmaz, sağlam kalelerdir. Bundan dolayı, onlar bu kaleleri sadece içerideki ahaliyi kıtlığa maruz bırakarak işgal edebilirler.²⁴⁷

Bölgeye bağlı güney hattının, Çin hükümetine sadık olduğundan kendisi bile şüphelidir. Bölge ahali, Çinlilerden nefret etmekte ve bölgede cereyan etmiş olan aralıksız isyanları daima desteklemektedirler. Sadece, askerî güç ile sert müdahaleler ahali arasındaki sükuneti koruyabilmektedir. Bölgedeki Çin hakimiyetinin bu güne kadar ilga edilmesine engel olan ve Hocalar liderliğindeki tüm isyanların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan sebep, evvela, yerli ahalinin kendi aralarındaki iç çekişmeler ve sadakatsizliği (ayrılıkçılığı), ikinci

²⁴⁵ Velihanov(2006), s. 272,273.

²⁴⁶ Aynı yer.

²⁴⁷ Velihanov, (1984), c.3, s. 176,177.

olarak da Hokandlıların etkisidir. Bu nedenleri geniş manada açıklayacak olursak, birinci neden: daha önce bahsettiğimiz gibi bölge ahalisi kendi aralarında, Hocalar liderliğinde Karadağlılar ve Ak dağlılar olarak isimlendirilen, birbiriyle düşman iki siyasî gruba (partiyeye) ayrılmıştı ve bugüne kadar birbirleri arasında acımasız mücadeleleri devam etmekteydi. İkinci neden ise, yukarıda bahsettiğimiz gibi, 1830 senesinde iki taraflı barış antlaşmasına göre, Çin tarafı Hokand tarafının bölgede serbest ticaret yapma hakkını, bununla beraber bölgenin iç işlerini yönetme hakkını elde etmesine ikna olmuştu.²⁴⁸ Buna karşılık olarak, Hokand tarafı tabiiyeti altında bulunan Hoca nesillerini kendilerinin sıkı denetiminde tutmak ve onların Doğu Türkistan şehirlerinde yapmak istedikleri ayaklanmaların gerçekleşmesini engellemek sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu sebepler ortadan kalktığı gün Doğu Türkistan'ın, hiç olmazsa Altı Şehir bölgesinin Çin hakimiyetinden bağımsız olacağına şüphe yoktur.²⁴⁹

Zahmetli ağır vergi, Çinlilerin ve onların tayin ettikleri yerli derebeylerinin yasa dışı eziyeti ile yiyciliği, zorbalığı Altı Şehir ahalisini pek öfkelenmektedir. Bundan dolayı, onlar, Çinlilerden de, kendi yerli yöneticilerinden de olabildiğince nefret etmektedirler...

Kazak halkının meşhur bilim adamı, oryantalist ve aydını Çokan Velihanov, çok kısa süren hayatına rağmen, ilim dünyası için muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. Onun, Orta Asya ile Doğu Türkistan halklarının tarihî, coğrafya ve etnografyası hususunda kaleme aldığı eserleri tüm bilim dünyasında büyük yankılara neden olmuştur. Çokan, Kazak sahrasındaki göçebe toplumun ortasından çıkarak, ilim dünyasının zirvesine yükselen, tüm Rus ve Avrupa ileri gelenlerini kendine hayran bırakan büyük yetenek olmuştur.

Çokan, kısa hayatının önemli bir kısmını doğuyu tanımaya, onun gizemli dünyasını keşfetmeye adanmış münevver bir bozkır çocuğudur. Onun yaşadığı ve ilmi faaliyetlerde bulunduğu dönemlerde, uçsuz bucaksız bozkır hayatını, Tanrı dağlarının yüceliğini, Doğu Türkistan'ın gizemli yaşamı ile topraklara gömülmüş tarihîni anlatabilen kimse yoktu. Onun eserlerini okurken ve o eserlerin metinlerini incelerken, biz o metinlerden doğunun kokusunu, büyüklüğünü ve yüceliğini, bir de Çokan'ın güzel, gizemli Doğuya olan tertemiz aşkını hissedebiliriz...

Metinleri bakımından incelendiğinde Çokan, İslamiyet'in ve taassubun düşmanı olduğu kadar, Şamanizm'in, din meselesinde eski Türklerin gösterdiği müsamahakârlığın hayranı, ve Türk milli ananelerinin perestîşkarıdır.²⁵⁰ Ona göre, Türkler doğaya taparlar ve bu en mükemmel bir dindir. “Şamanizm, materyalizmin nihai şeklidir. Buna göre insan öldükten

²⁴⁸ Velihanov, (2006), s. 250.

²⁴⁹ Aynı eser, s. 274.

²⁵⁰ “Sahradaki Müslümanlık Hakkında”, bkz: Ç.Velihanov, Altışaharga sayahat, Almatı, 2006, s.114-120; Togan, a.g.e., İstanbul, 1981, s.545.

sonra uluhiyete karışmaktadır, bu nihai spiritüalizmdir ve çok mükemmel bir fikirdir. Çünkü, fizikötesinin (metafizik) dalaletlerinden uzaktır. O, insanların cemiyet şartlarında gelişmesine ve cemiyet kanunlarının olgunlaşmasına geniş imkanlar vermektedir. Velihanov, “Kazaklardaki Şamanlığın Kalıntıları” isimli makalesinde.²⁵¹ Karlayl’in (Carlyle) “ibadet en yüksek hayrettir” dediği, Şamanizm’de açıkça görülür. Doğa ve insan, hayat ve ölüm hayretin en esaslı ve büyük mevzuları ve her zaman tatbik edilen sırları olmuşlardır. Tabiat ve insan; söyleyiniz tabiat ve insan! Bundan daha esrarengiz ne vardır? Dünyayı bilmek, öğrenmek, onun harikulade kuvvetlerini anlamak, insanın diriliğe ve ölüme münasebeti, işte Şamanizm’i doğuran bunlardır. Bunun esası kâinatta, doğada, ölmüş insanların ruhuna tapmaktır.” diye bahsetmektedir. Çokan’a göre “Kazak Sultanlarının, yani ecdadı olan Cengiz evladının devletçilik ananeleri, İslam ananelerinden ve şeriattan çok daha yüksektir. Kazakların “yargu”(yargı, mahkeme işleri ve kanunlar) işlerini ıslah ederken İngiliz yargusu örnek alınmalıdır. Kazak yargusunun esası, sadelik ve bürokratsızlıktır.”²⁵² Bu yargu her halde Rus kanunundan ve şeriattan yüksek telakki olunduğu içindir ki Çokan, Kazaklar arasında İslam ananelerini neşredip Kazak milli ananelerini bitirmeye çalışan Buhara hocaları ve emirlerinin, Kâşgar hocalarının, Kazan Tatar mollalarının düşmanıdır. Eserlerine bakılırsa, o, Kazakların kendi aralarında yaşayıp “Kazaklık” ve “yarım Şamanlık” ananeleriyle uzlaşmış olan “Kazak hocalarını” daha yakın ve zararsız görmektedir.

O, Türkistan’ın göçebe Türklerinin, İslamiyet gibi kuvvetli medeniyete dayanan bir dine intisap edemedikleri halde bile her hangi bir yabancı desise ve entrikalarına kapılmayacağına ve kaybolmayacağına, Kazaklarda yaşayan kültür hissini kuvvetine inanıyordu. O, Ortodoksluğun arkasında gizlenen siyasî temsil gayelerine ehemmiyet vermiyordu. Ona göre yarı Şamanî olan, hayatını eski “yasalarda” tanzim eden manevî azığını eski milli destanlardan alan göçebe Kazakların İslamiyet ve Şamanizm’le karışık dinî, “Buharalıların ve Tatarların dinînden” ayrı bir dindir.

Çokan, Muhammet peygamber neslinden gelen “hocaları” (seyitleri), kendisinin mensup olduğu Cengiz evladı- sultanlara muarız ve rakip bir unsur biliyordu. Pek yakın dostu olan Gutkovski gibi Çokan da natüralist-rasyonalist idi. Ona göre, İslamiyet tesirinden uzak olan göçebe Türkler, doğal istidat, zeka ve karakter sahibidirler. Türk destanları yerine İslam menkıbelerinin intişar etmesine müsaade edilmemelidir.²⁵³

²⁵¹ “Kazaklarda Şamanlığın Kalıntıları” bkz.; Velihanov, a.g.e., s.85-89; Toğan, a.g.e, aynı sayfa.

²⁵²“Kazak Mahkemelerinin Islahı” için bkz. Velihanov, a.g.e s.47-76.

²⁵³ “Sahradaki Müslümanlık Hakkında” için bkz. Velihanov, a.g.e, s.114-120.

Çokan Velihanov'un ilmi eserlerinden Jetisu, Issık Göl, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan hakkında beyan edilen tarihî ve coğrafi malumatlarının önemi çok büyüktür. "Cungarya tasvirleri", "Kırgızlar hakkında yazılar", "Tan-lu, Altışehir (Küçük Buhara) ülkesinin vaziyeti" gibi eserleri de bu cümledendir.

Velihanov'un, Kazak halkının tarihî ve etnografyası hakkındaki araştırmaları, dolayısıyla Kazak bozkırlarındaki içtimai ve siyasî yapılar, ilişkiler ile ilgili makalelerinin de ilmi açıdan önemi çok büyüktür. Örneğin, "Abılay", "Kırgızların soyları", "Eski devirdeki Kazakların silahları", "Sahradaki Müslümanlık Hakkında", "Kazaklarda Şamanlığın Kalıntıları", "Kazakların Göçebe Hayatı Hakkında" v.s. Bazı eserlerine bakarak biz, Velihanov'un sadece tarihçi, etnograf değil, dolayısıyla edebiyatçılık, gazetecilik, söz ustası gibi özelliklerini de fark edebiliriz. Bu hususta onun Kazak halk şiirleri ve Kırgızların "Manas" destanı (tamamlanmayan) üzerinde çalıştığı araştırmaları dikkatimizi çekmektedir. Çokan'ın günlükleri güzel edebi desenle kaleme alınmıştır (" Gulca Seferinin Günlükleri", "Kâşgar Seferinin Günlükleri"). Bu günlüklerde dikkatimizi çekecek şey, yazarın doğayı göz önünde bulundurarak tasvir etmesi ve onu halk yaşamıyla sıkı irtibatta bulundurabilmesidir. "Gulca Günlüklerinde", Batı Çin halklarının şahit oldukları tarihî dönemler ile yaşamı ve medeniyeti, eski devirlerden, XIX.yüzyıla kadar kopmadan gelen tarihî bağlantılardan güzel bir şekilde bahsetmektedir.

Tarihi sürece bakılırsa, Rus hükümetinin Hazar'ın doğu kıyılarındaki bölgelerle ilgilenmesi 1. Petro'nun çarlık dönemine denk gelmektedir. Bilhassa, çarın kendisi de, Rus hükümetinin Hazar'ın doğu kıyılarından doğuya doğru uzanmakta olan uçsuz bucaksız stepler²⁵⁴ üzerinden Hindistan'la irtibata geçip, iki taraflı daimî ticarî ilişkilerin sağlanmasını arzu etmiştir. Çar 1. Petro, bu arzusunu gerçekleştirmek amacıyla, hükümet yetkililerine Hazar'ın doğu kıyılarına bir mürettebat gönderme talimatı vermiştir. Bu emir üzerine harekete geçen Rus hükümeti, 1716 ve 1717 senelerinde iki kere askerî yetkili Prens Bekoviç²⁵⁵ liderliğinde bir araştırma grubunu Hazar ötesindeki Türkmen bölgesine göndermiştir. Bu araştırma grubunun görevi, Hazar kıyılarını dikkatlice gözden geçirerek, daha sonra arkadan gelecek olan Rus ordusunun konuşlanmasına müsait birkaç sahil şeridi keşfetmek ve bölgeye ilişkin genel bilgi edinmektir. Bu görev üzerinde harekete geçmiş olan Bekoviç yönetimindeki mürettebat Hazar denizinin doğu kıyılarına ulaşmış ve bölgede bulunan Türkmen uruğlarının

²⁵⁴ Ruslar, o dönemlerde bu uçsuz bucaksız Orta Asya bozkırlarına "Tatarya" diye hitap ederlerdi. Muravyev, a.g.e, kısım 1, s. 1-2.

²⁵⁵ Prens Bekoviç, I. Petro'nun hocası olan Boris Aleksandroviç Galintsev'in kızı ile evlenmiş ve Hıristiyanlığı kabul eden, aslen Türk olan bir Rus asilzadesidir (asıl adı Devlet Giray'dır). 1717 yılında 3500 askerle Hıve şehrine girdiğinde Şir Gazi Han (1715-1727) tarafından iyi kabul gösterilerek aldatılmış ve şehirde misafir olarak kaldıkları gece hepsi Han'ın emri ile yok edilmiştir.

kabile reisleri ve Hîveliler ile temasa geçmiştir. Ama, Bekoviç'in Hazar Ötesine yaptığı ikinci ve sonuncu seferi sırasında, bölgeyi kendi hakimiyetleri altında bulunduran Hîveliler ile Bekoviç mürettebatı arasında bir anlaşmazlık meydana gelmiş ve bunun neticesinde Hîveliler, Bekoviç başta olmak üzere tüm Rus mürettebatını katletmiştir. Bu feci olaydan bir müddet önce, Bekoviç komutasındaki araştırma grubu, Hazar'ın doğu kıyılarında birkaç başarılı keşifte bulunmuş ve daha sonra gelecek olan Rus tüccar ve askerî gemilerinin yanaşabileceği, bununla beraber, gelecekte gerçekleşecek Rus işgali sırasında Rus askerî karargahının yerleşeceği, Mangışlak, Aleksandr-Bab ve Krasnovodsk (Kızıl Su) gibi üç sahil şeridini gözden geçirerek ilk Rus kalelerinin temelini atmış ve buradan da Astrahan'a dönmeyi kararlaştırmışlardı.²⁵⁶

Bu olaydan sonra, Rus hükümetinin Hazar ötesine ilişkin faaliyetleri bir süre durgunluk geçirmiş gözükmektedir. Buna rağmen, 1813 senesinde, dönemin Kafkas Ötesi yöneticilerinden olan General Nikolai Federoviç Rtişev, Derbentli Ermeni tüccar Muratov'u Hazar Ötesi'ne vekil olarak göndermiştir. Daha önce, Astrabad'ta tüccarlık yapan ve bölgeye ilişkin hayli bilgisi olan Muratov, Kafkaslara geri dönüşünde General Rtişev'e mühim bir öneride bulunmuştur. Ona göre, Hazar Ötesindeki Türkmen aşiretlerinin hanı Sultan Han, ülkesini rahatsız etmekte olan İran ve Hîve saldırıları karşısında Ruslarla iyi ilişkiler kurmaya niyetliydi. Bundan kısa zaman sonra, Kafkas Ötesi Gülistan Rus askerî karargâhına, Sultan Han'ın gönderdiği Türkmen aşiretleri reislerinden oluşan bir Türkmen heyeti teşrif buyurmuş ve kendilerinin iki taraflı mühim ilişkiler kurmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ama, ne yazık ki, o sıralarda Rus hükümeti ile Karabağ barış anlaşmasını sağlamış olan İran hükümeti, kendilerinin eski düşmanları Türkmenlerin Ruslarla yaklaşmasından rahatsızlık duymuş ve acil müdahaleye geçmiştir. Ruslarla barış antlaşmasını sağlayan İran lideri Abdül Hüseyin Han, Kafkas yöneticisi General Rtişev'le irtibata geçmiş ve onu Türkmenlerle bir anlaşma yapmamaya ikna etmiştir. İranlıların isteklerini kabul gören Rus heyeti, görüşmeye gelen Türkmen heyeti ile ciddi anlamda görüşmeksizin, onlara hediyeler vermiş ve sessizce ülkelerine göndermiştir. Böyle bir müdahaleye maruz kalacağını hiç beklemeyen Türkmen heyeti çok üzülmüş ve uluslarına düzenlenmekte olan İran saldırılarından korunmak için başka çareler araştırmaya koyulmuşlardır. Bu tarihten sonra, Türkmen aşiretlerinin bir kısmı İran saldırılarına dayanamayıp, onların tabiiyetini kabul etmiş ve onlara vergi ödemeye razı olmuşlardır. İran tabiiyetini kabullenmeyen Türkmenlerin kalan kısmı ise İran saldırılarından halas, daha kuzeydeki Balkan yarımadasına çekilmiş ve Hîve Hanı Muhammet Rahim Han'ın

²⁵⁶ Muravyev, a.g.e, kısım 1, s. 2; Suavî, a.g.e, s. 23-24.

himayesi altına sığınmışlardır. Muravyev, seferi sırasında daha önce ismi geçen Türkmen aşiretlerinin hanı Sultan Han'ın Hîve'ye sığındığına ve orada yaşamakta olduğuna dair bilgiler vermektedir.²⁵⁷

Rus hükümeti, Hazar'ın doğu kıyılarında bulunan bölgeler ile ciddi anlamda Kafkasları işgal ettikten sonra ilgilenmeye başlamışlardır. Çünkü Rus Genelkurmayı, Kafkas'taki Rus askerî üssüne Hazar ötesi bölgeleriyle ilgilenme emri vermiştir. Bilhassa, birinci Rus-İran savaşlarında (1804-1813), Rus silahlı birlikleri komutanı olan N. N. Muravyev, 1819-1820 yıllarında, Kafkas Ötesi yöneticilerinden olan General A. P. Yermolov'un emriyle bölgeye gönderilmiştir.²⁵⁸ Rus hükümetinin isteği üzerine, bölgeye gönderilmiş olan ve aralarında N. N. Muravyev'in de bulunduğu Ponomarev başkanlığındaki Rus mürettebatının üstlendiği başlıca görevler şunlardan ibaretti:

- Hazar Ötesi'ni her bakımdan geniş çapta inceleyip araştırmak ve bu bölge hususunda Rus hükümetini ilgilendiren mühim bilgileri toplamak.

- Rus hükümeti çıkarına, bölgedeki otoriteyi ellerinde bulunduran önemli devlet ve kabile yöneticileri ile temasa geçip dostane münasebetler kurmak ve bu çalışmaların sayesinde Hazar Ötesi ülkeleri ile Rusya arasındaki iki taraflı ilişkileri sağlamlaştırmak ve geliştirmek (ticarî, siyasî, ekonomî vs);

- İki taraflı anlaşmalar sağlandığı takdirde, Hazar'ın doğu kıyılarında, uygun bir sahil şeridinde Rus tüccarlarının ticarî amaçla gelip gideceği, bölge ahâlisi ile ticarî ilişkilerde bulunabileceği, Rus topraklarından getirilen ticaret mallarının güzel bir şekilde depolanıp korunabileceği liman ya da küçük bir kale inşa etmek.²⁵⁹

Muravyev'den önce, Binbaşı Ponomarev, Türkmenlerin Yomud boyunun hanı Kiat Ağa ile irtibata geçerek birtakım anlaşmalar yapmıştır. 1762 yılında doğan Kiat Ağa, Muravyev ve Ponomarev yönetimindeki Rus araştırma grubunun Hazar'ın doğu kıyılarına ulaştığı sıralarda, Balkan çevresinde oturan Türkmenlerin lideri konumundaydı. Kiat Ağa, İran ve Hîve saldırıları karşısında Ruslarla iyi ilişkiler kurmaya çalışmış, buna karşılık Ruslar da Balkan ve civarında serbest dolaşım hakkı elde etmişlerdir.²⁶⁰

Balkan çevresinde oturan Türkmenlerin aşiret reisleri ile hedeflediği anlaşmaları yapmayı başarabilen binbaşı Ponomarev, daha sonra Muravyev'i birkaç yardımcısıyla beraber Hîve'ye vekil olarak göndermiştir. Binbaşı Ponomarev başkanlığındaki Rus araştırma

²⁵⁷ Muravyev, a.g.e, kısım 1, s. 3; Suavî, a.g.e, s. 24-25.

²⁵⁸ Muravyev, a.g.e, kısım 1, s. 1; Necef-Annaberdiyev, a.g.e, s. 257-258.

²⁵⁹ Muravyev, a.g.e, kısım 1, s. 1-5.

²⁶⁰ Necef-Annaberdiyev, a.g.e, s.257, 258.

grubunun ana kafilesi ise Hazar'ın doğu kıyısında kamp kurup, Muravyev'in dönüşünü beklemeye karar vermiştir. Muravyev'in, Hîve'ye vekil olarak gönderilmesinin esas nedeni şunlardan ibaretti:

- Muravyev, Rus hükümeti tarafından gönderilen resmî vekil olarak Hîve Han'ı Muhammet Rahim'i ziyaret edecek ve Hîve ile Rusya arasındaki iki taraflı ilişkileri sağlamlaştırmaya ve geliştirmeye çalışacak (ticarî, siyasî, ekonomî vs);

- Rus hükümetinin isteği üzerine, dönemin Kafkas Ötesi yöneticisi olan General A. P. Yermolov ve Hazar Ötesine geçen Rus mürettebatının Başkanı, Binbaşı Ponomarev tarafından hazırlanmış iki resmî mektubu Hîve hanına teslim edecekti. (Rus hükümeti tarafından Muhammet Rahim Han'ın şahsî adına hazırlanmış değerli hediyelerle beraber);

- En önemlisi de, Muravyev, bölgeye hakkında geniş kapsamda araştırma yapacak ve bunun neticesinde, bölgeye dair Rus hükümetini ilgilendiren önemli malumatlar toplayacak; bilhassa, Hîve ile Hazar Ötesi bölgelerindeki vaziyeti öğrenecekti;²⁶¹

Hîve'ye yolculuğu ve hanlığı ziyareti sırasında karşılaştığı ağır şerait ve sıkıntılar karşısında yılmayan Muravyev, Rus hükümeti tarafından üstlendiği resmî görevini başarıyla yerine getirmiştir. Hîve'de, Hîveliler tarafından tutsak alınıp, hayatı tehlikeye giren seyyah, çok bekletilmesine rağmen Hîve Han'ı Muhammet Rahimle görüşmeyi başarmıştır. Ona, Rus hükümetinin isteği üzerine, dönemin Kafkas Ötesi yöneticisi olan General A. P. Yermolov ve Hazar Ötesine teşrik buyuran Rus mürettebatının Başkanı, binbaşı Ponomarev tarafından hazırlanmış iki resmî mektubu, getirdiği hediyelerle beraber teslim etmiştir. Daha sonra, bir Rus vekili olarak, Muhammet Rahim Han'la iki devlet arasındaki anlaşmayı sağlayan Muravyev, Hîve Han'ının gönderdiği iki elçi ile beraber Hazar'ın doğu kıyılarında kendisini sabırsızlıkla bekleyen Rus karargâhına dönmüştür.

Türkistan görevi başarıyla sona erince Hazar'ın doğu kıyılarında, Hîveli elçilerle beraber Türkmenler adına yine iki elçiyi yanlarına alan Ponomarev başkanlığındaki Rus mürettebatı Kafkaslara doğru yola koyulmuştur. 1819 senesi 24 Aralığında Hazar Ötesine gönderilen Rus mürettebatının bulunduğu "Kazan" korveti, Bakü rıhtımına demir (çapa) atmıştır. Muravyev daha sonra, Hazar Ötesinden gelen Hîveli ve Türkmen elçilerinin Kafkasları ziyareti sırasında onlara eşlik etmiştir.

Kafkas Ötesi yöneticisi General A. P. Yermolov'un daveti üzerine Derbent şehrine ulaşan Muravyev, Kafkas yöneticisine, kendisinin Hazar Ötesinde gerçekleştirdiği vekillik görevi hususunda tafsilatlı şekilde beyan etmiştir. Aleksei Petroviç, bu ikili görüşmeden

²⁶¹ Muravyev, a.g.e, kısım 1, aynı sayfa; Suavî, a.g.e, s. 25.

sonra, Muravyev'i Hîve seferi ve Muhammet Rahim Han'la yaptığı diplomatik görüşmelerin neticesinde ele aldığı beyanname raporuyla beraber Petersburg'a göndermiştir.²⁶²

Başkentte Muravyev, resmî olarak İmparator Aleksandr I'in huzuruna kabul edilmiştir. Hükümdar, Ermolov tarafından organize edilmiş Hîve seferinin neticelerinden memnun olduğunu bildirmiştir. Muravyev, başkentten Kafkaslardaki görevine döndüğünde, artık albay rütbesine terfi etmiştir. Cesur seyyahın, Hîve seferinde yaptığı çalışmaları böylece mükâfatlandırılmıştır.

Muravyev, Hazar Ötesine yaptığı seferi hususunda, kendisinin iki kısımdan ibaret "Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu" eserinde ayrıntılı bir şekilde beyan etmiştir. Eser, 1822 senesinde Moskova'da yayınlanmış ve eser müellifine büyük şöhret getirmiştir. Çok geçmeden bu eser, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi birkaç Avrupa dillerine çevrilmiştir.²⁶³

Muravyev'in iki kısımdan ibaret "Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu" eserinin birinci kısmı yazarın Hazar Ötesi ziyareti sırasında ele aldığı, buldukları ve üzerinden geçtikleri bölgeler hususunda birçok önemli malumatları içeren gezi raporlarından ibarettir. Gezi raporları, yazar tarafından günlük halinde ele alınmıştır. Yazar, günlüklerinde seferinin başlangıcı olan Tiflis kentinden yola koyulup Elisavetopol-Arevşa-Şamaha-Bakü yönüne yaptığı yolculuğunu, Bakü'den Hazar'ın doğu kıyılarına yaptığı deniz yolculuğunu ve Türkmen Bölgesinde yaptığı çalışmalarını, Türkmen Bölgesinden Hîve'ye yaptığı yolculuğunu ve bölgede bulunduğu sıralardaki görüp bildiklerini, son olarak ta Kafkaslara geri dönüş yolculuğunu geniş kapsamda detaylı bir şekilde ele almıştır.

Yazar, Tiflis-Elisavetopol-Arevşa-Şamaha-Bakü yönüne yaptığı yolculuğu sırasında ele aldığı günlüklerinde, genellikle, mola verdiği bu şehirlerin genel yapısını ve bulunduğu coğrafî ortamını, şehirde bulunan dikkate değer mimarî eserler ve onların yapılış tarihini, bu mimarî eserler hususunda ahâli arasında dilden dile dolaşan efsaneleri dile getirmektedir. Örneğin, yazar kendisinin bulunduğu Bakü'den kısaca bahsederken, daha sonra şehrin önemli mimarî yapıtlarından biri olmuş "Kız Kalesi" hususundaki efsaneyi dile getirmektedir vs.

Bakü rıhtımından Hazar'ın doğu kıyılarına yaptığı deniz yolcuğunda ise, genellikle, yazar kendi günlüklerinde, günlük hava durumu ve denizdeki vaziyetten, yolculuk sırasındaki günlük istikametlerinden ve Hazar'ın doğu kıyılarına yakın mesafede bulunan, mürettebatın uğradığı birkaç adada yaptığı çalışmalarından bahseder.

²⁶² A.V.Şişov, Polkovodtsı Kavkazskih voyin, Moskova 2003, s. 462.

²⁶³ Şişov, a.g.e, aynı sayfa.

Hazar'ın doğu kıyılarını ziyareti sırasında ise, yazar kendi gezi raporlarında, genellikle araştırdığı bölgenin yerli ahâlisi Türkmenler hakkında etraflı malumat vermiştir. Örneğin eser müellifi, Türkmen ulusları ve onların yaşamakta oldukları bölgeleri, bölgede bulunan ve bulunma olasılığı bol yer altı kaynakları, boylar arasındaki iki taraflı ilişki, bölge ahâlisinin günlük yaşam tarzı, kültürü ve dinî görüşleri, dünya tanımı, kabileler arasındaki sosyal örgütlenme ve sosyal yaşam, sanayii ve ekonomisi, askerî kabiliyetleri ve savaş kudreti, İran ve Hîve devletlerinin Türkmenler üzerinde yürüttükleri siyasî faaliyetleri, Hazar Ötesi Türkmenleri ile komşu ülkeler arasındaki ticarî ilişkilere ilişkin önemli malumatlar vermektedir. Bununla beraber, metin yazarı kendisinin bulunduğu Hazar'ın doğu kıyılarını (Karaboğaz-Gol körfezi ile Balkan yarımadası çevresini) kara ve denizden gezerek gözden geçirmiş ve kendi gezi raporlarında bu bölgeler hususunda etraflı bilgi vermiştir.

Yazar, Hazar'ın doğu kıyılarından Hîve'ye doğru yola koyulduğu sırada ele aldığı günlüklerinde ise, üzerinden geçtiği uçsuz bucaksız steplerden ve bu bölgenin kendine özgün coğrafi özelliklerinden, yolculuğu sırasında dikkatini çekmiş olan önemli coğrafi nesnelere (dağ yamaçları, tepeler, derbentler), yolculuk boyunca kervanın geçtiği yolların günlük genel durumundan, günlük hava koşulları ile istikametlerinden, bulunduğu bölgelerin odun ve su stokları bakımından zengin olup olmadığından, mola verdikleri yerleşim yerlerinde bulunan kuyu suyunun kalitesi ile bu yerleşim yerinde yaşamakta olan ahâlinin günlük yaşamından, Amuderya Nehri'nin eski yatağı ve yolculuğu sırasında, bölgede karşılaştığı önemli su havzaları ile onları kalitesinden, bazı eski şehir kalıntılarından, bölgeye özgün bitki ve hayvanat dünyasından vs. bahsetmektedir.

Muravyev, eserinin birinci kısmında yani araştırdığı bölgelere ilişkin ele aldığı günlüklerinde Hîve hususunda kısaca bahsetmiş ve fazla yer ayırmamıştır. Buna rağmen, eser müellifi, eserinin ikinci kısmının tümünü bu bölge ile ilişkin tespitlere ayırmıştır.

3.2 N. N. Muravyev'in "Puteşestviye v Turkmeniyu i Khivu" İsimli Eserinde Hîve Hanlığı'na İlişkin Tespitleri

3.2.1 Yazarın Hîve Hanlığının Coğrafi Yapısı ve Hudutlarına İlişkin Tespitleri

Muravyev kendi metinlerinde, Hîve Hanlığı tabiiyetinde bulunan toprakları, idarî ve siyasî bakımdan iki bölüme ayırmaktadır²⁶⁴:

²⁶⁴ N. Muravyev, Puteşestviye v Turkmeniyu i Khivu, Moskva, 1822, 2. kısım, s. 5.

1) Hîvelilerin eskiden bu yana sürekli yaşamakta oldukları kendi toprakları:

Merkezi yönetim ve hanlığın başkenti bu hudutlarda bulunmaktadır.

2) Geçici olarak Hîvelilerin tabiiyetini kabul eden ulus toprakları:

2.1 Hîveliler tarafından askerî güç kullanılarak işgal edilen ulusların toprakları.Örneğin, Teke Türkmenlerinin bir kısmı, Hîveliler tarafından askerî güç kullanılarak hanlığa bağlanmıştır. Ama, hanlığa bağımlı olmasına rağmen, Hîveliler, bu bölgede askerî güç konuşlandırmış değillerdir.

2.2 Zayıflıklarından dolayı, kendi istekleri ile hanlığın himayesi altına alınan ulus toprakları. Örneğin, Hanlığın siyasî etkisi altında bulunan, çok büyük olmayan bir Türkmen ulusu Ata gibi. Bu kabile, XIX. Yüzyılın ilk çeyreklerinde, Hazar Denzine yakın bölgelerde göçer konar hayat geçirmiştir. Daha sonra, diğer bir Türkmen ulusu Yomudlar, Ata kabilesinin askerî güç bakımından zayıf olduğundan yararlanıp, onları anayurtları Balkan Dağı civarından diğer bölgelere sürmüştür. Çaresiz kalan Atalar, daha sonra gerçekleşecek diğer saldırılardan korunabilmek amacıyla, güçlü komşuları Hîve Hanlığının himayesi altına girmeye mecbur kalmıştır.

2.3 Son olarak, ticarî ilişki ve değiş tokuş bakımından Hîve'ye bağlı topraklar. Örneğin, daha bir Türkmen ulusu Çovdur Essen İli, Hîve'ye ticarî ilişki bakımından bağımlıdır. Hîveliler, bu ulusun yaşamakta olduğu Hazarın doğu kıyıları üzerinden Rusya ile ticarî ilişkilerini gerçekleştirmektedir. Bu ulusun bir kısmı, Muravyev'in bölgeyi ziyareti sırasında hanlık hudutlarının iç kısmına göç ederek yerleşmiş ve Hîve hanı Muhammet Rahim'in tabiiyetini kabul etmiştir.²⁶⁵

Hîvelilerin kendilerine ait topraklarının sınırlarını tam olarak açıklamak mümkün değildi. Çünkü hanlık hudutları ıssız ve uçsuz bucaksız steplerle kuşatılmıştı. Diğer taraftan, bazı mekanlarda hanlığın sınırları, komşu göçebe ulusların yaşadıkları steplerle sınırlanmaktaydı.

Hîve Hanlığı hudutlarının ana bölümü, Amuderya Nehri'nin sol boyunu takiben kuzeye doğru uzanmakta ve nehrin Aral Gölü'ne döküldüğü kısmında son bulmaktaydı. Bu nedenle, hanlığın kuzey hudutları Aral Gölü, karada ise gölün doğu sahillerinden doğuya doğru uzanmakta olan, göçebe Kazakların yaşadığı steplerle sınırdış bulunmaktaydı.

Hanlığın kuzey doğu sınırları Amuderya Nehri'nin kıyıları olarak belirlenmekteydi; ama nehrin sağ kanadında konar göçer hayat yaşayan Karakalpak ulusu, Hîve Hanlığı'nın tabiiyetindeydi. Hanlığın güney doğu kısmı boyunca uzanmakta olan stepler, hanlık

²⁶⁵ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 6-7.

hudutlarını, Buhara Emirliği hudutlarından ayırmaktaydı. Hîve'nin güney batısındaki çöl ve stepler, hanlık ile Teke Türkmenlerine ait bölgeler arasındaki sınır konumundaydı.

Hanlığın tüm çevresinin çöl ve kumlarla kaplı olmasına karşılık, Hîve'nin ana bölümü küçük dere ve arklarla çizilmiş, verimli vaha bölgesinden oluşmuştu. Hîve'nin bu bereketli arazisi, yaklaşık kuzeyden güneye 180 verst²⁶⁶, doğudan batıya ise 150 verst kadar genişlikte uzanmaktaydı.²⁶⁷ Muravyev, Hîve'nin coğrafi yapısını değerlendirirken, hanlığı çöl okyanusu ortasındaki bir adaya benzetmiştir. Çünkü, Hîve'nin tüm çevresi uçsuz bucaksız çöl ve kumlarla kaplıydı. Hîve ahâlisinin önemli bir kısmı ise, bu büyük ve geniş çöl okyanusunun belirli köşelerinde bulunan adalar, yani yaşama uygun ve çok geniş olmayan, toprağı verimli vahalarda yaşıyorlardı.²⁶⁸ Hîve'nin iklimi, yazın çok sıcak, kışın ise pek soğuk ve sertti. Çöllerde etkisi güçlü rüzgârlar kumla karışık esiyor ve uzun süre dinmiyordu. Bazen bu rüzgârın sonu kum kasırgasına dönüşürdü. Bu da sefere çıkmış olan tüccar kervanlarına çok külfet ve maddi kayıp getirirdi.²⁶⁹

Hîve hudutlarında önemli su havzalarından, sadece Aral Gölü ve bir de Amuderya bulunuyordu.²⁷⁰

3.2.2 Hîve (Harezmi) Devletinin Eski Konumu

Çok eski zamanlarda Harezmi ismiyle anılan Hîve devleti, şimdiki bulunduğu hudutlarında değil, tamamen başka bölgede, yani biraz daha batıda, Amuderya havzasında bulunuyordu. Bilhassa, Yunanların Oks ve Baktr, Arapların Ceyhun olarak adlandırdığı Amuderya Nehri o dönemlerde şimdiki yönü gibi kuzeye doğru akıp Aral Gölüne değil, batıya doğru akıp Hazar Denizi'ne dökülürdü. Bölge ahâlisi arasındaki efsanelere göre bu nehir, yukarıda sözü geçen eski dönemlerde, dönemin iki büyük gücü İran ile Turan arasındaki doğal sınırı oluşturmaktaydı.

Belli bir zaman sonra, yukarıda söz konusu olan eski Harezmi hudutlarında büyük bir deprem meydana gelmiş ve bu doğal afet sonucunda nehir kendi akış yönünü değiştirmiş, şu anki gibi kuzeye doğru akıp Aral Gölü'ne dökülmüştür. Bununla beraber, zamanının büyük uygarlığını sahiplenen eski Harezmi devletinin de sonu gelmiş ve bütün bir uygarlık harabeye dönüşmüştür. Bu uygarlığa ait işlenmiş yerler, tarım alanları ve verimli topraklar kendi yerini kum ve ıssız steplere bırakmıştır.²⁷¹

²⁶⁶ Verst- ölçü birimidir; 1 verst, yaklaşık 500 sajene ya da 1066.781 metre eşittir.

²⁶⁷ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, aynı sayfa.

²⁶⁸ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 17.

²⁶⁹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 22.

²⁷⁰ Aynı eser, s. 8-9.

²⁷¹ Aynı eser, s. 8.

Muravyev'e göre, Hanlık hududunda, Amuderya suyundan yararlanarak yapılan suni su tesisatları yeterli sayıdaydı.

3.2.3 Hîve'deki Sulama Sistemi ve Su Tesisatlarına İlişkin Tespitleri

Bunlardan en önemlisi, Güktam-On tesisatıydı. Amuderya suyuyla beslenen bu su tesisatı, Hîve şehrinin yukarı kısmındaydı. Su tesisatının yakınında, tesisatı yarım daire biçiminde kuşatan ve onunla aynı ismi paylaşan bir yerleşim yeri bulunmaktaydı. Güktam-On'un kuzey batı tarafında uzanan stepte yine üç büyük su tesisatı yapılmış bulunuyordu: bu tesisatların en güneyinde bulunanına Buz-Gyumen, orta kısmında bulunanına Ak Saray, en kuzeyinde bulunanına ise Daş-Gous diye hitap edilmekteydi. Bununla beraber, güneyde bulunan Buz-Gyumen'in daha güneyinde Hizarist ve kuzeyde bulunan Daş-Gouz'un daha kuzeyinde Arna olarak adlandırılan yine iki yedek su tesisatı mevcuttu. Yukarıda söz konusu olan su tesisatlarında toplanan su, bölge ahâlisinin kendi el emekleri ile yaptıkları birçok küçük suni kanal sayesinde işlenmiş alanlara ulaşır, buradaki arazileri sulamaktaydı. Bazı yerlerde bu su kanalları, çukur bir yere getiriliyor ve toplanan bol suyun neticesinde küçük bir göl, yani baraj hasil oluyordu. Kuraklık döneminde çevredeki meskun halk kendi ihtiyacını bu baraj suyundan karşılamaktaydı. Genel su tesisatlarının toplam genişliği bazen 5 sajene²⁷² kadar ulaşıyordu. Bölgedeki sulama sistemleri o kadar gelişmişti ki, su bulunduğu yerden suni barajlar sayesinde, inanılmaz derecede yukarıya (ufuk üstüne) çıkarılmış ve bazı yerlerde su kanalları, tam köprü gibi birbirinin üzerinden geçecek ve kesişecek biçimde yapılmıştı.²⁷³ Hanlık hudutlarında bulunan kuyu suyunun kalitesi epeyce düşük seviyedeydi ve bundan dolayı, meskun halk tarafından az kullanılmaktaydı.

3.2.4 Eser Müellifinin Araştırdığı Bölgeye İlişkin Bazı Önemli Tespitleri

Muravyev, kendi metinlerinde, yukarıda söz ettiğimiz konular dışında, araştırdığı bölgeye ilişkin hayli ilginç ve dikkatimizi çekecek tespitlerde bulunmuştur. Örneğin, yazarın eski Amuderya (Oks) Nehri'nin eski yatağı ve daha önce eski deniz tabanı olmuş, Hazar'ın doğu sahillerinde bulunan bölgelerin engebelerine ilişkin görüş ve tespitleri dikkate değerdir.²⁷⁴

Yazara göre, Hîve Hanlığı hudutlarını kuşatmış olan steplerin büyük kısmı bitki bakımından fakir, kumlu ve ıssız çöllerden oluşmaktaydı. Sadece, bu büyük ve geniş çöl okyanusunun belirli köşelerinde bulunan adacıklar, yani yaşama uygun ve çok geniş olmayan,

²⁷² Sajen- 2.13 cm uzunluğunda bir ölçü birimi.

²⁷³ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 14-15.

²⁷⁴ Aynı eser., s. 10-17.

toprağı verimli vahalar, yeşillik ve bitki çeşitliliği bakımından epeyce zengindi. Muravyev'e göre, yukarıda söz konusu olan ıssız çöl bölgelerinde yetişmekte olan bir bitki türü ise, fazla yeşilliğe sahip olmayan ılgın ağaçlarıydı. Hazar'ın doğu sahillerindeki kumlu çöl bölgelerine özgün bu bitki türünü, yerel göçebe halk ve bu diyardan geçmekte olan kervan mürettebatı odun stoku olarak kullanırdı.²⁷⁵

Bu bölgeler, içilebilir su havzalarından mahrumdu. Bölgede yaşayan meskun halk ve bu diyarları ziyaret eden yolcular tuzlu kuyu suyunu kullanıyorlardı. Muravyev kendi metinlerinde, Hîve'ye yolculuğu sırasında, Amuderya'nın (Oks) eski yataklarının birinde birkaç içilebilir su kaynağıyla karşılaştığından bahsetmektedir.²⁷⁶

Eser müellifine göre, yaz sezonunda bu ıssız steplerde yolculuk yapmak hayli sıkıntılı ve çok tehlikeliydi. Çöllerde etkisi güçlü rüzgarlar kumla karışık esiyor ve uzun süre dinmiyordu. Bazen bu rüzgarın sonu kum kasırgasına dönüşüyordu. Bu da sefere çıkmış olan tüccar kervanlarına çok külfet ve maddi kayıp getiriyordu.²⁷⁷

Hanlık hudutları, ormanlık alanlar bakımından da epeyce yoksundu. Kendi eserinde, Muravyev, Hîve seferi esnasında, bu bölgede hiç ormanlık alanlarla karşılaşmadığından, böyle bir yerlerin tahminen, hanlığın, Kazak stepleriyle sınır kuzey hudutlarında ya da Amuderya Nehri'nin Buhara Emirliği hudutlarına yakın havzalarında olabileceğinden bahsetmektedir.²⁷⁸

Amuderya Nehri'nin güney batısındaki Hîve Hanlığı hudutları ile onun etrafını kuşatmakta olan stepler, tamamıyla engebesiz, ovalık düzlüklerden oluşmaktaydı. Buralarda göze çarpan en önemli yükseklik, o kadar da yüksekliğe sahip olmayan Sera-Baba dağ engebesiydi. Amuderya Nehrinin doğu tarafındaki hanlık hudutlarında, Şih-Yeri sıradağları yükselmekte ve hanlık hudutlarından kuzey yönüne, yani Aral Gölü'ne doğru uzanmaktaydı. Bununla beraber, Şih-Yeri sıradağlarına karşı karşıya, kuzeye doğru uzanan yapayalnız Kuba Dağı bulunmaktaydı. Yazar, bu dağın muhtemelen, Hazar Denizinin doğu kıyılarında bulunan Mangışlak dağ zincirinin bir devamı olduğundan bahsetmektedir.²⁷⁹

Yazara göre, Hanlık hudutları yer altı kaynaklarınca da epeyce zengindi, ama çok az araştırılmıştı. Bazı söylentilere göre, Şih-Yeri sıradağlarında bakır ile beraber, altın ile gümüşün, kurşun ile kükürdün bol kaynağı bulunmaktaydı. Ama, Hîveliler, bu kaynakların

²⁷⁵ Aynı eser, s. 17.

²⁷⁶ Aynı yer.

²⁷⁷ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 22.

²⁷⁸ Aynı eser, s. 18.

²⁷⁹ Aynı eser, s. 18-19.

sadece ikisini, kurşun ile bakır stoklarının çok az miktarını ilkel aletler sayesinde elde edebilmekteydi.²⁸⁰

3.2.5 Hîve Yolları

Muravyev kendi eserinde, Hîve'ye giden yolların tümünün işlenmemiş ve yetersiz derecede iz bırakmakta olduğundan bahseder. Yazara göre, bu yolların çoğunluğu sık sık kumla tıkanırlardı. Böyle sıkıntılı durumlarda, yolcular kendi yollarından sapmamak amacıyla yıldızları rehber olarak kullanırlardı. Mola yerlerinde kuyu suyu bulunurdu, kuyu suyu bulunmayan bölgelerde ise yolculuk günün batımına doğru gerçekleştirilirdi.

Doğanın acımasız kanunundan ders almış olan bölge ahâlisi, yol manasına gelen hiçbir işaretin bulunmadığı böyle ıssız bölgelerde yolculuk yapmanın ne kadar tehlikeli olduğunu bilir ve yolunu şaşırılmama büyük gayret gösterirlerdi. Bölge ahâlisi böyle ıssız bölgelerde yolculuk yapmakta develeri kullanırdı. Çünkü, bu hayvanlar birkaç gün gıdasız ve susuz halde durmaksızın yolculuk yapabilir ve sahibi için bir sığınak haline gelebilirdi. Steplerdeki yolculuk, mesafe olarak yaklaşık 400 ile 500 verst arasında değişirdi.²⁸¹

3.2.6 Yazarın Bölge Ahâlisine İlişkin Tespitleri (Sosyal Örgütlenme)

N. Muravyev, Hîve'de yaşamakta olan dört ana ulusun kendilerine özgün özelliklerini, yaşamını, karakterlerini ve bir de toplum arasındaki derecelerini değerlendirerek, dört sınıfa ayırmıştır: Tüccarlar (Sartlar), ekinciler (Karakalpaklar), hakimiyeti ellerinde bulunduranlar (Özbekler) ve savaşçılar (Türkmenler). Besinci sınıfı ise çapul sırasında ele geçirilen esirler, yani köleler oluşturmuşlardır. Onlar toplum arasında hiçbir hakka sahip değildi. Onların tüm irade ve hayatı efendilerinin elindeydi. Hîve'deki kölelerin büyük kısmını, çapul sırasında ele geçirilen Ruslar, Farslar ve birde Kürtler oluştururdu. Hanlıktaki Rus kölelerin sayısı yaklaşık 3.000 civarında olup, onları genelde Orenburg hattında yaşayan göçebe Kazaklar ele geçirmiştir. Hîve'deki Fars tutsakların sayısı 30.000 civarında, Kürt esirlerin sayısı ise onlara göre hayli az sayıdaydı.²⁸²

XIX. yüzyılda, yani N. Muravyev'in Hîve'ye seferi sırasında Hîve'yi, ülkenin meşhur ve büyük soylarından kabul edilen, Kıyat-Konrad sülalesinden tayin edilen hanlar yönetiyordu. Han, Aksaray, Maycengil, Han Kalası (Han Şehri) gibi kaleleri kendi ikametgahı olarak kullanırdı. Bilhassa, hanlığın idari işleri İslam dini üzerine kuruluydu.²⁸³

²⁸⁰ Aynı eser, s. 19.

²⁸¹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 22.

²⁸² Aynı eser, s. 29-30.

²⁸³ Aynı eser, s. 36-38.

3.2.7 Yazarın Hîve Hanlığı'ndaki Şehir ve Yerleşim Yerlerine İlişkin Tespitleri

N. Muravyev, 1819-1820 senelerinde ziyaret ettiği Hîve Hanlığı'nın en önemli beş şehirden bahsetmiştir. Bunlardan ilki, Amuderya Nehrinin orta boyunda yerleşmiş olan, hanlığın eski başkentlerinden olan Hîve şehriydi. Bilhassa, han ikametgahı olan han sarayı da burada bulunuyordu. Yaklaşık 3.000 ev ve 10.000 ahâli yaşıyordu.

Yeni Ürgenç, XIX yy civarlarında hanlığın başkenti konumundaydı. Muravyev'in Hîve'yi ziyareti sırasında, şehir hakimi, Hîve Hanı Muhammet Rahim'in kardeşi Kutlu Murat İnah'tı. Şehir, Hîve şehrine nispeten daha büyük ve hanlığın önemli ticarî merkezlerinden biriydi. Ürgenç ahâlisinin büyük kısmını Sartlar teşkil ediyordu. Burada birçok büyük tüccar dükkanları bulunur ve doğunun kıymetli mücevherleri ile eşyaları satılırdı. Ürgenç'ten çeşitli ülkeler ile hanlığın şehirlerine büyük oranda mallar ihraç edilirdi. Şehir ahâlisinin nüfusu, 1. 500 ev, yani 5. 000 kişi civarındaydı.

Şevât ve Kiyat şehirlerinin ünü pek meşhur değildi. Şevât'ta yaklaşık 2. 000, Kiyat şehrinde ise 1. 500 civarında ahâli yaşıyordu. Bu ismi geçen şehirler, göçebelerin yaşadıkları bölgelere yakın olduklarından dolayı, göçebe halklarla ticarî ilişkilerde bulunuyorlardı. Hanlığın beşinci büyük şehri sayılan Gürten, meşhur ticarî merkezleri ve tüccarlarıyla biliniyordu. Yukarıda ismi geçen şehirlerin çevresi, genellikle surlarla çevriliydi.²⁸⁴

3.2.8 Sosyal Hayat, Ekonomi ve Ticaret

Vaha ekonomileri ziraat, zanaat ve ticarete dayanırdı. Orta Asya'nın kurak ikliminde bazı tahılların dışında mahsul alabilmek için sulama şarttı. Vahalardaki yoğun nüfusun beslenebilmesi için sulama kanallarının büyük dikkatle korunması gerekirdi. Büyük nehir boylarında, sulama kanalları ağ gibi örülmüştü. Su alma hakları, arazi haklarından daha önemliydi. Tahıllardan buğday ekmek yapmak için, arpa ise hayvan yemi olarak ekilirdi.²⁸⁵

Vaha bölgesinde yaşamış olan, Hîve ahâlisinin çoğunluğu ekincilik ve bahçecilikle uğraşırđı. Hîve'de yetiştirilen tarım ürünleri, bölge ahâlisinin ihtiyaçlarını karşıladığından dolayı, tarım ürünlerinin büyük kısmı komşu ülkelere, genel olarak göçebe Türkmen ve Kazaklara ihraç edilirdi. Hîve, bilhassa kendi bahçeleriyle de ünlüydü. Bahçe ürünlerinin bir kısmı da aynı yolla, komşu ülkelerin pazarlarına gönderilirdi.²⁸⁶

Hîve ekonomisinin mühim gelirini ticaret teşkil ederdi. Hîve pazarları, Orta Asya'daki en kalabalık ve önemli bir yere sahip pazarlardandı. Ahâlinin bir kısmı el sanatlarıyla

²⁸⁴ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 31-32; Suavi, a.g.e, s. 51.

²⁸⁵ Elizabeth E. Bacon, Esir Orta Asya, New York Sity, 1965, s. 69.

²⁸⁶ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 85.

uğraşırdı. Sanayi bakımından kendilerine gerekli olan şeyler için tezgâhları, atölyeleri vardı. Yerli ve Buhara'dan ithal ettikleri ipekten ve pamuktan kumaşlar, bezler dokurlardı. Hîve kadınları oya, örgü gibi el sanatlarında ustaydılar. Deve tüyünden kepenek ve yorgan (yün) yapağından ehram yaparlardı. Yaptıkları kuşak ve kemer çok güzel ve çok değerliydi. Hîve ustaları, inşaat ve mimarî teknikleri bakımından da Asya'da nam kazanmışlardı. Demirci ocakları iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılıyordu. Hîveliler, şişe yapmayı bilmediklerinden dolayı, şişe dış ülkelerden ithal edilirdi. Suavî, kendi eserinde Hîve'de birçok sabun imalathanelerinin olduğundan ve Hîve sabununun çok güzel kokulu ve ucuzluğu ile tüm Asya'ya tanındığından bahsetmektedir.²⁸⁷

Hayvancılık, Hîve'de hatırı sayılır ölçüde gelişmiş durumdaydı. Hîve'nin geniş sahralarındaki yaylalarında deve, koyun ve büyükbaş boynuzlu hayvanlarla sık sık karşılaşılabilirdi.²⁸⁸ Hîve'de ahâli genel olarak, su tesisatlarının yakınlarında otururdu. Hanlık topraklarının büyük bir bölümünün işlenmesi zor çölle kaplı olmasına rağmen, Hîve ahâlisi her sene bol miktarda hasat elde eder, İran ve komşu göçebe kabilelere ihraç ederlerdi. Ekin olarak, çoğunlukla buğday, mısır, susam gibi bitkiler yetiştirilirdi.²⁸⁹ Bağları ve yemiş bahçeleri mükemmel oluyordu. Ali Suavi, kendi eserinde, Hîve'nin bahçelerinden bahsederken, burada Anadolu'daki meyve ağaçlarından çoğunun bulunduğundan bahsetmektedir. En çok bulunan ağaç, dut olup ipek böceği için yetiştirilirdi. Hîve'de yetişen karpuzun bir benzeri bulunmazdı.²⁹⁰

Hanlığın iç ve dış ticareti, genelde Sartların elindeydi. Bu halk kendi işlerinin ustasıydı. Sartlar, şehirlerde ve kasabalarda yerleşmiş olup genellikle ticaretle uğraşırlar ve sarraflık yaparlardı. Bunların bütün zekâları ve hileleri hangi yolla olursa olsun para kazanmaya çalışmaktaydı. Hîve, komşu göçebe kabilelerin sık sık ziyaret ettiği ve ticarî ilişkilerde buldukları pazarları ile ünlüydü. Göçebeler ile alış veriş genelde, göçebelerle sınır olan panayırlarda gerçekleşirdi. Buraya Türkmen, Karakalpak ve göçebe Kazak kabileleri sık sık uğrar ve alış veriş yaparlardı. Genellikle, onlar Hîve pazarlarına kendilerinin yetiştirdikleri koyun ve deve gibi hayvanları getirirlerdi. Bilhassa, Türkmenlerin halıları ve Atrek ile Gürgen ırmakları boyunda yetiştirdikleri asil cins atları, Hîve pazarlarının gözdesiydi. Yukarıda bahsedilmiş olan ticaret ve alış veriş haricinde, göçebeler Hîve'ye büyük miktarda Rus, Fars ve Kürt köleleri getirirdi. Türkmenler, genelde Fars ve Kürt esirlerini Astarabat ve Horasan'da ele geçirir, Kazaklar ise Rusları Orenburg hattı civarlarında

²⁸⁷ Suavi, a.g.e, s. 92.

²⁸⁸ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 88-89; Suavi, a.g.e, s. 92.

²⁸⁹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 83.

²⁹⁰ Suavi, a.g.e, s. 91-92.

esir alırlardı. Rus esirleri, başka esirlere göre daha pahalıya satılırdı (1000 ruble). Hîveliler de göçebelere satın aldıkları esirleri, bazen Buhara pazarlarında daha büyük paraya satıyor ya da mal karşılığında değiştiriyordu.²⁹¹

Dış ticaret genellikle Rusya ve Buhara Emirliği ile olmaktadır. Hîve'den Buhara'ya deve kervanları yedi günde giderdi. Hîve tüccarları Buhara'dan yerli ve yabancı malları, genellikle canfes, basma, tire, ibrişim, kadife, şal, çini ve meşin alırlardı. Çeşitli mal-mülkün ticaret borsası Ürgenç (Gürgenç) şehriydi. Oradan Rusya'nın Orenburg ve Astrahan gibi ticaret merkezlerine ihracat yapılırdı. Hîve tüccarları, Rusya'ya üç yolla giderlerdi. Biri Kazak bozkırları üzerinden Orenburg'a giden yol, ikincisi ve üçüncüsü ise Hazar Denizinin Balkan ve Mangışlak kıyılarından giden deniz yollarıydı. Bu iki kıyıda Hîve tüccarları, gemilerle Astarhan'a ulaşırlardı. Hîve tüccarları Rusya'ya getirdikleri mallarının bir kısmını para karşılığı satar, kalan kısmını ise İngiliz çuhası, kadife, sırma, iğne, ustura, bıçak, tülbent, şişe gibi şeylerle değiş tokuş yaparak bunları Hîve ve Buhara pazarlarına ithal ederlerdi.²⁹² Bazen de bu iki kıyıya Rus tüccarlarının gemileri gelir, iki taraflı alış veriş yapılırdı.

3.2.9 Din, Adet ve Kültür

Hîveliler, Türk dilinin Çağatay lehçesinde konuşurlardı. N. Muravyev'e göre, onun seferi sırasında Hîvelilerde eğitim seviyesi çok düşüktü. Çok az kişi okuma yazma bilirdi. Bazı Hîve âlimleri, Arapça ve Farsça bilir, bilhassa astroloji, tıp bilimiyle ilgilenirdi. Hîveliler, geleceği öğrenmek ve tahmin etmek işlerine de çok meraklıydılar. Bu hususta bilgelere başvururlardı. Bilgeler kendilerinin kahinlik özelliklerini yıldızlardan alırlardı. Onların yaptıkları yorumlara halk hiç şüphe etmeden inanırlardı. Hatta, han bile bazen Hîve'deki büyük kahinleri huzuruna çağırıp onların verdikleri tavsiyelere uyardı.²⁹³

Hîve tabipleri, genellikle hastalarını doğada yetişen çeşitli bitkilerden elde ettikleri ilaçlarla tedavi ederlerdi.

Hîve hanlığında yaşamış olan ahâli, genel olarak İslam dinin Hanefi mezhebine mensuptu. N. Muravyev'e göre, Hîveliler dini ibadetlerini zamanında ve kusursuz yapmaya çalışırlardı. Bilhassa, Hîve'deki Sünni Müslümanlar, Hıristiyanlara göre Şii'lerden daha çok nefret eder ve onların kanlarını seve seve dökmeye hazırlardı.²⁹⁴ Bununla beraber Hîveliler arasında eski Şamanlık inançları da muhafaza edilmekteydi.²⁹⁵

²⁹¹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 98-99.

²⁹² Suavi, a.g.e, s. 93-94.

²⁹³ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 137-138.

²⁹⁴ Aynı eser., s. 132-133.

²⁹⁵ Aynı eser, s. 136-137.

3.2.10 Hîve Hanlığının Savaş Kudreti

Hîve, çöl ortasında vahalardan ibaret olduğundan, yerleşme bakımından tabîî istihkâmları çöllerdî. Dışarıdan bir düşmanın bu çölleri geçerek Hîve'ye hücumu pek zordu. Coğrafi yeri böyle olduğundan Asya'da düşmanlardan rahat yüzü göremeyen boylar hep buraya gelirler, sığınırldı. Bu bakımdan hanlığın nüfusu günbegün çoğalmaktaydı.²⁹⁶

Hîve'nin her kasabası, her köyü, her çiftliği surlarla çevriliydi. Her hisarın mazgalları, metrisleri ve kaleleri vardı. Hisar içinde mağazalar, değirmenler ve susam yağı için depolar ve mühimmat bulunuyordu. İki-üç yüz atlı mücahidi uzun zaman besleyecek kapasitedeydi. Bu hisarların yapılış nedeni, Muhammet Rahim Han'dan itibaren boylar arasında birlik olmadığından baskın korkusuyla bozgun sırasında mal bakımdan çokça mal edinme ihtiyacından doğmuştu. Bütün hisarlar dört köşe olup, duvarların kalınlığı temelde 4, tepede ise yarım arşındı²⁹⁷. Duvarların yüksekliği ise 3 sajen'di.

Bu duvarlar taşla karışık olarak topraktan yapılmakta ve bütün duvarların çevresi dışından toprak tabakaları ile destek sağlanmaktaydı. Fakat, mazgallar duvarların ve kalelerin tepelerinde olup tüfek atmak için ayak döşemeleri yoktu. Karşı konulduğu sırada merdiven mi kurarlar, belli değildi. Her duvarın uzunluğu 75 arşından 120 arşına kadar değişirdi.

Her hisarın her köşesinde kalesi vardı ve bütün kalelerin tepeleri kubbemsiydi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, bu hisarlar atlı eşkıyalara karşı koymak için yapılmış olup Rusya'nın düzenli ordusuna dayanacak yapıda değildi. Fakat, az da olsa işe yararlardı. Çünkü, etrafına hendekler kazılıp, metrislere döşemeler yapılarak uzun süre başarıyla karşı konulabilirdi. Bir de hazırlanan süvari birlikleriyle geceleri hücumu geçilerek kuşatma yapan düşmana karşı şiddetli baskınlar yapılabilirdi.

Hîve, Gürgenc, Kât, Sevad, Gürleyen adlı şehirlerin hisarlarının çeşitli duvarlarının kalınlığı temelden 7, yüksekliği ise 8 zîra²⁹⁸, uzunlukta idi. Bunlar kül ile karışık topraktan yapılmış toprak tabakalardan tabîyelere ve içerden kalelere sahiplerdi. Hisarların dışarıdan istihkâmları yoktu. Aksaray, Han Kalesi ve av köşkleri hep açıkladığımız şekilde hisarlarla çevriliydi.²⁹⁹

Hîveliler, devamlı asker tutmuyorlardı. Fakat, Özbekler ve Türkmenler her zaman silah kullandıklarından her savaşta bilinen hazır kuvvetlerdi. Öteden beri yiğitlikleri,

²⁹⁶ Aynı eser, s. 103-104; Suavî, a.g.e, s. 98.

²⁹⁷ Bir arşın bugünkü 68 cm'ye eşittir.

²⁹⁸ Bir zira bugünkü 75,35 cm'ye eşittir.

²⁹⁹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 104-107; Suavî, a.g.e, s. 98-99.

kahramanlıkları çeşitli tecrübelerle denenmiş olan, Hîve yiğitleri savaşlarda “serdâr” olarak tâyin olunarak emrindeki askerlerle koruma görevi verilen yere giderlerdi.³⁰⁰

Muravyev’in Hîve’yi ziyareti sırasında, hanlığın ciddi anlamda, doğru düzgün silahlanmış yaklaşık 12.000 süvari kuvveti vardı. Kaldı ki, olağanüstü savaşlarda Hîve Hanı, kendi tabiiyetindeki Sartlar’ı ve Karakalpakistan’ı da silahlandırabilirdi. Böyle bir durumda, Hîve ordusu yukarıdaki rakamı ikiye katlayabilirdi. Ama, bu da hanlığın askerî kuvvetini tam anlamda arttıramazdı. Çünkü, bu uluslar gerçek anlamda savaşçı değillerdi ve bilhassa, kötü silahlarla donatılmışlardı.³⁰¹

Hîve’de yaya sınıfı asker yoktu. Onların en zayıf noktalarından biri de bu idi. Hanlığın tüm askeri birlikleri, atlı süvarilerden oluşmaktaydı. Hîve atlısına Avrupa atları karşı duramazlardı; Avrupa atları bol bol yiyecek ile tembelleştirilmiş, süvarileri sıkı elbiseler ile ve ağır silahlarla donatılmış olduklarından Hîve’nin yavuz atlarını ve hafif süvarisini ne arkasından kovalasa tutabilir, ne de önünden kaçsa kurtulabilirdi.³⁰²

Bilhassa, Hîveliler toplara da sahiplerdi. Bazı yerli kaynaklara göre, onların sayısı otuz civarındaydı. Ama, Muravyev, Hîve şehrindeki han saraylarının birinde bu silah türünün sadece yedi tanesine rastlamıştır. Gördüğü topların hepsi de büyük ölçüde düzensiz, kundağı (top arabası) ve tekerleği kırılmış, işe yaramaz durumdaydılar. Ona göre, Hîve’de tophâne fabrikalarını yaptıran Muhammet Rahim Han’dı. 1819 senesinde, İstanbul’dan getirttiği topçu ustası bu fabrikayı tamamlamıştır.³⁰³

Hîve’de baruthâne de vardı. Çok miktarda barut üretilmekteydi. Barut yapımı için kullanılmakta olan kükürt ve güherçileyi, Hîveliler, Şih Yeri sıradağlarından çıkarmaktaydılar. Genellikle, yurt içinde sarf olunurdu. Önemli bir ticaret malıydı ve genel olarak bu meslekle her zamanki gibi Sartlar uğraşmaktaydılar. Hîve Pazar yerlerinde barut çok ucuza satılırdı, ama bu ürünler tamamen güçsüzdü (etkisizdi). Çünkü, Hîveliler barut yaparken, onu içeren maddelerin tam oranını hesaplayamazlardı.³⁰⁴

Hîve askerinin genel silah ve zırh takımı şunlardan ibaretti: kılıç, hançer, mızrak, yay ve ok, tüfek ve zırh ile miğfer. Hîvelilerde tüfek çok azdı. Mevcut olan tüfeklerin çoğunluğu çok uzun ve çok ağır sade tüfekler olup, kalibreli tüfeklere az karşılaşıldı. İyi kalitedeki

³⁰⁰ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 107; Suavî, a.g.e, s. 98-99.

³⁰¹ Aynı eser, s. 108.

³⁰² Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 109-110; Suavî, a.g.e, s. 100-101.

³⁰³ Suavî, a.g.e, s. 98-99; Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 110-112;

³⁰⁴ Muravyev, aynı yer.

barutla dolu Hîve tüfekleri nişana iyi vuruyordu, ama çok kullanışsızdı. Hîveliler, tüfekte iyi nişan alırlar, ama tüfeği atışa hazırlamakta vs tüfek bakımında çok yavaş hareket ederlerdi.³⁰⁵

Hîvelilerin savaş sırasındaki en önemli silahları, hiç şüphesiz tüm Doğuda meşhur olan, çok hızlı koşan, güçlü ve güzel Türkmen atlarıydı (Ahalteke). Bu atlar inanılmayacak derecedeki büyük zahmetlere katlanabilirlerdi. Türkmen atları, susuz ve yem yemeksizin, hiç durmadan 8 günde bin vers'te yakın yol kat ederek ıssız ve susuz steplerden geçerlerdi. Onlar, bu ağır yolculukta sahibinin kendisiyle beraber alabildiği azıcık "djuganaya"³⁰⁶ kanaat eder ve dört güne kadar susuzluğa dayanabilirlerdi.³⁰⁷

3.2.11 Hîve'yi İşgal Etmenin Bazı İhtimalleri Hususunda

Muravyev, Hîve ordusu, yukarıda söz konusu olan vaziyette ise, hiç şüphe yok ki, tecrübeli ve iyi donatılmış ciddi düşman karşısında fazla dayanamayacağını; hanlığın, işgalci güçlere karşı direnecek şu anki en büyük silahı, onun tüm çevresini kuşatmakta olan ıssız bucaksız, susuz stepler olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Hîve'nin bu doğal kalesi, Avrupa'nın herhangi bir ordusunu korkutabilir, ama Rus ordusunu değil. Hatta, trajik ve başarısızlıkla sonuçlanan Bekoviç araştırma grubunun deneyiminin bile Ruslara, Hîve'yi işgal etmenin zorda olsa, başarılabilir bir faaliyet olduğunu kanıtlamaktaydı.

Muravyev'e göre, bölgeye ile ilişkin edindiği bilgilerin büyük kısmı, hanlığa yönelik işgal hareketlerini gerçekleştirmenin tam zamanı olduğunu açık göstermekteydi. Hiç şüphe yok ki, cesur ve tecrübeli bir komutan yönetimindeki 3.000 kişilik Rus askeri birliği, Rusya ile Asya ülkeleri arasındaki ticarî ilişkiler bakımından çok önemli yeri bulunan bu hanlığı kısa bir vakit aralığında işgal edip ve kontrolü altında tutabilirdi. Muravyev, bu hususta kendi gezi raporlarında tafsilatlı şekilde şöyle izah etmektedir: "Elimizdeki kaynaklara bakılırsa, bugünlerde hanlıktaki vaziyet bizim lehimize. Bölgenin yeni sahipleri olarak isimleri geçen ya da toplumun yönetici sınıfını oluşturan Özbeklerin büyük kısmı, şu anki yöneticileri Muhammet Rahim Han'ın yürüttüğü devlet işlerinden memnun değildir. Bir taraftan, bizim güney sınırlarımızın yakınlarında yaşamakta olan göçebe Türkmen boyları, Hîve'ye sadece ticarî bakımdan bağımlıdır (onlar kendi yaşamları için gerekli olan tüm yiyecek ve erzak ihtiyaçlarını vs Hîve'den temin ederler) ve bunun karşılığı olarak, hanlığın askeri hizmetinde bulunurlar. Türkmen savaşçıları, Hîve ordusunun en önemli kısmını teşkil ederler. Eğer, biz hızlı hareket ederek, onların bizden kendilerine uygun şekilde ekmek almalarını sağlarsak,

³⁰⁵ Aynı eser, s. 115-117;

³⁰⁶ Djugana- Hive steplerinde yetişen bitki türü. Muravyev, a.g.e, s. 117.

³⁰⁷ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s.115-117.

onları kendi tarafımıza çekebiliriz. Hîve hudutlarında bile kendi ordumuzu yeni güçlerle kuvvetlendirmek mümkündür: çünkü, Hîve’de şu sıralarda 3. 000 civarında Rus esir ve 30. 000-den aşkın Fars tutsakları esirliğin tahammül edilemez sıkıntısına maruz kalmakta ve özgürlüğe kavuşma günlerini sabırsızlıkla beklemektedir. Onların sayesinde belki Hîve’de bir kargaşa meydana getirebiliriz³⁰⁸” diye bahsetmektedir.

Muravyev kendisinin hazırladığı gezi raporlarında, Rusların bölgeye yönelik işgal faaliyetlerinde karşılarına çıkacak en zorlu engelin, Hîve çevresini kuşatmakta olan ıssız stepler olduğunu; ama, bu zorlu engeli ucuz atlabileceklerini, çünkü bölgede yaptığı çeşitli çalışmaların sonucunda, Hazar’ın doğu sahillerini Hîve’ye bağlamakta olan ulaşım yollarının en önemli ve yolculuk için en uygunlarını öğrenmiş olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber, yazar kendi metinlerinde, Hîve’ye yönelik gelecekte gerçekleştirilebilecek askeri sefer sırasında, orduyu besleyecek yiyecek ve erzaka Hîve’ye ulaşmaya kadar ihtiyaç duyacaklarını, Hîve’de ise hanlık hududunda ekmeğin yeterince bol olmasından dolayı erzak bakımından sıkıntı çekmeyeceklerinden bahsetmektedir. Ona göre, Ruslar yolculukları sırasında, kendilerine ait erzakları taşıma ve ulaştırma işinde, Hazar sahillerine yakın bölgelerde yaşamakta olan Türkmen boylarının develerinden yararlanabilirlerdi. Çünkü, Türkmenler her bakımdan onlara yardımcı olmaya hazırlardı. Bununla beraber, Ruslar, Türkmenlerden ıssız steplere dayanıklı, güçlü ve güzel yapılı Türkmen atlarını elde edebilirlerdi³⁰⁹

³⁰⁸ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 112, 113.

³⁰⁹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 113-114.

IV. BÖLÜM

Muravyev ve Velihanov'un Eserlerinin Oryantalist Söylem Bağlamında İncelenmesi

Tezimizin esas kahramanları olan Muravyev ve Velihanov, kendi keşif seferleri esnasında Rus hükümeti çıkarları için çalışmakla beraber, buldukları bölgeleri kendi bilimsel amaçları ve bilimsel kaygıları bakımından da etraflıca araştırmışlardır.

Metinlerine bakılırsa, Muravyev, Hazar Ötesi seferi sırasında araştırdığı bölgelerde bulunan eski şehir kalıntılarını veya bazı eski ve tarihî abideleri ziyaret etmiş ve bu mekânları dikkatlice gözden geçirerek, kendilerince ilmî araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu araştırmaları esnasında Muravyev, eski şehir harabelerinin oluşturduğu tepeleri acele etmeksizin gözden geçirmekte, bulduğu köhne eşyaların kalıntılarını dikkatlice inceleyerek, şehrin daha önceki sağlam halini kendi hayalinde canlandırmakta ve bu konu üzerinde dikkate değer yorumlarda bulunmaktadır. Şehir harabelerine arkeolojik bakımdan da araştırma yürüten yazar, bu harabelerin hangi döneme ait olduğunu öğrenmek amacıyla, şehir kalıntıları arasından sikke veya bir tür ev eşyası gibi eşya kalıntılarını bulmaya çalışmıştır. Muravyev, Hazarın doğu kıyılarından doğuya doğru uzanmakta olan uçsuz bucaksız steplerde yaptığı yolculuğu esnasında, karşılaştığı bazı köhne mezar ve türbeleri ziyaret etmekte ve bu mezarların İslam usulüyle defnedilmiş olan Türkmen kabirleri olduğuna dair tahminlerde bulunmaktadır. Bununla beraber, karşılaştığı türbe ve mezar ya da şehir harabelerinin dış ve iç görünüşünden, kendilerine özgü mimarî yapısından, bu köhne yapıların yerleştiği yer ve çevresinden, hangi malzemelerden yapıldığından ve genel durumundan, bilhassa, bölge ahalisinin bu yapıtlara ilişkin uydurdukları efsane ve masallardan tafsilatlı bir şekilde bahsetmektedir.³¹⁰ Örneğin, Muravyev, Hîve Hanlığının batı hudutlarını kapsamakta olan ıssız steplerdeki Duadan Kala,

³¹⁰ Muravyev, a.g.e, 1. kısım, s. 29–31.

Kızıl Kala, Şah-Senem ve Ütin Kala gibi şehir harabelerinden ve bu yapıtlarla ilişkin halk arasında dolaşan ilginç masalımsı efsanelerden etraflıca bahsetmektedir.³¹¹

Muravyev araştırdığı bölgeye ilişkin kendi ilmî çalışmaları esnasında, kendi gözüyle görüp bildiklerini ve bölgeye ilişkin yaptığı ilmî yorumlarını, 1782 senesinde Hazar'ın doğu kıyılarında keşif seferinde bulunan Kont Voynoviç'in seferi sonrası ele aldığı gezi raporları ve bölge üzerinde yürüttüğü çalışmaları esnasında çizdiği haritalarıyla karşılaştırmakta ve bu iki dönem arasında bölgede ne gibi önemli bir doğa ya da diğer vs değişikliklerinin (değişimlerin) meydana gelip gelmediğini öğrenmeye çalışmaktadır. Yazar, bir bakımdan yukarıda ismi geçen Kont Voynoviç'in bölgeye ilişkin tespit ve görüşlerinin kendi görüp bildikleriyle uyup uymadığını, bölgeye ilişkin iki tespit arasında ne gibi farklılıkların bulunduğunu ve bir de Kont Voynoviç'in ilmî çalışmaları esnasında, farkında olmaksızın ne gibi hatalara (yanlılıklara) yol verdiğini tespit etmeye çalışmış ve bu konular üzerindeki düşüncelerini kendi metinlerinde ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir.³¹²

Bununla beraber, Muravyev, araştırdığı bölgede bulunan önemli su havzaları ile bazı doğal yapıları ziyaret etmiş ve onlar üzerinde de kapsamlı ilmî çalışmalar yürütmüştür. Örneğin, Muravyev, bölgedeki önemli nehir ve ırmakları genel bakımdan araştırırken, onların kendi kaynağını ya da başını nereden aldığını, nehrin genel uzunluğu ve genişliği, su stoku ve bolluğu, su kalitesi ve bünyesi, su rengi ve diğer özellikleri üzerinde de fizikî-coğrafi incelemelerde bulunmuştur. İlmî çalışmalarda bulunduğu bölgelerde karşısına çıkan önemli sıradağ ve vadilerden bahsederken, araştırdığı bu doğa nesnelерinin genel uzunluğu ve yüz ölçümü, genel ve mutlak yüksekliği, hangi dağ cinslerinden oluştukları, hangi toprak türlerini içerdikleri ve bu dağ cinslerinde hangi tür yer altı kaynakları bulunabileceği doğrultusunda da ayrıntılı bilgi vermiştir.³¹³ Örneğin, yazarın Amuderya (Oks) Nehri'nin eski yatağı ve eskiden deniz tabanı olması, Hazar'ın doğu sahillerinde bulunan bölgelerin engebelerine ilişkin görüş ve tespitleri dikkate değerdir.³¹⁴

Dolayısıyla, Muravyev, bir bakımdan kendisinin ziyarette bulunduğu Türkmen Bölgesi ve Hıve Hanlığı ahalisinin günlük yaşamı, örf adeti, sosyal örgütlenmesi, dinî ve kültürel yapısı, kendilerine özgü karakterleri ve dünya algısı doğrultusunda, ilmî açıdan bakıldığında çok önemli araştırmalarda bulunmuştur. Bilhassa, araştırdığı bölgenin Türkçe coğrafi isimlerine de özel dikkat göstermiş ve metinlerinde bu coğrafi isimleri hiç değişiklik

³¹¹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 33-34.

³¹² Muravyev, a.g.e, 1. kısım, s.33,34.

³¹³ Aynı eser, s. 23-26.

³¹⁴ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 10-17.

yapmaksızın hitap ediliş şeklinde aynen vermiş ve metin arasında ya da metnin dipnotunda bu coğrafi isimlerin Rusça açıklamasını yapmıştır.

Velihanov da, Murvyev gibi kendi keşif seferleri esnasında Rus hükümeti çıkarları için çalışmakla sınırlı kalmamış, diğer taraftan bulunduğu bölgeleri kendi bilimsel amaçları ve bilimsel kaygıları bakımından da etraflıca araştırmıştır. Örneğin, yazarın ziyarette bulunduğu Kırgız bölgesi ve Doğu Türkistan'ın coğrafi şeraiti, iklimi, bitki ve hayvanat dünyası, önemli akarsuları, yer altı kaynakları, dağ cinsi ve toprak bünyesine ilişkin kusursuz ilmî çalışmaları Avrupa ve Rus bilim adamları tarafından büyük ilgi görmüştür. Velihanov, keşif seferi esnasında bulunduğu bölgeleri sadece, coğrafi, biyoloji ve jeoloji bakımından araştırmakla kalmamış, bununla beraber, kültürel, siyasî ve sosyal, etnolojik, mitolojik ve arkeolojik bakımdan da araştırmıştır. Örneğin, Velihanov metinlerinde, araştırdığı bölgenin kendine ait tarihinden, şehir medeniyetinden, bölge ahalisinin günlük yaşamından, örf adetinden ve kendine özgü kültüründen, kişisel özellikleri ile fizyolojisinden, ekonomisi ve sanayisinden, toplumun sosyal örgütlenmesinden, giyim kuşamı ile yemek ve sofrada adabından, savaş kudretinden ve dış ülkelerle aradaki siyasî ilişkilerinden, dinî görüşleri ile dünya algısından, bölge ahalisine özgü efsane ve mitolojilerden, sözlü ve yazılı edebiyatından, son olarak ta bölgedeki genel vaziyetten ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. İki yazar da araştırdıkları bölgelere dair düşünce ve görüşlerini sadece, kendi metinlerine yazı olarak aktarmakla kalmamış, aynı zamanda bu düşünce ve görüşlerini araştırdıkları bölgeleriyle ilişkin çizdikleri resimlere de yansıtmışlardır.

Bilhassa, Velihanov, Kırgız bölgesi ile Doğu Türkistan'a yaptığı keşif seferi esnasında yukarıda bahsettiğimiz çalışmalarla sınırlı kalmamış, diğer taraftan araştırdığı bölgelerde bulunan köhne şehir harabeleri ve bölge ahalisi tarafından kutsal sayılan evliya türbeleri ile bazı kutsal mekânları ziyaret etmiş ve bu yapıtlar üzerinde de geniş kapsamlı araştırmalarda bulunmuştur. Velihanov da, Muravyev gibi kendi metinlerinde, yakından incelediği bu türbe ve mezar ya da şehir harabelerinin dış ve iç görünüşünden, kendilerine özgü mimarî yapısından, bu köhne yapıların yerleştiği yer ve çevresinden, hangi malzemelerden yapıldığından ve genel durumundan, bilhassa, bölge ahalisinin bu yapıtlarla ilişkin uydurdukları efsane ve masallarından tafsilatlı bir şekilde bahsetmektedir.³¹⁵

Dolayısıyla, Velihanov kendi metinlerinde tam Muravyev gibi, araştırdığı bölgenin yerli Türkçe coğrafi isimlere dikkatini etmiş ve metinlerinde bu yerli coğrafi isimleri hiç

³¹⁵ Velihanov, (1984), C. 3, s. 16; s. 27, 28; s. 75.

değişiklik yapmaksızın hitap edilişi şeklinde aynen vermiş ve metin arasında ya da metin dipnotunda bu coğrafi isimlerin Rusça açıklamasını kusursuz bir şekilde ortaya koymuştur.

Muravyev ve Velihanov'un eserlerini romantik oryantalist söylem bağlamında incelediğimizde, özellikle, şu hususlar dikkatimizi çekmektedir; iki yazar da kendi metinlerinde araştırdıkları Orta Asya ülkelerini anlatırken Rus medeniyeti ile Orta Asya'daki Türk medeniyeti arasındaki bazı ileri-geri veya ilkel-modern şeklinde diyalektik ilişkilere değinmektedirler. İkinci olarak bölgede yürüttükleri faaliyetleri meşrulaştırmak için yukarıda bahsettiğimiz diyalektik ilişkiyi bir dayanak ve bahane olarak kullanmaktadırlar. Bu hususlar, onların araştırdıkları bölgelere ilişkin tespitlerinde açıkça görülmektedir. Örneğin, iki yazar da araştırdıkları Orta Asya ülkelerinden bahsederken, bu bölgelerdeki huzursuzluk ile dinmek bilmeyen iç savaşlara, kabileler arasındaki anlaşmazlık ile Rus medeniyetine hiç uymayan onların vahşi yaşamlarına, Asya halklarına özgü ve Rus medeniyetine ise çok yabancı bölge ahalisinin abartılı karakterleri ile örf-adetlerine, sanayi ve ekonomî bakımından Rusya ve Avrupa ülkelerinden çok geride kaldıklarına, doğu halklarına özgü cahillik ve miskinliğe değinmektedirler. Bazı hususlarda onları aşağılayıcı bir şekilde eleştirerek, Orta Asya'daki Türk toplumunun birçok hususta Rus ve Avrupa toplumundan çok geride kaldıklarına ilişkin fikirleri dile getirmektedirler. Dolayısıyla, iki yazar da kendi metinlerinde Rus medeniyetinin ileri, Asya medeniyetinin geri olduğunu ispatlamak için Asya'daki Türk toplumlarının hayatlarından abartılı örnekler de vermektedirler. Bu abartılı örnekler, toplumun sosyal ve siyasî yaşamı, tarihi ve millî kültürü, dini ve dünya tanımı, örf-adeti ve giyim kuşamı, yemek ve sofrada adabı, savaş kudreti ve şehir hayatı, Orta Asya'daki Türk toplumunun kişiliği ve kendine özgü kişisel karakterleri, eğitimi gibi önemli konular üzerinde de yoğunlaşmaktadır.

Muravyev ve Velihanov'un eserlerini oryantalist söylem bağlamında incelediğimizde, onların metinlerinde araştırdıkları bölge ve ahalisine ilişkin bazı klişeler derhal dikkatimizi çekmektedir. Örneğin, iki yazar da kendi eserlerinde, gittikleri Orta Asya Türk ülkelerinde eskiden beri devam etmekte olan geleneksel ve acıklı, Avrupa insanının tüylerini ürperten bölge genelindeki huzursuzluktan, Asya insanına özgü kötü koşullardaki yaşam ve miskinlikten bahsetmektedirler. Yukarıda bahsettiğim mevzulara, iki yazar da kendi metinlerinde epeyce detaylı bir şekilde değinmektedir.

4.1 Siyasal ve Toplumsal Kargaşa.

Muravyev'in Hazar Ötesine keşfi esnasında, Hazarın güney-doğu bölgesine boylar halinde dağılan Türkmenlerin büyük kısmı konar göçer hayatı benimsemiş ve en fazla bir boy altında örgütlenebilmişlerdi. Örneğin: Teke, Yomut, Sarı gibi. Boylar uruklara, kollara, kollar

ise ailelere bölünüyordu. Tüm kabileler aslına bakarsak, aynı inanç ve duyguları yansıtmaktaydılar ve “adet” dedikleri töre anlayışına saygılıydılar. Yazara göre, Türkmenlerde hiçbir siyasî birlik, yani devlet anlayışı yoktu. Her kabile kendine göre bağımsızdı, bununla beraber birbirleriyle de düşmanlıkları vardı ve sürekli savaş içindeydiler.³¹⁶ Yazara göre, Hazarın güney-doğu bölgesine boylar halinde dağılan Türkmenler, birbiriyle sıkı bağlantıları olmadığı gibi bir de kendi aralarında husumet olmasından dolayı, kendilerini dış düşman saldırılarından fazla koruyamazlardı. Yazar, şimdiki Türkmenistan toprakları hudutlarında bulunan vaha ve steplerde dağınık halde yaşamakta olan yarı yerleşik (vaha bölgelerinde) ve tam göçebe (bölgenin iç kısımlarındaki uçsuz bucaksız steplerde) Türkmen boylarının, dönemin en güçlü devletleri konumundaki Kaçar ve Hîve devletlerinin saldırılarına ve siyasî baskılarına sık sık maruz kaldıklarından bahsetmektedir. Yazara göre, şimdiki Türkmen topraklarının güney bölgelerinde (Horasan bölgesi civarında) yaşayan Türkmen boylarının büyük kısmı siyasî bakımdan Kaçar tabiiyeti altındaydı ve tabi oldukları bu devlete vergi ödemekle yükümlüydüler. Kaçar devletine tabi olmayı kabullenmeyen diğer Türkmen boyları ise, Kaçar saldırılarının tehlike arz etmediği kuzey bölgelere (Balkan yarımadası) göç etmiş ve bir bakıma Kaçar devletinin ezeli düşmanı Hîve Hanlığının siyasî himayesi altına girmişlerdir. Bununla beraber, Hîve’ye tabi olan Türkmen boyu savaşçıların, Hanlık ordusu safında, İran bölgelerine sık sık düzenlenen çapul ve askerî hareketlere aktif olarak katıldıklarından bahsetmektedir. Diğer taraftan Velihanov’un sefer yaptığı, Doğu Türkistan bölgesi de durmak bilmeyen büyük kargaşa ve sık sık meydana gelen istilalara maruz kalan bir bölge konumundaydı. Bölgede yaşamakta olan meskun halk, işgalci Çinliler ile Çin yanlısı yerli yöneticiler ve yukarı sınıf vekillerinin zulmüne maruz kalmakta ve hükümetin talep ettiği ağır vergilerin altında can çekişmekteydi. Bölge ahali kendi toplumsal kaidelerine göre: patron ve “klijent”³¹⁷ denilen iki sınıfa ayrılırdı. İkinci sınıfı temsil eden şahıslar (yani aşağı sınıf), toplanan vergi hariç, kendi patronlarının tüm ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı ve onların gözetiminde ağır şartlarda bir köle gibi çalıştırılırdı. Çin işgalinden sonra, bu aşağı sınıfın yaşamı daha da acınacak hale gelmiştir. Ağır vergiler, Çinlilerin ve onların tayin ettikleri yerli derebeylerinin yasa dışı eziyet ve sömürülerinin yanı sıra Doğu Türkistan toplumu içerisindeki “klijentizm” kaideleri meskun halkın mal mülkünden bir şey bırakmayarak, onları miskinlik ve yoksulluk içerisinde

³¹⁶ Muravyev, a.g.e, 1. kısım, s. 20, 21; s. 56–59.

³¹⁷ Klijent- Latince bir terimdir. Eskiçağ Roma’sında tam özgürlüğü olmamış sınıftan çıkan ve kendisinin patronuna bağımlı olan şahısa “klijent” diye hitap edilmiştir. Velikhanov, bu “klijent” terimini, Çin yöneticileri ile yerli derebeylerinin tabiiyetinde ezilmiş sınıfı temsil eden ahali için kullanmaktadır. Bkz. Velikhanov, (2006), s. 256.

yaşamaya mecbur bırakmıştır.³¹⁸ Velihanov, kendi metinlerinde bölgede bulunduğu sıralarda, ağır şartlar altında yaşam savaşı veren meskun halkın Kâşgar'dan diğer bölgelere göç etme hareketlerinin tüm hızıyla devam ettiğini söylemektedir.

Velihanov, kendi metinlerinin birçok yerinde, Çin hükümetinin kendi tabiiyeti altındaki Doğu Türkistan bölgesini epey zorlukla kontrol altında tuttuklarına değinir. Ona göre, bölge ahalisi, kendi topraklarını işgal eden Çinlilerden fazlasıyla nefret etmekte ve bölgede cereyan etmekte olan aralıksız isyanları daima desteklemekteydiler. Sadece, Çinliler tarafından gerçekleştirilen askerî güç ile sert müdahaleler ahali arasındaki sükuneti koruyabilmekteydi. Bölgedeki Çin hakimiyetinin bu güne kadar ilga edilmesine engel olan ve Hocalar liderliğindeki tüm isyanların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan esas sebepler, evvela, yerli ahalinin kendi aralarındaki iç çekişmeler ve sadakatsizlik (ayrılıkçılığı), ikinci olarak da Hokandlıların etkisiydi. Bu nedenleri geniş manada açıklayacak olursak; birinci neden: Daha önce bahsettiğimiz gibi bölge ahalisi kendi aralarında, Hocalar liderliğinde Karadağlılar ve Ak dağlılar olarak isimlendirilen, birbiriyle düşman iki siyasî gruba (partiye) ayrılmıştı ve aralarındaki acımasız mücadeleler fasılasız devam etmekteydi. İkinci neden ise: Yukarıda bahsettiğimiz gibi, 1830 senesinde iki taraflı barış antlaşmasına göre, Çin tarafı Hokand tarafının bölgede serbest ticaret yapma hakkını, bununla beraber bölgenin iç işlerini yönetme hakkını elde etmesine ikna olmuştu.³¹⁹ Buna karşılık olarak, Hokand tarafı tabiiyeti altında bulunan Hoca nesillerini kendilerinin sıkı denetiminde tutmak ve onların Doğu Türkistan şehirlerinde yapmak istedikleri ayaklanmaların gerçekleşmesini engellemek sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Velihanov, kendi metinlerinde, bu sebepler ortadan kalktığı gün Doğu Türkistan'ın, hiç olmazsa Altı Şehir bölgesinin Çin hakimiyetinden bağımsız olacağı tahmininde bulunmaktadır.³²⁰ Yerli halkın durumunun bu derece kötü olması gerçekleri yansıtıyor olabilir. Lakin bu gerçeğin hangi politikanın gerekçesi olarak kullanıldığı da önemlidir. Bu zavallı fakir halkı zalim yerli yöneticiler ile Çinlilerin elinden ancak modern ve medenî dünyanın güçlü temsilcisi Rusya kurtarabilir telkini gözden kaçırmamaktadır. Yazarın bölgeye gönderiliş amacı ile metinlerin işlenişi birbirini desteklemektedir. Buradan hareketle Türkistan'ın istilasının bilimsel temelleri atılırken, propaganda ve telkinde ihmal edilmemiştir sonucuna varabiliriz.

Toplumsal ve siyasal karmaşanın önemli bir göstergesi de ekonomidir. Türkmen bölgesi de ekonomi ve sanayi bakımından diğer Orta Asya bölgeleriyle kıyaslandığında çok

³¹⁸ Velihanov, (2006), s. 257; s. 123-126.

³¹⁹ Velihanov, (2006), s. 250.

³²⁰ Velihanov, (2006), s. 274.

gerideydi ve bölge toplumunun büyük kısmı yoksulluk içerisinde yaşayan fakir fukaradan oluşmaktaydı ve onlar azıcık, yetersiz bir gelir ya da para için herhangi suç işlemeye ve aşağılık işleri seve seve yapmaya hazırdılar.³²¹ Velikanov'un ziyaret ettiği Doğu Türkistan'da ise, ekonomi, komşu ülkelerin ekonomisinden hayli geri düzeydeydi.³²² Aşırı vergiler ve bölgede sık sık meydana gelmekte olan kargaşa ve iç savaşlar bölgedeki sanayi ve ticaret işlerinin gelişmesini epeyce derinden etkiliyordu. Bilhassa, bölge ekonomisi: ekincilik, keten, kendir ve pamuktan kâğıt işleme, çayırıcılık, ipek işleme (sadece Hoten'de), dokumacılık, tütün yetiştirme, hayvancılık ve bahçecilikten oluşuyordu. Bölge ekonomisinde, halk en büyük geliri ekincilik ve kâğıt işleme alanlarından temin ederdi. Doğu Türkistan ahalisi, çok çalışkandı. Ama ne yazık ki arazide çalışıp topladıkları ürünlerinin büyük bir kısmını Çinli ve yerli yöneticilere vergi olarak ödemek zorunda kalıyorlardı.

Ticaret vergisinin ağır olması ve diğer zorunlu vergi türlerinin dayanılmaz derecede aşırı olması nedeniyle, yerli tüccar ve girişimciler kendi ana yurtlarından ayrılıp, komşu Orta Asya Hanlıklarına ya da başka huzurlu ortamı bulunan diğer bölgelere (Urumçi ya da Gulca'ya) göç eder ve oralarda yaşarlardı. Bazıları da kendisine ait mal mülkünü hükümetten saklayıp, sade hayat geçirmeyi alışkanlık haline getirirlerdi. Çünkü, Doğu Türkistan toplumunda, tüccarlar belirli bir sosyal toplumu oluşturmamaktaydı.³²³ Bilindiği gibi, ekonomi bir toplumun ne kadar da güç-kuvvete sahip olduğunun kaçınılmaz bir göstergesi olabilir. Çünkü, ekonomi bakımdan pek gelişmeyen, sanaysiz ve günlük yaşamları için gerekli ihtiyaçları bakımından diğer komşu devletlere bağımlı olan bir devletin kendi topraklarına göz dikmekte olan işgalci güçlere karşı müdahale edebilmesi hayli imkansız bir şeydir. Bundan dolayı, gerek Velihanov olsun, gerekse Muravyev ve diğer Avrupalı seyyahlar görevli olarak gittikleri Doğu ülkeleri hususunda kendi hükümeti lehine bilgi edinirken, esas olarak gelecekte işgal edilebilecek olan bu bölgelerin kendine özgün hassas noktalarını, örneğin, bölgedeki genel vaziyeti, bölge ekonomisi ile sanayisini, yerli yöneticilerin bölge ahalisi üzerindeki baskısını ve bu durumun bölge genelindeki etkisini, bilhassa, bölgedeki istikrarsızlık ile huzursuzluğun kaynaklanmasına vesile olmakta olan esas faktörleri yakından titizlikle araştırmışlardır ve bu edindikleri bilgileri kendi metinlerine yansıtılmışlardır.

³²¹ Muravyev, a.g.e, 1. kısım, s. 34.

³²² Velihanov, (1984), c. 3, s. 197.

³²³ Velihanov, (2006), s. 255.

Velihanov, Çin hakkında, kendine özgün kargaşalı ve keyifsiz yaşam koşulları, putperestlik felsefesi ile bencilliği, zayıflamış gücü ile hem ürkek, hem de çekingen siyaseti bakımından, düşme arifesinde zor günlerini geçirmiş olan Eski Roma'ya benzetmektedir.³²⁴

4.2 Kadın.

Türkmen bölgesine yaptığı keşif seferi esnasında Muravyev, Hıve kadınlarının kişisel özellikleri ile fizyolojisini şu sözleriyle ifade etmektedir: Hıveli kadınlar keskin gözlü, esmer ve Kalmuklar gibi bir yüz tipe sahiptiler. Kalmuk yüz tipine sahip olmalarına karşın çok da güzeldiler. Acayip ve tuhaf elbiseler giyer, genellikle, kapalı giysilerle dolaşırlardı. Yazara göre, Hıveliler diğer bütün Asyalılar gibi çok kıskanç karaktere sahiptiler. Onlar, genellikle, kadınlarını sıkı kontrolleri altında kendi haremlerinde tutarlardı. Hıveli kadınlar, hayatlarının tümünü bu haremlerde göz yaşlarına boğularak geçirirlerdi. Yazara göre, bu haremlerde acımasız cinayetler ile kadın ölümleri sık sık tekrarlanırdı. Pazar yerlerinden satın alınan esir kadınlara gelince, onları, babaları vefat ettikten sonra oğulları istedikleri birisine para karşılığında satarlardı.³²⁵ Bu da Batıdaki romantik oryantalistlerin klişelerindedir. Doğunun egzotik kadınlarını bu şekilde tasvir ettikten sonra onları batıdan gelecek kurtarıcılarını bekledikleri ima edilirdi. Hıve örneğinde de acılar içindeki Hıve kadınlarının kurtarıcısı da onları medenileştirmeyi kendisine misyon edinen Ruslardı. Bu muhayyel durum Batıda kaleme alınan bir çok romanın konusu olmuştur. Özellikle, Karl May'ın romanları bu konuda bol örnekler sunmaktadır

Velihanov ise Kâşgarlılara ait örf adetlerin iyisinin bölgedeki kadınlara tanınan tam özgürlük olduğunu söylemektedir. Kadınların, toplum içerisinde düzenlenen organizasyon ve toplantıların hepsine de katıldığını hatta, bazı meclislerin kadınların katılımı olmaksızın asla gerçekleşmediğinden bahsetmektedir. Bölgede, kadının toplum ortamında büyük bir değeri vardı ve kadınlar, kendi kocasının düzenlediği eğlencelerin hepsine de aktif olarak katılırlardı. Doğu Türkistanlıların arasında çok kadınla evlilik gibi olaylara çok az karşılaşıldı, çünkü, bu bölgede kadınlar istediği an kendi kocasından boşanabilirdi. Eğer, kadın kendi isteğiyle eşinden boşanacak olursa, böyle durumda o, kocasının mal mülkünden bir şey isteyemez ve onun evinden kendisi için hiçbir şey götüremezdi; eğer, erkek, karısından boşanacak olursa, böyle durumda erkek, boşandığı kadının günlük yaşamına gerekli ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Bununla beraber, Velihanov kendi metinlerinde, bölgedeki diğer Müslüman ülkeler için hiç de tanıdık gelmeyen geçici olarak evlenme adetine değinir ve Sünnî

³²⁴ Velihanov, (1984), s. 173-175.

³²⁵ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 124-125.

Müslümanlığın Hanefî mezhebine bağlı olan Doğu Türkistanlıların böyle bir adedi nasıl olup da benimsediğine şaşırıldığından bahseder. Ona göre, geçici olarak evlenme adeti, sadece, yabancıların sık sık gelip gittiği bölgenin batısındaki altı şehirde saklanmaktaydı ve memleketin Kuça bölgesinden doğuya doğru uzanan bölgelerinde ise bu adete hiç rastlanmazdı. Çünkü yazara göre, bu doğu bölgelerini, yabancı tüccarlar, batıdaki altı şehirle kıyaslandığında daha az ziyaret ederdi. Velihanov'un bahsettiğine göre, bu geçici olarak evlenme adeti öyle çok zor bir işlem değildi; damat adayından sadece, karısını beslemek ve giyim kuşam vs ihtiyaçlarını karşılamak talep edilirdi. Örneğin, Hoten bölgesinde damat adayları, bir kadınla geçici olarak evlenmek için Rus parasıyla hesaplandığında 1 Ruble 50 Kuruşun masrafını yaparlardı (gümüş parayla). Aksu ve Turfan bölgelerinde ise, evlenme fiyatı epeyce yüksekti. Hatta, Yarkent şehrinde kendi adına sözleşme yaparak, evlenmek isteyen kadınların toplandığı Pazar yeri bile vardı. Ancak, ne yazık ki, kadınlara verilmiş olan sevgi özgürlüğüne karşın, buradaki cahillik ile edepsizliğin tesirinden, yukarıda bahsettiğimiz geçici olarak evlenme adeti, karı-koca ilişkilerine epeyce değer verilmemesine vesile olmaktadır. Bununla beraber, metin yazarı, kendi metinlerinde, Doğu Türkistanlı kadınların o kadar da terbiyeli mizaçlarıyla dikkat çekmediklerine ve bölgede azgınlık ile zinakârlık oranının yüksek olduğuna değinmektedir.³²⁶ Velihanov, bölge kadınlarına ilişkin olarak yukarıda söz konusu olan tespitleriyle beraber, metinlerinin birkaç yerinde bölge kadınının kendine özgün kadınsı huylarından, giyim kuşamından, kılık kıyafetinden, genel görünüşünden ve güzelliğinden de bahsetmektedir.³²⁷

Gerek Velihanov, gerekse Muravyev kendi metinlerinde, ziyaret ettikleri doğu bölgeleri kadınlarının kişiliği, kılık kıyafeti ve kendine has güzelliği hususunda da kısaca olsa, ayrıntılı bir şekilde bilgi vermişlerdir. Çünkü, birçok batılı oryantalistlerin Doğuya ilişkin metinlerinde kadın önemli bir mevzudur. Doğu kadınlarının kendine özgü mükemmel kişiliği ve kadınsı güzelliği her zaman batılı oryantalistleri kendine hayran bırakmış ve onların mistik Doğu gibi hayali bir doğu tasavvuruna sahip olmalarına vesile olmuştur. Bundan dolayı, birçok batılı oryantalistler Doğuya dair hazırladıkları metinlerinde harem ve kadın, çok kadınla evlilik temasını işlemiş ve sanat eserlerini ise Doğu güzellerinin portreleriyle süslemişlerdir. Askerî bir görevli olduklarından dolayı, Muravyev ve Velihanov kendi metinlerinde harem ve kadın imgeleri üzerinde fazla durmamış olabilir. Ancak, kadının her bir toplum arasında önemli yeri olduğundan dolayı, araştırdıkları bölge kadınlarının genel durumunu ve aile ile toplum içerisindeki rollerini yakından öğrenmeye çalışmışlardır.

³²⁶ Velihanov, (1984), s. 261, 262.

³²⁷ Velihanov(2006), s. 133,134; s. 142,143.

4.3 Kötü Alışkanlıklar

Velihanov'un bahsettiğine göre, bölge ahalisinin büyük oranı şarap içer ve insan sağlığına zararlı uyuşturucu maddeler kullanırdı. Bu uyuşturucu maddeler, şarapla kıyaslandığında, insan sağlığına daha çok zarar verirdi. Doğu Türkistanlılar ve onlara komşu olan Orta Asya ahalisi sarhoşluğun en yüksek zirvesine ulaşmak için haşış, afyon ve haşhaş içerlerdi. Velihanov metinlerinde, yukarıda ismi geçen uyuşturucu maddelere bağımlılık hastalığına yakalanan insanların bölgede "bengi"³²⁸ diye adlandırılan ve hem pek çok, hem de toplum için hiçbir yararı olmayan kendince ayrı bir sınıfı oluşturmakta olduklarından bahsetmektedir.³²⁹ Yazara göre, yukarıda söz konusu olan "bengiler" günlük ekmek ihtiyaçlarını karşılamak için, kasaba kasaba dolaşp dilencilik yaparlardı. Kâşgar'da hem fedâkar hem de kumar oyununa hevesli, "yarım akıllılar" epeyce büyük kalabalığı oluştururdu. Bölgenin yerli idarecileri, Çinlileri taklit etmeye çalışıp şarap içer ve afyonu da Çin usulüyle içerlerdi. Kâşgar'da şarap ve diğer alkollü içkileri tüketmeyi hükümet yasaklamıyordu.³³⁰

Velihanov metinlerinde, Kâşgarya'da kumar oyununun tüm sınıfı kapsadığına ve kadınların da bu kumar oyunlarına düşkün olduklarına değinmektedir. Yazara göre, kendilerine tanınan tam özgürlük sayesinde, bölgedeki bazı kadınlar zina işiyle uğraşırlardı ve maalesef, bu pis işle uğraşanların sayısı hiç de az değildi. Şehir dışında bol miktarda zina evleri bulunur ve burada kadınlar zina yaparlardı. Yazar, Kâşgar'daki kadınların böyle bir pis işlerle uğraşmalarına, öncelikle, miskinlik ile yoksulluğun ve çaresizliğin neden olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Çinli yüksek makam sahipleri parayla yerli kadınlardan metres tutarlardı.³³¹ Velihanov'un Türkistan bölgesi ahalisinin kötü alışkanlıklarıyla ilişkin yukarıdaki tespitleri çok dikkat çekicidir. Yazarın bu tespitlerinin bazıları bir gerçeğe dayanmakta olabilir. Çünkü dünya tarihinden bilindiği gibi yazarın bölgeyi ziyareti esnasında Çin toplumunun başı uyuşturucu maddeleriyle dertteydi. Ancak, bu gerçeğin hangi politikanın gerekçesi olarak kullanıldığı da önemlidir. Yazar bu tespitleriyle bölgedeki vaziyetin ne denli çelişkili ve istikrarsız olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

4.4 Giyim Kuşam

Muravyev'e göre, Hîvelilerin esas giyim kuşamı, üç ya da dört kaftandan oluşmaktaydı. Onlar, bazen bu kaftanlarını güneşli havada bile üst üste, kat-kat giyerlerdi.

³²⁸ Bengi- uyuşturucu maddelere düşkünlüğü nedeniyle dangalaklık hastalığına yakalanmış olan yarım akıllı insana verilen isimlendirilmedi.

³²⁹ Velihanov, (2006), s. 204.

³³⁰ Aynı eser, s. 263.

³³¹ Aynı yer..

Hîve kaftanları, genellikle, yol yol çizgili ipek kumaştan ya da akçıl gök ile pembe renkli ipek kumaştan dikilirdi. Gömlekleri ise, Rus gömlekleri gibi dik yakalıydı. Yazara göre, Hîveliler, genellikle, ayaklarına yüksek topuklu ve uzun konçlu büyük sarı çizme giyer, başlarına ise Buhara kuzu derisinden yapılmış kara kalpak giyerlerdi. Hanlık hudutlarında yaşamakta olan Türkmenler ise, çoğunlukla deve yününden yapılmış kaftan giyerlerdi. Varlıklı, zengin adamlarsa, çuhadan yapılmış kaftan giyerlerdi, ama, buna bölgede az rastlanırdı. Yazar, Hîvelilerin bağdaş kurup oturmaya epeyce alışık olduklarından ve eve gelen misafirinden ayakkabısını dışarıda bırakmasını rica ettiğinden bahsetmektedir. Bölge ahalisi yanlarında sürekli kılıç ve hançer taşırlardı ve bu silahlarını, sadece, liderlerini ziyaret ettiklerinde yanlarında bulundurmazlardı.³³²

Doğu Türkistan'da ise asilzadelerin çoğunluğu Çinli yöneticilere benzemeye çalıştıkları için, Çin usulü giyinir ve katır koşulan kocaman Çin arabasıyla gezerlerdi. Büyük makam sahibi olmayan vali ve şehir ahalisi görünüşü bakımından Çinlilerin dış giyimlerine benzeyen kaftan giyerdi. Kadınlar ise, açık renkli ipek veya basmadan dikilen elbise ile Çin yeleşği ve Rus resmî ceketlerine benzeyen dik yaka cepken giyer, dışarıya çıktıkları zaman ise yukarıda bahsedilmiş olan elbiselerin üzerine gövdesi (elbisenin ön tarafı) kurdeleyle süslenmiş ipek kaftan giyerlerdi. Yüzlerini örtmek için taktıkları siyah ya da beyaz perde de kent giyiminin değişmez bir parçasıydı. Ancak, Doğu Türkistan kadınları yüzlerini Hokanlı ve Buhâralı kadınlar gibi daimî olarak örtmezlerdi. Onlar, genellikle, yukarıda söz konusu olan yüz perdesini sadece güzellik için takarlardı.³³³ Yaz mevsiminde, bölgedeki kadın ve erkekler başlarına altın süsleme ya da atlastan dikilmiş karpuz benzer yuvarlak börk giymekte, kışın ise kuzu derisi kulaklı şapka veya tilki börk giymekteydi. Türü yazlık başlığa benzeyen, oval ve kunduz derisinden yapılmış şapkayı, sadece, varlıklı kadınlar giyerdi. Velihanov'un bahsettiğine göre, bölgedeki kara budunun ayakkabısı Rus çizmesi ile Tatar mestinden oluşuyordu. Kadınlar, kışın süslenmiş kırmızı çuha çizme, yazın ise yine bu kırmızı çuhadan dikilmiş terliği çorapsız giyerlerdi.³³⁴ Yazar bölgeyle ilişkin çalışmalarında, sadece bölgenin siyasi ve sosyal yaşamıyla ilgilenmekle kalmamış, bilhassa, meskun halkın kendine özgü örf adeti, giyim kuşamı, yemek ve sofrada adabı, kişisel temizlik ve bakımlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Gerek Velihanov, gerekse Muravyev olsun Türkistan bölgesini ziyaretleri esnasında, bölge ahalisinin geleneksel ve günlük giyim kuşamlarına büyük özen göstermişler ve bu hususta kendi metinlerinde ayrıntılı bilgi vermişlerdir.

³³² Muravyev, a.g.e, 2. s.124,125.

³³³ Velihanov, (2006), s. 264-265.

³³⁴ Aynı yer.

4.5 Sofra Adabı

Muravyev, Hıvelilerin yemek ve sofrada adabından bahsederken, kişisel temizlik bakımından onların pis olduklarına ve yemek yerken diğer Asyalılar gibi kaşık ve çatal-bıçak kullanmadıklarına değinmektedir. Ona göre, Hıveliler yemek öncesi ve sonrası ellerini suyla yıkıyor, böylelikle kişisel temizliklerini yerine getirmiş oluyorlardı. Yazara göre, Hıveliler kendi adetlerini tıpa tıpa yerine getiren, herhangi bir en iğrenç insandan bile iğrenmez, ama, tam tersine kendi adetlerine kuşkuyla bakan, bakımlı insanlardan ise yeterince nefret eder ve onları zalim, kötü niyetli insan yerine koyarlardı.³³⁵

Yazarın bahsettiğine göre, bölge ahalisinin büyük oranı kendilerinin “şılım” olarak isimlendirdikleri sigarayla beraber, “beng” isimli bitki türünden elde ettikleri, insan sağlığına çok zararlı uyuşturucu madde kullanırlardı. Bu uyuşturucu madde, şarapla kıyaslandığında, insan sağlığına daha çok zarar verirdi. Yazara göre, bu bitki türü kendi bağımlısının beynini zehirleyip, insanı “yarım akıllı” hale getirirdi.³³⁶

Velihanov kendisinin ziyarette bulunduğu Türkistan bölgelerine ilişkin tespitlerinde, bölge ahalisinin yemek ve sofrada adabından bahsederken, diğer batı canlısı oryantalistler gibi (örneğin Muravyev) Türkistanlıların kişisel temizliği ile yemek ve sofrada adabı hakkında fazla abartılı tespitlerde bulunmamıştır. Yazar, bu konuda sadece bölge ahalisinin beslendiği günlük besin öğünlerinden, bölgeye özgün yemek çeşitlerinden kısaca bahsetmekle yetinmiştir. Bana göre, yazarın diğer batılı oryantalistlerin genel üsluplarına uymayan böyle yolu sergilemesine muhtemelen kendisinin de bir Türkistan uyruklu olması vesile olmuştur. Daha doğrusu bir Türkistan bozkırlarında doğup büyüyen Velihanov’a Türkistanlılara özgü yemek ve sofrada adabı, diğer Avrupalı oryantalistlerin düşündükleri gibi pek de abartılı ve yabancı gelmiyordu.

Velihanov’a göre, Çinliler kişisel temizlik bakımından da epeyce pis halktı. Örneğin, yazar, onların sofraya oturmadan önce önlerine getirilen ve el-yüzlerini yıkamak amaçlı kullanılan çanaktaki suyu nasıl kullandıklarını bu sözleriyle ifade etmektedir:” Onlar çanaktaki suyla yüzünü yıkıyor, daha sonra o suyla ağzını duruluyor ve tekrar çanağa boşaltıyor; sıradaki kişi de bu çanaktaki suyla, ilk kişi gibi temizlik yapıyor ve diğer üçüncü kişiye uzatıyor. Böylece, sofrada başına toplanan tüm kişilerin yıkandığı çanaktaki su, siyah renge dönüşüyor ve Çin tabutunu boyamaya yetecek hale geliyor...”³³⁷ Yazara göre, Çinliler yemek yeme ve hazırlama bakımından da pek temiz değillerdi ve onlarla kıyaslandığında,

³³⁵ Muravyev, a.g.e, 2. s.124,125.

³³⁶ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 127-128.

³³⁷ Velihanov, (2006), s. 166.

bölgede yaşayan Müslüman ahali bu işleri daha iyi yerine getirmekteydi. Velihanov, yerli Müslümanların³³⁸ kendi başlarına lokanta işlettiklerinden ve kendi soylarından gelenler ile yolcu Müslümanlara helal (temiz) hayvan etiyle pişirilen yemek ikram ettiklerinden bahsetmektedir. Ona göre, Müslüman konuk evleri, sigara dumanından pis kokmakta olan Çin konuk evlerinden çok daha temizdi.³³⁹ Yazarın, bölgedeki Çinlilerin kişisel temizliğiyle ilişkin tespitleri çok dikkat çekicidir. Velihanov, bu tespitleriyle bölgeyi kontrolleri altında tutmakta olan Çinlilerin ne denli medeniyetten yoksun olduklarını Avrupa toplumunun göz önüne sermeye çalışmakta ve bu vesileyle Rus medeniyetinin Asya medeniyetinden hayli ileride olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

4.6 Şehir

Yazara göre, Hîve şehrinin evlerinin dış görünüşü tek düze ve yakışsız bir biçime sahip olup, evin iç kısmı da çok sade ve ev eşyaları bakımından çok fakirdi. Muravyev, Hîve ahalsinin günlük yaşamında, göçebe atalarından miras kalmış olan örf adetlerin bazı parçalarının hala saklandığına, bölge ahalsinin esas kısmının tüm sene boyunca konar göçer hayatı benimsediklerine ve keçi derisinden yapılmış çatılarda yaşadıklarına değinmektedir. Şehir hayatını benimseyen yerleşik Hîve ahalsinin evleri, genellikle, balçıktan yapılırdı ve zahirî görünüşü ile mimarî bakımdan pek de çekici değildi. Bölgede bulunan ev ve diğer inşaatlar dayanıklılığı bakımından pek de sağlam değildi, ancak, bölgedeki yağışın az olmasından dolayı, bu inşaatlar uzun yıllar yıkılmadan ayakta kalmayı başarırlardı. Yazar metinlerinde, bölge evlerinin özelliklerini çok sıkışık, şapşal, ışısız, karanlık ve ıssız (soğuk) olarak tasvir etmektedir. Ona göre, evi ısıtmak için yakılan ateş, ev ortasında yakılmakta, duman ise tavana özel olarak delinen delikten çıkmaktaydı. Hîve evlerinde çatı bulunmazdı ve ev tavanları kamış ile çalı çırpıdan yapılırdı. Hîve evleri, genellikle, ev sahibinin ailesi ile hizmetkârlarının (kölelerinin) yaşadıkları bir-iki kirli odadan oluşurdu.³⁴⁰

Muravyev, Hîve şehirlerinde bulunan tüm yapıtların yapılmış kerpiçten inşa edildiğine ve bölge şehirlerinin tümünün yine kerpiçten yapılmış surlarla çevrildiğine değinmektedir. Ona göre, Hîve şehirlerinin caddeleri epeyce dardı.³⁴¹

Doğu Türkistan'a keşif seferi yapan Velihanov'a göre, Doğu Türkistan şehirleri ile yerleşim yerlerinin dış görünüşü hem tek düze ve yakışsız bir biçime sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda çok düzensizdi. Bölgedeki şehirlerin sivil mimarisi de gelişmemiş

³³⁸ Uygurlar ve Döngener.

³³⁹ Velihanov(2006), s.166.

³⁴⁰ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 128-129; s. 131;

³⁴¹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 31-32.

durumdaydı. Şehirleri genelde balçıktan yapılmış yüksek duvar ve derin çukurlarla çevrili olup, tepesi yayvan evleri de çamurdan yapılırdı.³⁴² Türkistan şehirlerinin caddeleri de çok dardı ve düzgün değildi, ana caddelerden sadece iki tekerlekli araba geçebilmekteydi.³⁴³

Yazar, kendisinin 1856 senesinde Çin İmparatorluluğunun Batı Vilayetlerine yaptığı ziyareti akabinde ele aldığı “Çin İmparatorluluğunun Batı Vilayeti ve Gulca Şehri” başlıklı makalesinde, bölgede bulunan Çin kasabaları ile Gulca şehriden ayrıntılı bir şekilde bahsetmekte ve bu yerleşim yerlerinin dış ve iç görünüşünden, sivil mimarisi ile şehir yaşamından söz etmektedir. Ona göre, Gulca şehri ile civarındaki Çin kasabaları çok bakımsız ve düzensizdi. Şehir caddeleri de çok dar ve eğri büğrüydü, ayrıca, şehir havasının inanılmaz derecede pis olmasından dolayı, insan bazen nefes almakta bile zorluk çekerti. Yazar bilhassa, şehrin pazar yerlerindeki kalabalık ve gürültülü yaşama da değinir. Ona göre, Gulca şehri ve çevresindeki diğer kasabaların hayat nabzı, bu Pazar yerlerinde atıyordu. Ama, ne yazık ki, burası da çok düzensiz ve bakımsız olmakla beraber, hem kalabalık hem de gürültülü bir ortamdı. Yazar, bu Pazar yerlerini tasvir ederken, nefes almayı ve görmeyi zorlaştıran toz-dumandan, ucuz yemek satan Çin lokantalarından gelen pis kokudan, yırtık pırtık elbiseleriyle miskin miskin dolaşan ya da cebindeki son kuruşuna satın alan ucuz yemekle karnını doyurmaya çalışan fakir fukaradan, bazense kendi gözüyle gördüğü bazı insanların çirkin görünüşü (siması) ile sevimsiz karakterlerinden bahseder.³⁴⁴

Yazar, yukarıda bahsettiğimiz tespitleri ile beraber, bilhassa, bölge ahalisinin yaşamakta olduğu evlerin dış ve iç görünüşlerine, genel yapımı ile bakımından da söz etmiş, bu evlerin genel bakımına memnun kalmamıştır. Örneğin, Velihanov, kendisinin ziyarette bulunduğu bazı Çin evleri ile vilayet valisinin (tszyan- tszyunun) evini temizlik bakımından bir pis lastik ayakkabıyla kıyaslamaktaysa, diğer yandan kendisinin ziyarette bulunduğu başka bir mekân- bölgedeki Rus Konsolosu Zaharov’un istikamet ettiği evini ise, temizlik ve güzellik bakımından çok daha temiz, düzenli bulmakta ve övmektedir. Burada, Velihanov, Rus ve Çin medeniyetini birbiriyle karşılaştırmakta ve son olarak ta Rus medeniyetinin, Çin medeniyetinden daha yukarı olduğu kanaatinde bulunmaktadır.³⁴⁵

Velihanov, Rus hükümeti tarafından bölgeye özel olarak gönderilmiş olan bir askerî görevli olduğundan dolayı, özellikle de bölgede bulunan şehir ve kalelerin genel yapısı ve savunma kabiliyetiyle de yakından ilgilenmiştir. Bu hususta kendi metinlerinde, ziyaret ettiği bölge şehirlerinin genel yapısı, sivil mimarisi, şehir surlarının genel vaziyeti ve dış saldırılara

³⁴² Velikhanov, (2006), 166.

³⁴³ Velihanov,(1984), c. 3, s. 114-115; s. 124.

³⁴⁴ Velihanov, (2006), s. 142-143; s. 177.

³⁴⁵ Aynı eser, s. 150.

karşı dayanıklılığı, birde bölge şehirlerinde koşullandırılan Çin askerlerinin toplam sayısı ve savaş kabiliyeti hakkında da ayrıntılı bilgi vermiştir. Yazarın bölgede bulunan şehir ve yerleşim yerlerinin genel bakımı hakkında yaptığı açıklamaları da çok dikkat çekicidir. Belki yazarın bu açıklamaları büyük ölçüde gerçek olabilir. Ama, en önemlisi yazar bu tespitleriyle bölge medeniyetinin Rus medeniyetinden hayli arkada olduğu vurgusunu yapmaktadır.

Ona göre, Çin'e bağlı Batı Vilayetlerinde ikamet eden Çinlilerin evleri hep balçuktan yapılırdı ve ev inşaatında ağaç fazla kullanılmazdı. Evlerin tabanı, genellikle, kamış veya samanla kapatılıp, balçıkla sıvanırdı. Yazar, bölgeyi ziyareti sırasında birkaç Çin evini ziyaret etmiş ve kendi metinlerinde Çin evlerini ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. O, bu mekanları çok sade ve yakışsız bir tasarıma sahip, ev eşyalarından yoksun ve epeyce kirli mekanlar olarak tanımlamaktadır.³⁴⁶

4.7 Savaş Kudreti

Yazar, Hîve askerî birliklerinin, Rus ve Avrupa askerî birliklerinde bulunan düzenli askerî disiplinden veya tüm orduyu bir çatı altına toplayıp istenilen şekilde idare etmekte olan askerî yönetim sisteminden çok yoksun olduğuna değinir. Ona göre, Hîve ordusu hiçbir askerî düzene ve yönetime tabî tutulmayan, bir birinden bağımsız ve dağınık hareket etmekte olan düzensiz atlı kalabalıktan oluşmaktaydı. Öteden beri yiğitlikleri, kahramanlıkları çeşitli tecrübelerle denenmiş olan, Hîve savaşçıları savaşlarda başlarındaki serdârın emrinde koruma ya da saldırı görevi verilen yere giderlerdi. Muravyev, Hîveli askerlerin savaş kabiliyeti ile vatana sevgisinden yoksun olduğundan, tedbirsiz hareket etmeye alışkın ve çapul sırasında ele geçirilen mal mülke düşkün olduğundan bahsetmektedir. Ona göre, savaş taktiklerine uymayıp dağınık hareket etmeye alışkın birkaç bin Hîve askerî birlikleri, savaş esnasında, yüze yakın tecrübeli ve düzenli asker karşısında, hiç şüphesiz darmadağın mağlup olabiliyorlardı.³⁴⁷

Muravyev'in Hîve'yi ziyareti sırasında, hanlığın ciddi anlamda, doğru düzgün silahlanmış yaklaşık 12.000 süvarî kuvveti vardı. Kaldı ki, olağanüstü savaşlarda Hîve Hanı, kendi tabiiyetindeki Sartlar'ı ve Karakalpaklar'ı da silahlandırabilirdi. Böyle bir durumda, Hîve ordusu yukarıdaki rakamı ikiye katlayabilirdi. Ama, bu da hanlığın askerî kuvvetini tam anlamında arttıramazdı. Çünkü, bu uluslar gerçek anlamda savaşçı değillerdi üstelik kötü silahlarla donatılmışlardı.³⁴⁸ Muravyev'e göre, Hîve'de piyade sınıfı asker hiç yoktu ve

³⁴⁶ Velihanov, (2006), s. 150; s. 164-165; s. 185; s. 191; s. 199

³⁴⁷ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 107-108; Suavî, a.g.e, s. 98-99.

³⁴⁸ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 108.

onların en zayıf noktalarından biri de bu idi. Hanlığın tüm askerî birlikleri, süvarilerden oluşmaktaydı.³⁴⁹

Hîveliler toplara da sahiplerdi. Bazı yerli kaynaklara göre, onların sayısı otuz civarındaydı. Ama, Muravyev metinlerinde, Hîve şehrindeki han saraylarının birinde bu silah türünün sadece yedi tanesine rastladığından ve gördüğü toplarının hepsinin de büyük ölçüde düzensiz, kundağı (top arabası) ve tekerleği kırılmış, işe yaramaz durumda olduğundan bahsetmektedir. Ona göre, Hîve’de top fabrikalarını yaptıran Muhammet Rahim Han’dı. 1819 senesinde, İstanbul’dan getirttiği topçu ustası bu fabrikayı tamamlamıştır.³⁵⁰ Yazara göre, Hîve’de baruthâne de vardı. Çok miktarda barut üretilmekteydi. Barut yapımı için kullanılmakta olan kükürt ve güherçileyi, Hîveliler, Şih Yeri sıradağlarından çıkarmaktaydılar. Genellikle, yurt içinde sarf olunurdu. Önemli bir ticaret malıydı ve genel olarak bu meslekle de her zamanki gibi Sartlar uğraşmaktaydılar. Hîve Pazar yerlerinde barut çok ucuza satılırdı, ama bu ürünler güçsüzdü. Çünkü, Hîveliler barut yaparken, onu içeren maddelerin tam oranını hesaplayamazlardı.³⁵¹

Muravyev’e göre, Hîve askerinin genel silah ve zırh takımı şunlardan ibaretti: kılıç, hançer, mızrak, yay ve ok, tüfek ve zırh ile miğfer. Hîvelilerde tüfek çok azdı. Mevcut olan tüfeklerin çoğunluğu çok uzun ve çok ağır sade tüfekler olup, kalibreli tüfeklere az rastlanırdı. İyi kalitedeki barutla dolu Hîve tüfekleri nişana iyi vuruyordu, ama çok kullanışsızdı. Hîveliler, tüfekte iyi nişan alırlar, ama tüfeği atışa hazırlamakta vs tüfek bakımında çok yavaş hareket ederlerdi.³⁵²

Yazara göre, Hîveliler uzun süreli askerî hareketlerde pek becerikli değillerdi. Onların en sevdikleri ve alışkanlık haline getirdikleri askerî faaliyetleri çapulculuk ve soygunculuktan oluşmaktaydı. Onlar kendi çapulculuk hareketlerini, genellikle, İran hudutlarına düzenlemekteydiler.³⁵³ Muravyev’e göre, Hanlığın işgalci güçlere karşı direnebileceği o anki esas silahı, sadece, bölgenin tüm çevresini kuşatmakta olan uçsuz bucaksız, ıssız steplerdi. Yazarın tahminince, Hanlığın bu doğal kalesi Avrupa’nın herhangi bir ordusunu korkutabilirdi, ancak, Rus ordusu karşısında fazla varlık gösteremezdi.³⁵⁴ Hîvelilerin bütün bu askerî kapasiteleri hakkındaki ayrıntılı tasvirlerin birkaç sebebi vardı. Bunlardan en önemlisi zaten askerî bir keşif amacıyla bölgeye gönderilmiş olan Muravyev ileride bölgeyi istila

³⁴⁹ Aynı eser, s. 109-110; Suavî, a.g.e, s. 100-101.

³⁵⁰ Suavî, a.g.e, s. 98-99; Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 110-112.

³⁵¹ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s.110112..

³⁵² Aynı eser, s. 115-117.

³⁵³ Aynı eser,, s. 112.

³⁵⁴ Aynı eser, s. 103-105.

edecek olan Rus ordularının karşılaştıkları mukavemetin büyüklüğü ve gücü hakkında bir fikir sahibi olunmasını amaçlamaktadır. Diğer taraftan Hıvelilerin kullandıkları silahların ilkelliği ile aynı zamanda onların toplum olarak ilkelliklerine de telmih yapmaktadır. Bu durum tespiti kendilerine biçtikleri “medenileştirme” misyonuna gerekçe olarak takdim edilmektedir. Ayrıca, Hıvelilerin yaptıkları seferlerin sadece yağma amaçlı olarak tasvir edilmesi de onların yaşadıkları bölgede bir istikrarsızlık kaynağı oldukları, siyasî bir hüviyeti olmayan haydutlukla geçinen bir topluluk oldukları imajı uyandırmaya hizmet etmektedir. Dolayısıyla, bölgede barışı sağlamak için Türkmenlerin bu hukuksuz davranışlarının kontrol altına alınması gerekir. Bu görev de kendisine durumdan vazife çıkaran Ruslarındır. Ruslar bu hazırlık safhalarını tamamladıktan sonradır ki Türkistan’ın işgali hareketine girişmişlerdir.

Velihanov’a göre, Doğu Türkistan bölgesinin güney hattı olarak bilinen Kâşgarya’da yaklaşık 15.000 nefer civarında Çin askerî garnizonu bulunmaktaydı. Bu askerî kuvvetler, Çinli ve Mançu ırkından oluşmuş olup, ordunun büyük kısmı silah bakımından yay ve okla donatılmıştı. Savaş tüfekleri çok az, topçu bölümleri ise acınacak haldeydi. Askerî kalelerin savunmasında top yerine, üç kişi tarafından yönetilen kale tüfeği kullanılmaktaydı. Velihanov, Çinlilerin savaş kabiliyetinin zayıf olduğu doğrultusunda Rus hükümetinin daha önceden bilgisi olduğuna, ama Kâşgarya’daki Çin askerinin askerî kalitesinin bundan çok daha kötü durumda olduğuna değinir. Ona göre, bölgede bulunan Çin askerleri kendilerine ayrılan devriye yeri ile kalelerine kendilerini hapsedip, uyuşturucu maddeler kullanır ve zina yaparlardı. Bundan dolayı, onların arasında hastalık ve ölüme epeyce çok rastlanırdı. Bölgede meydana gelen iç kargaşa ve istilalar esnasında, Çinli askerler, kendilerine ait kalelere saklanıp, tüm vakitlerini, kendilerini ablukadan kurtarmak için İli’den gelecek olan yeni askerî gücü beklemekle geçirirlerdi. Yazara göre, onların zayıflığı o kadardı ki, kaleden 2 kilometre mesafede, göçebe ve savaşçı Kırgızlar, devlet hazinesine ait bir kervanı yağmalamakta olsa bile, onlar hiçbir şey yapamazdı ve müdahale etmeye cesaret edemezlerdi.³⁵⁵ Yazar bu tespitleriyle bölgede koşullandırılan Çin garnizonlarının savaş kabiliyeti bakımından çok zayıf olduğunu vurgulamakla beraber, Rus hükümeti tarafından gelecekte bölgeye düzenlenecek askerî hareket esnasında, Rus ordusu karşısında fazla direnebilecek bir askerî gücün bulunmadığına değinmektedir.

4.8 Eğitim

N. Muravyev’e göre, onun seferi sırasında Hıvelilerde eğitim seviyesi çok düşüktü. Çok az kişi okuma yazma bilirdi. Bazı Hive alimleri, Arapça ve Farsça bilir, bilhassa astroloji,

³⁵⁵ Velihanov, a.g.e, s. 177; s. 271-274.

tıp bilimiyle ilgilenirdi. Yazara göre, Hîve ahâlisinin esas eğitimi genellikle, dinî derslerden, Kuran-ı Kerim ve bazı Arap filozoflarının kaleme aldıkları felsefî eserleri okumaktan oluşmakta ve çocuklarına da bu fenler esasında terbiye vermekteydiler. Bununla beraber, Hiveliler, geleceği öğrenmek ve tahmin etmek işlerine de çok meraklıydılar. Bu hususta bilgelere başvururlardı. Bilgeler kendilerinin kahinlik özelliklerini yıldızlardan alırlardı. Onların yaptıkları yorumlara halk hiç şüphe etmeden inanırdı. Hatta, han bile bazen Hive'deki büyük kahinleri huzuruna çağırıp onların verdikleri tavsiyelere uyardı.³⁵⁶ Hive tabipleri ise, genellikle hastalarını doğada yetişen çeşitli bitkilerden elde ettikleri ilaçlarla tedavi ederlerdi.

Velihanov'a göre, bölgedeki eğitim seviyesi çok düşüktü. Bölge ahâlisinin çoğunluğu ve hatta, yerli yöneticilerin kendisi bile cahildi. Her İslam ülkesinde olduğu gibi, Doğu Türkistan'da da eğitim kurumu görevini mektepler ve medreseler yerine getiriyordu. Mekteplerde genellikle dinî dersler okutuluyordu. Velihanov, metnelerinin birkaç yerinde, bölgede dinî eğitimden başka hiçbir eğitimin olmadığına, Hokand ve Buhâra gibi devletlerde en çok eğitim görenlerin, sadece, din adamları ile tüccarlar olduğuna ve kendisini ilim sahibi olarak gösteren bazı insanların bile, doğru düzgün bir şey bilmediğine değinir.³⁵⁷ Batı veya Rus canlısı oryantalistler, genellikle, kendi metinlerinde Doğu ülkeleri hakkında bilgi verirken, özellikle bu bölgelerdeki eğitim seviyesinin hangi mahiyette olduğuna da büyük özen göstermişlerdir. Çünkü, eğitim, bir toplumun hem zihinsel, hem de manevî veya maddî bakımdan yeterince gelişip gelişmediğine dair verileri verebilen önemli hususiyetlerden biridir. Bundan dolayı, gerek Velihanov, gerekse Muravyev Türkistan bölgeleri ile ilişkin metinlerinde özel olarak araştırdıkları bölge ahâlisinin eğitim seviyesi ile bölgedeki eğitim faaliyetlerinin hangi derecede olduğuna dair önemli tespitlerde bulunmuşlardır. İki yazarın metinlerindeki tespitlere bakılırsa, o dönemde tüm Türkistan ahâlisinin eğitim seviyesi bizi sevindirecek seviyede değildi. Toplumun tüm kısmında okur-yazarlık oranı çok düşüktü. Çok az kişi okuya ve yazabilirdi. Hatta bazı bölgelerde yaşayan ahâlinin dış dünyada olup bitenlerden hiç haberleri de yoktu. Bu da geniş ve zengin Türkistan topraklarını işgal etme planlarını yapan Rus hükümeti bakımından bir avantaj konumundaydı. Böyle bir vaziyette Türkistan bölgesinin istilaya uğraması kaçınılmazdı.

4.9 Despotizm

Muravyev'in Hîve'yi ziyareti sırasında, devlet başında acımasız, tiran Muhammet Rahim Han bulunuyor ve devlet işlerini otokratik yönetim şeklinde yürütüyordu. Bölgedeki

³⁵⁶ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 137-138.

³⁵⁷ Velihanov, (1984), s. 140; s. 257-258.

otokratik yönetim sistemi müddetince, Han, bölge hudutlarında bulunan tüm toprak, mal mülkün tek sahibiydi ve bölge ahali de onun tabiiyetindeki köleleri konumundaydı. Yazar, bölgedeki genel vaziyetten söz ederken, devlet işlerinde çalışan yüksek makam sahiplerinin sadece kendi başının çaresine bakan, bencil ve cahil şahıslar olduğundan, aşağı sınıftan gelen karabudun temsilcilerini insan yerine koymayıp onları sürekli acımasızca sömürdüğünden bahsetmektedir. Bundan dolayı, bölge ahalisinin durumunun çok kötü olduğunu, çoğunluğunun yoksulluk içerisinde yaşadığını dile getirmektedir.³⁵⁸ Yazara göre, Hîve'de ortak menfaat diye bir düşünce yoktu ve herkes kendi başının çaresine bakardı. Devlet işlerinde çalışan yüksek makam sahipleriye yasa dışı yollarla zengin olmayı alışkanlık haline getirmişlerdi.

Muravyev'e göre, dönemin Hîve Hanı Muhammet Rahim, acımasız, aşırı şüpheli, sert ve insan kanını dökmeye düşkün bir şahıstı. Hatta, alt sınıf temsilcileri ile aşağı makam sahipleri bir yana, Han'ın çevresindeki yüksek makam sahipleri ile ona en yakın insanların bile bazen hayatları tehlikedeydi. Çünkü, Han'ın kişisel karakteri ve kararları sürekli değişiyordu ve bazen en yakın adamlarını öldürtür mal-mülküne el koyardı.³⁵⁹

Yazar, Muhammet Rahim Han'ın, babası Eltezer Han'ın vefatından sonraki kargaşa döneminde yürüttüğü faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde kaleme almaktadır. Ona göre, bu kargaşa döneminde, acımasız ve sinsi Muhammet Rahim, Hîve tahtı için kendine rakip olan amca oğlu Muhammet Niyaz Beğle amansız ve uzun seneler devam eden savaşlara girmiştir. En sonunda Muhammet Rahim, ağabeyini hileyle ele geçirmiş ve onu, tüm aile fertleri ve yakın adamlarıyla beraber acımasızca katletmiştir. Hatta, yazara göre, o, kadın ve çocuklara da acımamış, hamile kadınların karınlarını deşip öldürmeye, onların bebeklerini de parçalara ayırmayı emretmiştir. Hîve tahtını ele geçirdikten sonra, kendisinin benimsediği otokratik yönetimi kuvvetlendirmek amacıyla birçok masum insanın kanını dökmüş ve uyguladığı korkunç, tüyler ürperten cezalarıyla Hîve ahalisini kendi kontrolü altında tutmuştur.³⁶⁰ O, taht için giriştiği bu mücadelede tam tamına 11 akrabasını katletmiş ve sadece, kendisine karşı gelmeyen iki akrabasını rahat bırakmıştır. Bu iki kardeşinden biri olan Kutlu Murat İnah, yazara göre, onun Hîve'yi ziyareti sırasında, bölgenin önemli ve büyük şehirlerinden biri olan Ürgenc şehrinin valisiydi. O kargaşa döneminde, Muhammet Rahim Han, canavarlık ve acımasızlık bakımından, babası Eltezer'i bile geçmiş durumdaydı. Kendi iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla, vefat eden babasının seyit soyundan gelen kadınıyla

³⁵⁸ Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 57-58.

³⁵⁹ Aynı yer.

³⁶⁰ Aynı eser, s. 39-41.

evlenmiş ve bununla beraber, yine seyit soyundan gelen iki kızı karılığa almıştır.³⁶¹ Çok kadınla evlilik ve bunu gerçekleştirilme tarzı çok dikkat çekicidir. Tiran'ın zalimliğini katmerli bir etkiye kavuşturmak için başvurulan bu anlatımlar ilerdeki Rus istilasının meşrulaştırılmasında kullanılacaktır. Elbette Rahim Han despotça bir yönetim sergiliyor olabilir. Ancak bunun takdimi ve ne maksatla kullanıldığı da önemlidir. Rusların daha sonra bölgede yaptıkları katliam ve uygulamalar Rahim Han'ın yaptıklarından hiç de aşağıda kalmamıştır. Ancak, bu metinlerle Rus istilası bütün dünyaya bir medenileştirme operasyonu olarak takdim edilmiştir.

Bölgedeki iç savaşlar ile kargaşalardan, yoksulluk ve geçimsizlikten, ağır vergi ile yerli yöneticilerin eziyetinden bıkan Hîveliler, bu hale gelmelerine sebep olan kendi hükümdârlarından son derece nefret etmekte ve onu “sevimsiz, kalles” düşmanları olarak görmekteydiler. Muravyev, Hîvelilerde “vatan sevgisi” gibi bir duygunun olmadığına, her Hîvelinin öz vatani olarak kendi çatısını ve aile çevresini tanımladığına ve bir mekândan diğer mekâna taşınırken kendi vatanını (yani ailesi ile çatısını) kendisiyle beraber alıp götürdüğüne değinmektedir. Yazara göre, bir Hîvelinin yaşamındaki tek amacı, eziyet görenlerden olmamak, kendi özgürlüğü ile azgınlığı karşısında engel tanımamak ve eğer fırsatı yakalarsa, otokrasîyi ele geçirip diğerlerine eziyet etmektir.³⁶² Bölgede yerli ahali dışında fazla yabancı uyruklu uluslar yaşamazdı. Bunun esas nedeni, bölgede isyan, çapulculuk ve çeşitli zalimlik ile adaletsizlik gibi insanı rahatsız edici olayların sık sık cereyan etmesinden kaynaklanmaktaydı.³⁶³

Yerli halkın durumunun bu derece kötü olması gerçekleri yansıtıyor olabilir. Lakin bu gerçeğin hangi politikanın gerekçesi olarak kullanıldığı da önemlidir. Bu zavallı fakir halkı Zalim despotun elinden ancak modern ve medeni dünyanın güçlü temsilcisi Rusya kurtarabilir telkini gözden kaçırmamaktadır. Yazarın bölgeye gönderiliş amacı ile metinlerin işleniş birbirini desteklemektedir. Buradan hareketle Türkistan'ın istilasının bilimsel temelleri atılırken, propaganda ve telkin de ihmal edilmemiştir sonucuna varabiliriz.

Velihanov, bölge ile ilişkin metinlerinde, bölge tarihinden bahsederken, 1857 senesinde Doğu Türkistan'da patlak veren ve ilk aşamalarda istilacıların büyük başarı elde ettiği ve bölgenin güney hattı olarak bilinen Kâşgarya'nın tümüne yakınıni ele geçirdikleri Hocalar ayaklanmasının baş mimarı Velihan Töre'nin kişiliğinden ve sosyal faaliyetlerinden abartılı örnekler vermektedir. Yazar, bu şahsın kişiliğini, merhametsiz, eli kanlı, gözünü

³⁶¹ Aynı eser, s. 41-43.

³⁶² Muravyev, a.g.e, 2. kısım, s. 58-59.

³⁶³ Aynı eser, s. 30.

kırpmadan insanları öldürmekten haz alan cani ve adaletsiz bir tiran olarak tasvir etmektedir. Velihan Töre'nin bölgedeki bir senelik hâkimiyeti sırasında, bölge ahalisi, bu şahsın zulmünden o kadar eziyet çekmişti ki, yazarın bölgeyi ziyareti esnasında, o dönemin etkilerini hala atlatamamışlardı ve o şahsın ismi bile korkudan titremelerine yetiyordu.

Toplumun tüm kesimleri, cinsiyet, ırk ve siyasî ayırım olmaksızın onun despotluğuna ve zulmüne uğramıştı. Bölgede bulunan hapisaneler mahkûmlarla dolup taşmış, Kâşgar şehri ise ölülerin pis kokusuyla kaplanmıştı. Bu dönemde millî elbiseler giymek yasaklanmıştı. Bölge kadınları ise, Andijanlı³⁶⁴ kadınlar gibi saçından tırnağına kadar örtünmeye zorlanmıştı. Bu kurallara karşı gelenler çok ağır cezalara çarptırılıyordu. Bu kuralların yerine getirilmesiyle görevli bölge polisi, sık sık ahali arasında dolaşıyor ve onları sıkı kontrolü altında tutuyordu. Altı yaşına gelen erkek çocuklarının, mecburî olarak başlarına sarık takması ve camiye gitmesi gerekiyordu. Yazara göre ise, bu Kâşgarya ahalisi için hiç de alışılmış bir durum değildi.³⁶⁵

Zııırlık (delişmenlik) karakterine sahip Velihan Hoca bir uyuşturuu bağımlısıydı. Daimî olarak insan kanına susardı ve her gün kendi eliyle birkaç insan kafasını koparmazsa, içi rahat etmezdi. Yazar metinlerinde, Hocanın Kâşgar şehri civarından geçen Kızıl Nehrin kıyısında insan kafatasından bir piramit inşa ettirdiğinden ve bu inşaatın bakımıyla bir zât kendisinin yakından ilgilendiğinden bahsetmektedir. Ona göre, bölgenin her köşesinden bu piramide, daimî olarak her gün Çinli ve Müslüman kafatasları gönderilirdi. Birçok meşhur şahıslar ve Hocaya sadakatiyle bilinen insanlar da, onun canavarlılığının kurbanı olmuştu ve kafatasları da Hocanın yaptırdığı piramidin ihtişamını süslemişti. Bu kurbanların arasında, birkaç defa Kâşgar aksakallık görevinde bulunmuş Nâmedhan; biri de cesurluğuyula tanınmış ve Hocanın en sadakatli yoldaşlarından sayılan, Artışlı Halıkbek ve son olarak ta bir Avrupalı seyyah Adolf Shlagintweit de bulunmaktaydı.³⁶⁶ Kana susama anlatımı, kuvvetlendirmek için tercih edilmiş abartılı bir ifadedir. Doğu despotizminin öznesi olan Despot klişesi özellikle Rus oryantalist geleneğinde kafataslarından kuleler yapan despot imgesiyle takdim edilir. Bu takdimin hedef kitlesi genellikle Rusya'nın sömürgeci ve acımasız istilalarını eleştiren Batı toplumdur. Bu klişelerin aynısını Maveraünnehri istila eden Rus ordusunda resmî görevli olan ressam subay Verşagin'de de belirgin olarak görmek mümkündür. Ruslar böylece ele geçirdikleri toprakların halkının aslında zulüm ve yoksulluk altında inlediğini kendilerinin ise

³⁶⁴ Andijanlılar- Velihanov burada, Çinlilerin tüm Orta Asyalılara verdikleri ibaresini kullanmaktadır. Örneğın, Çinliler, Hokandlılar ile Buharalılara ve diğeri Orta Asya ahalisine bu isimle hitap ediyorlardı.

³⁶⁵ Velihanov, (2006), s. 153-154.

³⁶⁶ Aynı eser, s. 150-152.

onları kurtardığı ve medenileştirdiği mesajını vermek istemektedirler. Böylece yaptıkları istilaları dünya kamuoyu nezdinde meşrulaştırmayı amaçlamaktaydılar.

Velihanov, Avrupa ve Rus toplumunca , Çin İmparatorunun Asyalı bir despot, kendi tabiiyetindeki ulusların acımasız ve sert hükümdarı olarak kabul edildiğine, ancak, gerçek anlamda bu ibarelerin çoğunluluğunun fazla abartıldığını ileri sürmektedir. Ona göre, Çin hükümdarının idaresi, Çin yasalarınca belirlenen kuralların oluşturduğu çemberin dışına sızılmıyordu. Onun kendi başına özel ne mal mülkü, ne de diğer devlet hükümdarları gibi, kendine ait “toprak ve suyu”³⁶⁷ vardı. Yazar, Çin’deki yer sahiplenme tertibinin çok eskiden, iyi bir yöntemle yola koyulduğunun ve bu Çin tertibi fikirlerine Avrupa’nın sadece XIX. yüzyılın ortalarında ulaşabildiğinin altını çizmektedir.³⁶⁸

³⁶⁷ Toprak ve su- Orman, dağ, ırmak, göl vb genel adı.

³⁶⁸ Velihanov, a.g.e, s. 184-185.

SONUÇ

19. yüzyıl, tarih sayfalarında Rus sömürge hareketlerinin Türkistan bölgesi üzerinde geniş kapsamda yayıldığı yüzyıl olarak görülür.

Rusların Orta Asya'ya yayılma politikası karşısında ne Kazak Cüzleri, ne Özbek Hanlıkları, ne de Türkmen boyları asla ciddî bir engel oluşturamamışlardır. En önemli etken olarak Orta Asya'nın Türk toplulukları arasında Ruslara karşı koyabilecek siyasal bir otoritenin yokluğu gösterilebilir. Dağınık ve derebeyi anlayışı içinde, kendi varlıklarını korumaktan öte siyasal bir düşünceye sahip olamayan Türkistan Hanlıkları ve toplulukları, Rus istila hareketlerine karşı duramayıp Rus işgaline maruz kalmışlardır. Gerçek anlamda, Rus ordusu Türkistan bölgesini işgal faaliyetleri esnasında fazla güç ve askerî harcamak zorunda kalmamıştır. Rus birlikleri, iyi eğitilmiş ve kontrollü küçük silahlı gruplar ve savaşma kabiliyetleri yüksek, biner askerden oluşan birliklerdi. Büyük ölçüde modern ve güçlü ateşli silahlarla donatılmış olmaları, onların rakipleri karşısındaki büyük avantajlarıydı.

Ancak, asıl gerçek şu ki, Çarlık Rus hükümetinin bu geniş coğrafyayı içinde bulundurmakta olan Türkistan bölgesini işgali esnasındaki en büyük avantajı, bölgenin işgali için senelerce yaptıkları hazırlıkları ve her bakımdan kusursuz organize ettikleri planları olmuştur. Çar hükümeti, işgal edilecek olan Türkistan bölgelerini yakından tanımak, burada cereyan etmekte olan siyasî ve sosyal olayları yakından takip etmek ve bu olayları kendi lehlerine çevirebilmek ve bilhassa, bölgeyi her bakımdan dikkatlice araştırmak için, (gerek bilimsel, gerekse siyasî ve askerî açıdan vs) işgal öncesi Türkistan'ın çeşitli bölgelerine, çeşitli zamanlarda “ilmî keşif seferleri” ismi altında son derece iyi donatılan ve iyi organize edilen birçok araştırma grupları göndermiştir ve Rus hükümetinin bu faaliyetleri vakti gelince kendi meyvesini vermiştir.

Kaynaklara bakılırsa 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus hükümeti tarafından Türkistan bölgesini yakından araştırmak için bölgeye gönderilen araştırma gruplarının tümüne yakını dönemin en önde gelen ilim kurumlarından biri olan Rus Coğrafya Cemiyeti organize etmekte ve bu araştırma grubu mürettebatının esas kısmını da bu cemiyetin üyeleri teşkil etmekteydi. Bundan dolayı, hiç şüphesiz şunu söyleye biliriz ki Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl içerisinde tüm Türkistan'ı işgal etmesinde Rus Coğrafya Cemiyeti'nin büyük katkısı olmuştur. Bu cemiyetin kfilesi gerçek anlamda dönemin Rus toplumunun ileri gelenlerinden ve

aydınlarından, tecrübeli ve son derece iyi eğitim görmüş devlet ve siyaset adamlarından, son derece kabiliyetli ve yetenekli ilim adamları ile askerîlerden oluşmaktaydı. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin esas ve devamlı üyeleri olan, çeşitli dönemlerde Rus hükümeti tarafından Türkistan bölgesine düzenlenen keşif seferlerine katılarak ilmî çalışmalarda bulunan ve bu ilmî çalışmaları neticesinde bölgeyle ilişkin hazırladıkları eserler vasıtasıyla Rus toplumuna büyük başarı kazandıran (gerçek anlamda Rus hükümeti çıkarlarına) şahıslar tarihimizde yeterince tanınmaktadır. Örneğin, çeşitli dönemlerde Türkistan bölgesinde ilmî araştırmalarda bulunan meşhur Rus seyyah ve bilim adamlarından G. N. Potanin, P. P. Semenov-Tyanşanski (Rus Coğrafya Cemiyeti'nin ilk başkanı), bilhassa, Doğu Türkistan'a yaptığı başarılı keşif seferiyle kendisini Rusya'nın münevver tabakalarına sevdirmiş olan Çokan Velihanov Rus Coğrafya Cemiyeti üyelerindendi. Bununla şunu belirtmek istiyoruz ki, Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl içerisinde Türkistan'ı tümüyle işgal etmesinde yukarıda ismi geçen ve diğer birçok yetenekli ilim adamları ile Rus ordusunda görevli bulunan kabiliyetli Rus subaylarının büyük katkısı olmuştur. Çünkü, Rus hükümeti yukarıda da belirttiğimiz gibi gelecekte işgal edilecek Türkistan bölgelerindeki genel vaziyeti tam manasıyla öğrenmek ve bu bölgeler hususunda eksiksiz ve tam bilgi edinmek ihtiyacı hissetmiştir. Bu maksatla yukarıda ismi geçen işinin ehli ve yüksek eğitim almış şahısları özel olarak donatılan araştırma kabileleriyle belirli bölgelere göndermiş ve onların bölgeyle ilişkin yaptıkları son derece kaliteli çalışmaları neticesinde kaleme aldıkları gezi raporları ile beyannamelerini dikkatlice değerlendirmiş ve bu bilgiler ışığında gelecekte Türkistan'a düzenlenecek işgal faaliyetlerinin planlarını hazırlamışlardır.

Tezimizin esas kahramanları olan Muravyev ve Velihanov da, Rus işgal faaliyetlerinin Türkistan istikametine kaydığı dönemlerde Rus ordusunda görevli bulduklarından, bilhassa, gerek eğitim ve gerekse üstlendikleri görevleri açısından son derece kabiliyetli olduklarından ve ayrıca her bakımdan Rus hükümeti ile Rusya'nın münevver tabakalarının güvenini kazandıklarından dolayı, 19. yüzyılın çeşitli dönemlerinde Rus hükümeti tarafından Türkistan'ın çeşitli bölgelerine gönderilmiş ve bu bölgelerde Çarlık Rusya çıkarlarına son derece başarılı ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır. Kendi dönemlerinin başarılı ve yetenekli bilim adamlarından olan bu iki şahıs, görevli gittikleri Türkistan bölgelerinde gerek Rus hükümeti çıkarına olsun, gerekse bir bakımdan ilim dünyası çıkarına olsun son derece başarılı ve mühim çalışmalarda bulunmuş ve bu çalışmaları sonucunda ele aldıkları gezi raporları esasında kendilerini gerek Rus toplumuna ve gerekse tüm Avrupa'ya tanıtan meşhur gezi eserlerini hazırlamışlardır.

İlk önce şunu belirtmemiz gerekiyor ki, Velihanov'un Doğu Türkistan seferi sonrası ele aldığı "Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Vaziyeti"(coğrafi ve tarihî mâlumat) eseri ile Muravyev'in Hazar Ötesi'ne yaptığı seferi sonrası hazırladığı "Puteşestviye v Turkmenyu i Hivu" (Türkmenistan ve Hîve Hanlığına Seyahat) isimli eseri ilk önce Çarlık Rus hükümetinin menfaatleri bakımından çok önemli ve yararlı çalışmalar olmuştur. Çünkü, Türkistan istikametine doğru yayılma politikasını sergilemekte olan Rus hükümeti için, bu iki şahıs tarafından hazırlanan ve Türkistan bölgesine ilişkin çok önemli bilgileri içermekte olan bu gezi çalışmalarının muhtevası her bakımdan çok büyüktü. Bundan dolayı, şunu söyleyebiliriz ki Rus hükümeti Türkistan'a gerçekleştirilecek işgal hareketlerinin hazırlığını yaparken kesinlikle Muravyev ve Velihanov'un gezi raporlarından geniş kapsamda yararlanmışlardır.

Bununla beraber bu iki seyyahın Türkistan'a yaptıkları keşif seferi sonucunda kaleme aldıkları ve yukarıda ismi geçen eserleri ilim dünyasında da büyük yankıların doğmasına neden olmuştur. Çünkü, o dönemlerde gerek Muravyev ve gerekse Velihanov'un dışında Türkistan bölgesine ilişkin geniş kapsamlı ilmî araştırmalar yaparak, bu araştırmalar sonucunda böylesine kaliteli eserler hazırlayan şahıslar yoktu.

Muravyev ve Velihanov'un eserleri, 19. yüzyıl içerisindeki Türkistan bölgesinin siyasî ve sosyal durumu, coğrafi durumu ve genel tarihi, bölge ahalisinin sosyal örgütlenmesi ve günlük yaşamı, kültürü ve örf âdeti, dünya tasarımı, bilhassa, o dönemlerde bölgede cereyan eden mühim olaylar hakkında geniş kapsamlı önemli malumatları içermekte olan ilmî çalışmalardan sayılır. Bundan dolayı, bu iki seyyahın gezi eserlerini Türk Tarihi açısından da son derece önemli çalışmalar olarak da tanımlayabiliriz. Tabii, Muravyev ve Velihanov'un Türkistan'a keşif seferleri sonucunda yazdıkları gezi eserleri, Çarlık Rusya'sının bölgeye yönelik yürüttüğü siyasî faaliyetleri neticesinde elde edilen bir meyve konumunda olabilir. Ancak, ilmî açıdan baktığımızda bu eserler bize 19. yüzyıl içerisindeki Türkistan bölgesinin genel durumu ve tarihi hakkında, bilhassa, o dönemlerdeki Çarlık Rusya'sının Türkistan üzerine yürüttüğü siyasî faaliyetleri hakkında son derece önemli malumatlar verebilecektir. Bundan dolayı, biz bu tezimizde 19. yüzyılın çeşitli dönemlerinde Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde keşif seferlerinde bulunan ünlü seyyahlar Muravyev ve Velihanov'un kişiliği ve bu seferleri sonucunda ele aldıkları eserlerini tahlil etmeye çalıştık. Eserlerini gerek metinler arası ilişkiler bakımından, gerekse oryantalist söylem bağlamında inceleyerek ilmî çalışma haline getirmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

- VELİHANOV, Çokan, *Sobraniye sochineniyi v piyatih tomah*, 5 cilt, Almatı 1984.
-----, *Altı Şaharga Sapar*, Almatı 2006.
- MURAVYEV, Nikolai Nikolayeviç, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Khivu*, Moskova 1822.
- TOGAN, Z. V., *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, İstanbul 1993.
-----, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, c. 1, İstanbul 1998.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Konya 1996.
- NECEF, Ekber N.; ANNABERDİYEV, Ahmet , *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003.
- ŞİŞOV, Aleksei, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, Moskova 2003.
- DE BLOCGUEVİLLE, Henri de Coulboeuf, *Türkmenler arasında*, Ankara 1986.
- BACON, Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, New York 1965.
- SUAVİ, Ali, *Hıve Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, İstanbul 1977.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1975.
- KAŞGARLI, S. M., *Uygur Türkleri ve Türk Dünyası*, İstanbul 2004.